

ISSN 0130- 5247

6

КИЇВ-1988

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Нова технічна реконструкція народного господарства
- Запровадження християнства у Давньоруській державі

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

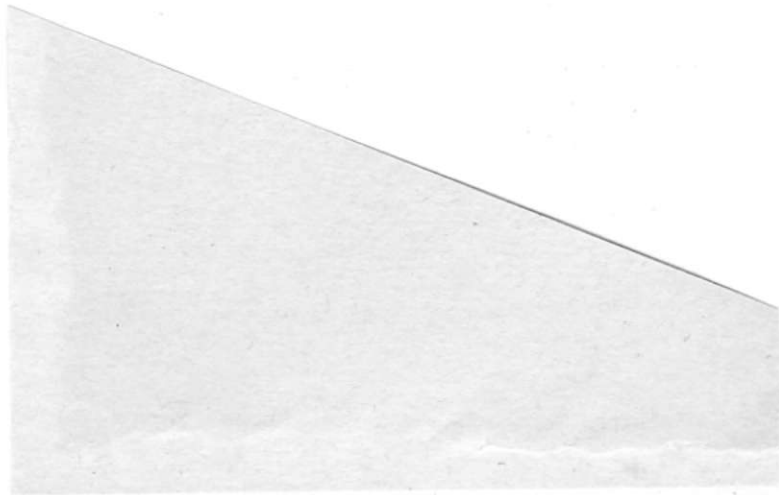
Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції:

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66 228 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,

канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректор *Л. О. Пляшкова*

Здано до набору 12.04.88. Підп. до друку 31.05.88. БФ 37736. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-видб. 14,5. Обл. вид. арк. 15,78. Тираж 2390 пр. Зам. 0-54. Ціна 90 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкінга», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 6 (327), июнь, 1988. Институт истории Академии наук Украинской ССР. Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Главный редактор Ю. Ю. Кондуфор. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкінга». 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 6 (327)

ЧЕРВЕНЬ

1988

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму
Кульчицький С. В. Нова технічна реконструкція народного господарства 5

1000-річчя християнства на Русі

Котляр М. Ф. Запровадження християнства у Давньоруській державі 14

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Соловйова А. А., Щедрина Д. С. Хроніка партійного архівного будівництва на Україні (70-річчя ленінського Декрету з архівної справи) 26
Ставицький В. І. Відомості про Русь з «Історії монголів» Платона Карпіні 32

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Батирбеков Г. О. (Алма-Ата). Першопілинники з України в Казахстані 41
Журба М. А. Діяльність громадських сільських організацій України по зміцненню міжнародної революційної єдності трудящих (1921—1932 рр.) 45

* * *

Король В. Ю. Діяльність партійних організацій по створенню умов для роботи працівникам науки, вищої школи та культури, евакуйованим у радянський тил (1941—1945 рр.) 54

Пучко О. А. Роль робітфаків у формуванні контингенту інженерно-технічних учбових закладів України (1921—1941 рр.) 63

Чирко Б. В. Робота пар організацій з національними меншостями на Україні (1923—1930 рр.) 68

Ярош Д. В. (Хмельницький). Підготовка пропагандистських кадрів з робітників у республіці (1921—1925 рр.) 77

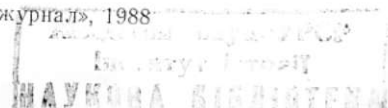
Рашба Н. С. (Харків), Гусев К. М. (Харків). «Азовське сидіння» — героїчний епізод боротьби донського і запорізького козацтва проти Османської імперії 86

Рой Є. Є. Характерні особливості колоніальної політики Португалії в Анголі у 50-ті — першій половині — 70-х років 91

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Остапенко С. М. (Ворошиловград), А. В. Резников (Ворошиловград). Рядовий ленінської гвардії більшовиків С. К. Крюков 100

Трибуна молодого автора

Архипенко Л. М. З досвіду роботи парторганізацій України по підготовці вчительських кадрів (1976—1980 рр.)	104
Костинська Н. С. До питання про формування державного апарату на Україні	111
Тараненко М. С. Внесок Румунії у боротьбу соціалістичних країн в ООН за право народів на суверенний розвиток, проти колоніалізму й расизму (1955—1965 рр.)	115

На допомогу викладачу історії

Варшавчик М. Я. Тема І. Боротьба за створення марксистської партії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1883—1904 рр.)	124
---	-----

Спогади

Карапетян М. М. (сmt Немішаєве Київської обл.). З історії вірменського партизанського загону ім. А. І. Мікояна	136
--	-----

Пам'ятки української історіографії

Пінчук Ю. А. Історик-антикварій Костомаров	144
Костомаров М. І. Князь Володимир Святий	145

Критика та бібліографія

Мигаль Б. К. (Харків), Оробінський П. Д. (Харків). У боротьбі за зміцнення колгоспів	151
Брайченко О. Д. (Кіровоград), Перепелиця Г. П. (Кіровоград). Історіографія фабрик і заводів: підсумки і перспективи	152
Прядко А. П. Партія зміцнює ряди	154
Малик Я. Й. (Львів). Енциклопедія з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні	155

Хроніка та інформація

Литвин М. Р. (Львів). Республіканська науково-теоретична конференція «Молоді учені-суспільствознавці УРСР — 70-річчю Великого Жовтня»	157
Коломоєць Ю. І. (Дніпропетровськ), Книш Г. М. (Дніпропетровськ). Наукова конференція, присвячена 90-річчю І з'їзду РСДРП і 90-річчю катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»	158
<u>Каришковський Петро Йосипович</u>	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Кульчицкий С. В. Новая техническая реконструкция народного хозяйства 5
- 1000-летие христианства на Руси*
- Котляр Н. Ф. Введение христианства в Древнерусском государстве 14

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Соловьева А. А., Щедрина Д. С. Хроника партийного архивного строительства на Украине (70-летие ленинского Декрета по архивному делу) 26
- Ставиский В. И. Сведения о Руси из «Истории монголов» Плано Карпини 32

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов и интернациональных связей

- Батырбеков Г. О. (*Алма-Ата*). Первоцелинники с Украины в Казахстане 41
- Журба М. А. Деятельность общественных сельских организаций Украины по укреплению международного революционного единства трудящихся (1921—1932 гг.) 45

* * *

- Король В. Е. Деятельность партийных организаций по созданию условий для труда работникам науки, высшей школы и культуры, эвакуированным в советский тыл (1941—1945 гг.) 54
- Пучко А. А. Роль рабфаков в формировании контингента инженерно-технических учебных заведений Украины (1921—1941 гг.) 63
- Чирко Б. В. Работа парторганизаций с национальными меньшинствами на Украине (1923—1930 гг.) 68
- Ярош Д. В. (*Хмельницкий*). Подготовка пропагандистских кадров из рабочих в республике (1921—1925 гг.) 77
- Рашба Н. С. (*Харьков*), Гусев К. М. (*Харьков*). «Азовское сидение» — героический эпизод борьбы донского и запорожского казачества против Османской империи 86
- Рой Е. Е. Характерные особенности колониальной политики Португалии в Анголе в 50-е — первой половине 70-х годов 91

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

- Остапенко С. Н. (*Ворошиловград*), А. В. Резников (*Ворошиловград*). Рядовой ленинской гвардии большевиков С. К. Крюков 100

Трибуна молодого автора

- Архипенко Л. М. Из опыта работы парторганизаций Украины по подготовке учительских кадров (1976—1980 гг.) 104
- Костинская Н. С. К вопросу о формировании государственного аппарата на Украине 111
- Тараненко Н. С. Вклад Румынии в борьбу социалистических стран в ООН за право народов на суверенное развитие, против колониализма и расизма (1955—1965 гг.) 115

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Варшавчик М. Я. Тема I. Борьба за создание марксистской партии. Создание РСДРП. Возникновение большевизма (1883—1904 гг.) 124

ВОСПОМИНАНИЯ

- Карапетян М. М. (пгт Немишаево Киевской обл.). Из истории армянского партизанского отряда им. А. И. Микояна 136

ПАМЯТНИКИ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

- Пинчук Ю. А. Историк-антикварий Костомаров 144
Костомаров Н. И. Князь Владимир Святой 145

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Мигаль Б. К. (Харьков), Оробинский П. Д. (Харьков). В борьбе за укрепление колхозов 151
Брайченко А. Д. (Кировоград), Перепелица Г. М. (Кировоград). Историография фабрик и заводов: итоги и перспективы 152
Прядко А. П. Партия укрепляет ряды 154
Малик Я. И. (Львов). Энциклопедия по истории Октябрьской революции и гражданской войны на Украине 155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Литвин Н. Р. (Львов). Республиканская научно-теоретическая конференция «Молодые ученые-обществоведы УССР — 70-летию Великого Октября» 157
Коломоец Ю. И. (Днепропетровск), Кныш Г. Н. (Днепропетровск). Научная конференция, посвященная 90-летию I съезда РСДРП и 90-летию екатеринославского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса» 158
Каришковский Петр Иосифович 159

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

НОВА ТЕХНІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Стратегічною лінією КПРС є перехід до економіки вищої організації та ефективності з усебічно розвинутими продуктивними силами, зрілими соціалістичними виробничими відносинами, налагодженим господарським механізмом. Свою економічну стратегію партія реалізує на шляхах науково-технічного прогресу. Суцільна технічна реконструкція народного господарства становить серцевину здійснюваної в ньому революційної перебудови.

Ця проблема не вперше постає перед країною. Під час перших п'ятирічок технічна реконструкція і пов'язані з нею соціальні перетворення зливалися в цілісний процес соціалістичної реконструкції народного господарства, побудови основ соціалізму. За своїми масштабами й складністю сучасна технічна реконструкція не йде в порівняння з тією, що була здійснена півстоліття тому. Але й тепер вона пов'язана з переходом до якісно нового стану продуктивних сил, з докорінним перетворенням господарського механізму, потребує розгортання творчості мас, насамперед робітничого класу.

Переведення народного господарства на інтенсивні рейки розвитку, забезпечення виходу радянської економіки на вищий рівень організації й ефективності — це гігантські за обсягом і значенням завдання, розв'язання яких у кінцевому підсумку визначатиме долю державних перспективних планів, темпи нашого зростання. Тому, як підкреслювалося на XXVII з'їзді КПРС, кожна галузь, кожне підприємство повинні мати чітку програму безперервного оновлення виробництва¹. Спираючись на ініціативу знизу й активну позицію партійних організацій усіх рівнів, Центральний Комітет КПРС після свого квітневого (1985 р.) Пленуму втілює ідею прискорення соціально-економічного розвитку країни в проекті нової редакції Програми партії, Основних напрямів економічного і соціального розвитку країни на п'ятирічку 1986—1990 років і на період до 2000 року. Жовтневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС схвалив їх і виніс на всенародне обговорення. Лінія на інтенсифікацію виробництва, реконструкцію народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу, яка червоною ниткою проходила крізь ці документи, дістала підтримку широких кіл радянської громадськості, всього робітничого класу. Трудові колективи багатьох підприємств України негайно підкріпили її конкретними справами, тим більше, що обговорення передз'їздівських документів збіглося в часі з визначенням їх власних перспектив на дванадцятю п'ятирічку.

Зокрема, робітники та спеціалісти ВО «Новокраматорський машинобудівний завод ім. В. І. Леніна» надзвичайно відповідально поставилися до розробки п'ятирічного плану свого підприємства, яке так

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 32.

багато важить в економіці країни: на його машинах і агрегатах виробляється три чверті гарячого прокату, чверть поковок, ними здійснюється половина гірничорудних розкривних робіт. Як доповідав генеральний директор об'єднання Є. О. Мацегора XXVII з'їздові Компартії України, новокраматорці вирішили зробити свій завод зразково-показовим за технічним рівнем, забезпечити в новій п'ятирічці весь приріст обсягів виробництва за рахунок підвищення продуктивності праці, виготовляти практично всі зразки устаткування, яке підлягає атестації, з державним Знаком якості. Не обмежуючись удосконаленням поточної продукції, вони передбачили в п'ятирічному плані модернізацію 11 виготовлених раніше прокатних станів, що експлуатуються на різних підприємствах країни. Це дає можливість без істотних капіталовкладень збільшити випуск прокату на 3,5 млн. т і одержати економічний ефект у сумі близько 80 млн. крб.²

Під час перебування на Україні у червні 1985 р. М. С. Горбачов високо оцінив здійснені в 70-х роках на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського реконструктивні роботи. Завдяки їм зменшено на 40% чисельність зайнятих і подвоєно випуск продукції. Разом з тим М. С. Горбачов підкреслив, що реконструкція недостатньо мірою позначилася на скороченні обсягів важкої фізичної та малокваліфікованої ручної праці³. Керуючись матеріалами наради в ЦК КПРС з питань науково-технічного прогресу, що відбулася 11 червня 1985 р., й виступом Генерального секретаря ЦК КПРС у них на заводі, металурги Петровки прийняли рішення здійснити докорінну реконструкцію без зупинки виробництва. Партком розробив відповідні заходи, було налагоджено тісне співробітництво з ученими дніпропетровських і дніпродзержинських інститутів⁴. Реконструкція йде високими темпами.

У ході активного всенародного обговорення передз'їздівських документів загальну увагу привернув досвід реконструкції Ждановського металургійного комбінату ім. Ілліча. Її було розпочато в 1970 р., коли сумарні витрати на капітальні й поточні ремонти у півтора раза перевищили вартість промислово-виробничих фондів. Підтримання старих цехів у робочому стані обходилося втричі дорожче, ніж сучасних, а продуктивність праці в них була у 3,5—5 разів нижчою. Рішення про початок реконструкції далось нелегко: всі розуміли, що план виробництва ні за обсягом, ні за номенклатурою не буде зменшений, а встановлення та освоєння нової техніки пов'язане з безліччю щоденних проблем. Та завдяки добре продуманій організації дій справи пішли добре. Особливо вагомим перемогам робітників й спеціалістів комбінату здобули в 1983 р., коли введення в дію нового високопродуктивного стана «3000» дало змогу закрити ряд старих цехів. У дванадцятій п'ятирічці на реконструкцію, технічне переозброєння й модернізацію колектив іллічівців виділив понад 70% капіталовкладень. Реконструкція киснево-конвертерного цеху, модернізація слябінга «1150» і широкополосних станів «1700» гарячої та холодної прокатки істотно збільшує випуск продукції, майже на 2 млрд крб. зменшується її собівартість⁵.

Позитивний досвід передових колективів у справі реконструкції лише підкреслював незадовільний в цілому стан технічного переозброєння промисловості, що було наслідком тривалого її екстенсивного розвитку, який господарники часто пояснюють силою звички, консервативною психологією. Проте основну причину слід шукати в реальних умовах виробництва. Набагато простіше побудувати новий цех поряд з діючим, замовити для нього устаткування й залучити робочу силу,

² Рад. Україна.— 1986.— 7 лют.

³ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті.— К., 1986.— С. 172.

⁴ Рад. Україна.— 1986.— 21 черв.

⁵ Економіч. газ.— 1985.— № 36.— С. 8.

ніж день у день забезпечувати запланований приріст продукції шляхом підвищення продуктивності праці, використовуючи для цього всі можливі фактори: раціоналізацію виробництва, вдосконалення організації праці, соціалістичне змагання тощо. Хоч, як свідчить статистика, питома вага витрат на реконструкцію та розширення підприємств у капіталовкладеннях неухильно зростає (під час першої реконструкції 1926—1937 рр.— менше третини, в 50-х роках — половина, в 60-х — дві третини)⁶, а частка коштів, призначених для новобудов, відповідно скорочувалася, під виглядом реконструкції часто відбувалося розширення виробництва, цілком рівнозначне новому будівництву, тобто без технічного переозброєння діючих потужностей. Так використовувалися не тільки капіталовкладення в розширене відтворення виробничих фондів, джерелом яких є прибуток, а й амортизаційні відрахування, які входять у собівартість продукції і забезпечують просте відтворення виробничих фондів. Реновація, тобто та частина амортизаційних відрахувань, яка призначається для повної заміни зношеного устаткування, нерідко після централізованого перерозподілу коштів витрачалася на придбання нової техніки іншими підприємствами. Ті ж із них, де амортизаційні відрахування вилучалися, змушені були експлуатувати зношене устаткування понад нормативні строки.

Здійснюваний суто адміністративним шляхом централізований перерозподіл прибутку й реновації часто ставить підприємства у вкрай важке становище. Так, у виступі на березневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України сталевар О. О. Чуніхін сказав, що зношеність основних фондів досягла на металургійному комбінаті «Запоріжсталь» 64%. Протягом двох п'ятирічок трудовий колектив уславленого підприємства не виконував державних планів і соціалістичних зобов'язань, хоч працював на межі можливостей і устаткування. «Створюється парадоксальна ситуація,— заявив сталевар,— колектив комбінату виступає в ролі прохача перед міністерством у виділенні коштів на технічне переозброєння, хоч дає щороку 250 млн. крб. прибутку»⁷.

В минулому подібна інвестиційна політика давала змогу шляхом залучення невикористовуваних резервів робочої сили прискорювати темпи розвитку ключових галузей промисловості, хоч при цьому негативно позначалася на продуктивності праці та якості продукції у решті галузей. У міру вичерпання екстенсивних факторів розвитку й збільшення масштабів промислового виробництва негативні риси цієї політики загострилися. По-перше, загальний технічний рівень промисловості в умовах величезного зростання її масштабів давно вже визначається не новобудовами, а діючими підприємствами з переважно застарілим устаткуванням. Часткове вдосконалення технічної бази виробництва замість докорінного оновлення шляхом вилучення спрацьованого устаткування істотно гальмує зростання продуктивності праці та якості продукції. Відбувається ланцюгова реакція: в новому циклі виробничого споживання продукція низької якості сприяє консервації віджилих технологічних процесів і недосконалих технічних характеристик машин, устаткування, матеріалів. По-друге, через незадовільні темпи зростання продуктивності праці, властиві промисловості з низьким технічним рівнем, остання поглинає дедалі зростаючу частку робочої сили, викликаючи в усьому народному господарстві штучний дефіцит кадрів. У результаті створювані в самій цій галузі промисловості нові робочі місця заповнюються тільки частково. Разом з тим лишається на високому рівні питома вага ручної праці. По-третє, експлуатація техніки вчорашнього дня, нагромадженої в дедалі зростаючих кількостях, потребує підвищених витрат на капітальні й поточні ремонти. Щоб підтримувати цю техніку в працездатному стані,

⁶ Коммунист.— 1976.— № 5.— С. 15.

⁷ Робітн. газ.— 1987.— 27 берез.

треба дедалі розширювати ремонтно-відновлювальне виробництво, спрямовувати в нього нове устаткування, дефіцитну сировину, кваліфікованих робітників.

На червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС і липневому (1986 р.) Пленумі ЦК Компартії України правдиво й глибоко охарактеризовано негативні наслідки екстенсивного відтворення основних промислово-виробничих фондів. Указувалося, зокрема, що міністерства і відомства у багатьох випадках продовжують іти уторованим шляхом — нарощують випуск продукції за рахунок нового будівництва та збільшення чисельності працюючих, нехтуючи при цьому потребами діючих виробництв. Через це в усіх галузях допущено постаріння виробничого апарату. На кінець 1985 р. зношеність виробничих фондів у промисловості України перевищила 43%, що призвело до різкого зростання витрат на ремонт⁸. Ручною працею в промисловості зайнятий кожний третій робітник, а в будівництві — більше половини. Разом з тим у промисловості країни на початок 1986 р. практично не функціонувало близько 700 тис. робочих місць, у тому числі в нашій республіці — майже 300 тис.⁹.

І це практично за однозмінної роботи устаткування. При виході на коефіцієнт змінності 1,7 кількість невикористовуваних робочих місць збільшилася б із 700 тис. до 4 млн. «На їх створення витрачено десятки мільярдів карбованців, — зазначав М. С. Горбачов. — Ось і виходить, що на діючих підприємствах працює старе устаткування, а на нових — нема кому стати до верстата»¹⁰.

В останньому році одинадцятій п'ятирічці на реконструкцію й технічне переозброєння спрямовувалося 37% капіталовкладень, а на нове будівництво й розширення підприємств — 63%¹¹. Зрозуміло, що така невисока частка витрат на реконструкцію не могла відвернути процесу прогресуючого старіння промислово-виробничих фондів. Та суть проблеми полягала не тільки в обсязі асигнованих коштів, а й у тому, як ці кошти використовувалися. Недоліком реконструкції багатьох підприємств є розтягнутість її в часі і низька якість проектних рішень. Так, на Кременчуцькому автозаводі вона триває понад 10 років. За цей час на реконструктивні роботи витрачено понад 80% кошторисної вартості — 214 млн. крб., основні фонди зросли майже в 2,5 раза, а виробництво нових великовантажних автомобілів доведене лише до 10% загального випуску, продуктивність праці збільшилася тільки на 8%¹². Вибіркова оцінка проектів реконструкції підприємств ряду промислових міністерств, здійснена у 1986 р. за дорученням ЦК КПРС, показала, що через застарілість технічних рішень деякі з них треба відхилити, а вже розпочаті роботи — припинити¹³. Експертизу пройшли всі проекти технічного переозброєння й реконструкції, намічені до реалізації в дванадцятій п'ятирічці.

Здійснення своєї економічної стратегії партія безпосередньо пов'язує з рішучою переорієнтацією інвестиційної політики в напрямі інтенсифікації виробництва. Програма КПРС (нова редакція) розглядає інвестиційну політику як важливий її інструмент: «Слід перенести центр ваги з нового будівництва на технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств, значно збільшити частку коштів, які направляються на зазначені цілі, в загальному обсязі виробничих капітальних вкладень, підвищувати в них питому вагу затрат на устаткування і машини»¹⁴.

⁸ Рад. Україна.— 1986.— 12 лип.

⁹ Під прапором ленінізму.— 1986.— № 16.— С. 9.

¹⁰ Рад. Україна.— 1986.— 17 черв.

¹¹ Під прапором ленінізму.— 1986.— № 16.— С. 20.

¹² Рад. Україна.— 1986.— 30 берез.

¹³ Там же.— 1986.— 17 черв.

¹⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 171.

У дванадцятій п'ятирічці партія здійснює великий народногосподарський маневр — істотне збільшення темпів приросту виробничих капітальних вкладень. У 1986—1990 рр. вони зростуть на 25% проти 16% в минулій п'ятирічці. Суть змін — не тільки у зростанні обсягу капіталовкладень, а й у перенесенні центру ваги з кількісних показників на якість і ефективність, з проміжних — на кінцеві результати, з розширення виробничих фондів — на їх оновлення. Частка коштів, що направляються на реконструкцію діючих виробництв, підвищиться з 37% у 1985 р. до 50% в 1990 р. В цілому по країні на реконструкцію й технічне переозброєння виробництва спрямовується понад 200 млрд. крб. капіталовкладень — більше, ніж за попередні десять років¹⁵. Прагнучи якнайшвидше покінчити з несприятливими тенденціями в галузі використання капіталовкладень, партійна організація України звернула серйозну увагу на якісне вдосконалення технічної бази народного господарства вже під час розробки плану дванадцятої п'ятирічки. Липневий (1985 р.) Пленум ЦК Компартії України визнав за необхідне передбачити в цілому по республіці збільшення в 2—3 рази темпів виведення з експлуатації й заміни високопродуктивним сучасним устаткуванням застарілих основних виробничих фондів¹⁶.

Здійсненню курсу на оновлення виробництва сприяв почин трудового колективу Дніпропетровського комбайнового заводу ім. К. Є. Ворошилова про обов'язкову атестацію робочих місць. В одинадцятій п'ятирічці на заводі було ліквідовано більш як 600 робочих місць, які за своїм технічним рівнем не відповідали сучасним вимогам. Вивільнені робітники переводилися на ділянки, оснащені високопродуктивним устаткуванням. Це забезпечило збільшення коефіцієнта змінності, зростання продуктивності праці та фондівдачі. На зборах активу республіканської партійної організації 27 червня 1985 р. М. С. Горбачов підкреслив, що досвід комбайнобудівників Дніпропетровська можуть і повинні наслідувати інші підприємства¹⁷.

Під час підготовки до XXVII з'їзду КПРС ідея дніпропетровських комбайнобудівників була доповнена почином передових ленінградських робітничих колективів, які запропонували обмежити розширення підприємств, а сили й кошти сконцентрувати на якісній перебудові діючих виробництв. Суть пропозиції ленінградців полягала в ліквідації технічно недосконалих робочих місць і переведенні робітників на нове устаткування з організацією дво- і тримінного режиму праці. Адже внаслідок дефіциту кадрів нове високопродуктивне устаткування, як і застаріле, всюди використовувалося однаково неефективно, переважно в одну зміну. Схвалений Політбюро ЦК КПРС почин ленінградців відкривав найкоротший шлях до кардинального оновлення основних виробничих фондів, скорочення дефіциту трудових ресурсів, поліпшення якості продукції й вивільнення значних капіталовкладень, які при обмеженні будівництва нових промислових об'єктів ставало можливим використати для прискореного розвитку соціальної сфери.

Майже негайно досвід ленінградців почали впроваджувати на передових підприємствах Харкова. Робітники й спеціалісти заводу «Електроважмаш» ґрунтовно підійшли до розв'язання проблеми застарілого устаткування. Було впроваджено план поступового, в межах п'ятирічки, виведення з експлуатації фізично й морально зношених верстатів та іншого обладнання на суму в 12 млн. крб. На турбінному заводі атестація робочих місць показала, що 320 верстатів вимагають демонтажу. Їх передали іншим підприємствам, колгоспам і радгоспам, у цехах вивільнилося 2,3 тис. кв. м виробничих площ. Перехід на двозмінку забезпечив без додаткових капіталовкладень зростання обсягу виробництва на 42%, а продуктивності праці — на 45%. Робіт-

¹⁵ Там же.— С. 30.

¹⁶ Рад. Україна.— 1985.— 17 лип.

¹⁷ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті.— С. 187.

никам, які працювали у нічну зміну, забезпечено доплату в розмірі 50% тарифної ставки й підвищену винагороду за підсумками року¹⁸.

Партійна організація області активно поширювала цей досвід. 30 червня 1986 р. розпочався харківський експеримент: на багатозмінну роботу переводилися всі колективи промислових підприємств області. Одночасно було організовано роботу транспорту у вечірній та нічний час, створено групи подовженого дня та цілодобові в дошкільних закладах, відповідним чином змінено режим роботи медичних закладів, підприємств громадського харчування тощо. За перші півроку дії експерименту по області було вилучено з експлуатації близько 3 тис. одиниць зайвого, застарілого і встановлено близько 1 тис. одиниць нового устаткування. На 50 тис. кв. м виробничих площ, що звільнилися, організовано підрозділи підготовки виробництва, цехи механізації й автоматизації, дільниці для випуску товарів народного споживання. Створено тисячі робочих місць для виробничої практики учнів 9—10 класів¹⁹.

Широка підтримка трудящими ленинградського почину сприяла його запровадженню в загальнодержавних масштабах. У лютому 1987 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанову про перехід у 1987—1988 рр. об'єднань, підприємств і організацій промисловості та інших галузей народного господарства на багатозмінний режим роботи²⁰. Багатозмінка організаційно забезпечить середньорічне вибуття застарілого устаткування в народному господарстві в розмірі 7—8% (середня норма за останні роки — 2,3%)²¹.

І тут виникає найголовніша проблема поточної п'ятирічки: чим замінювати зношену й малопродуктивну техніку? Аналізуючи причини низької якості реконструктивних робіт, М. С. Горбачов у промові на червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС вказав на те, що оновлена техніка від старої часто-густо відрізняється лише роком виготовлення²². З вини учених, конструкторів і виготовлювачів машинобудівна продукція здебільшого істотно поступається найвищому світовому рівневі. На Україні, де зосереджено майже 1/5 частину машинобудівного потенціалу країни, морально застарілі вироби становили 1/4 частину продукції цих підприємств²³. Недосконаліми були навіть останні досягнення конструкторської думки. На XXVII з'їзді Компартії України бригадир робітників очисного вибою шахти ім. О. Ф. Засядька ВО «Донецьквугілля» І. Ф. Манекін з обуренням розповідав про те, що третину операцій на автоматизованому комплексі доводиться виконувати вручну. «Вченим і конструкторам,— заявив І. Ф. Манекін,— треба частіше спускатись у вибої, цікавитись думками гірників, враховувати їх пропозиції. Тільки спільними зусиллями можна створити такі машини, які забезпечать значне зростання продуктивності праці»²⁴.

Надаючи величезного значення розвитку вітчизняного машинобудування, партія поставила перед ним ударне завдання: в найкоротші строки — всього за 6—7 років — вийти за параметрами основної продукції на найвищий світовий рівень. Як заявив Л. М. Зайков на нараді в ЦК КПРС 8 серпня 1986 р., Центральний Комітет партії і Радянський уряд дають машинобудівному комплексі все, що тільки може дозволити наша економіка²⁵. Проте й вимоги до нього висувуються найвищі. Темпи зростання машинобудівної продукції мають майже удвоє перевищити в дванадцятій п'ятирічці темпи розвитку промисловості в цілому. Щорічне оновлення основних виробничих фондів у

¹⁸ Під прапором лєнінізму.— 1986.— № 17.— С. 49.

¹⁹ Укр. іст. журн.— 1987.— № 3.— С. 7.

²⁰ Правда.— 1987.— 13 фєвр.

²¹ Під прапором лєнінізму.— 1986.— № 16.— С. 21.

²² Рад. Україна.— 1986.— 17 черв.

²³ Там же.— 12 лип.

²⁴ Там же.— 9 лют.

²⁵ Правда.— 1986.— 9 авг.

галузях цього комплексу забезпечується в розмірі 10—12%²⁶. Отже, завдання полягає в тому, щоб за лічені роки цілком оновити його виробничий апарат, замінити застаріле устаткування на таке, яке дає значний виграш у продуктивності праці, впровадити найпередовіші технології, різко скоротити трудомісткість і піднести якість виробів.

Трудащі підтримують курс партії на рішуче оновлення технічної бази машинобудівного комплексу і за його допомогою — всього народного господарства. 18 березня 1986 р. робітники, конструктори й технологи Київського, Харківського та Одеського верстатобудівних виробничих об'єднань, а також Одеського об'єднання прецизійних верстатів звернулися через газету «Радянська Україна» до всіх машинобудівників республіки із закликом широко розгорнути соціалістичне змагання під девізом «Машинам нових поколінь — найвищий світовий рівень!». Новатори зобов'язалися прискорити розробку і серійне освоєння високоякісних машин, устаткування й приладів з техніко-економічними параметрами, що відповідають найвищим світовим зразкам, забезпечити весь приріст обсягів виробництва за рахунок випуску тільки нової високоякісної техніки. «Кожен з нас усвідомлює, — писали вони, — що від соціально-політичної і трудової активності новаторів, спеціалістів, їх ініціативи, компетентності, відповідальності за доручену справу прямо й безпосередньо залежить здійснення рішень XXVII з'їзду КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу, випуску техніки, яка б гідно представляла виробничу марку Країни Рад на світовому ринку».

Почин верстатобудівників України є сплавом новаторства робітників найвищої кваліфікації, яких тепер багато в робітничому класі, й зрілості нетрадиційних перспективних рішень, розроблюваних талановитими вченими та інженерами. Він дає змогу повністю оновити протягом однієї п'ятирічки продукцію верстатобудування республіки, що обіцяє економічний ефект в галузях-споживачах у масштабі всієї країни не менш як на чверть мільярда карбованців²⁷. Услід за верстатобудівниками в рух за створення нових машин на рівні, що не поступається або перевищує найкращі світові зразки, включилися трудові колективи ВО «Новокраматорський машинобудівний завод ім. В. І. Леніна», ВО «Харківський турбінний завод», Сумського ВО «Електрон», Бердянського ВО по жнивварках, Київського ВО «Завод «Більшовик», Новокаховського електромашинобудівного заводу, інших підприємств²⁸.

По перші підсумки виконання комплексної програми модернізації машинобудівних підприємств М. С. Горбачов повідомив 8 січня 1988 р. на зустрічі в ЦК КПРС з керівництвом засобів масової інформації, ідеологічних установ і творчих спілок. Генеральний секретар ЦК указав на те, що у 1987 р. оновлення продукції в основних галузях машинобудування відбувалося в 2,9 раза швидше, ніж у 1985 р. Сталася помітні зрушення в якісних параметрах виготовлюваних машин, пішла продукція на світовому рівні, а інколи й на рівні, що випереджає світовий²⁹.

Принциповим є й питання про фінансову базу. На відміну від першої реконструкції, ефективність якої надійно забезпечувалася перерозподілом вкрай обмежених фінансових ресурсів країни через державний бюджет, нова технічна реконструкція повинна спиратися передусім на власні кошти підприємств. Господарський механізм, який склався в роки перших п'ятирічок і зберігся в своїх основних рисах до наших днів, орієнтований на переважно екстенсивний тип виробництва, а тому не може забезпечити високої ефективності здійснюва-

²⁶ Під прапором ленінізму. — 1986. — № 16. — С. 21.

²⁷ Під прапором ленінізму. — 1986. — № 16. — С. 42.

²⁸ Рад. Україна. — 1986. — 14 трав.

²⁹ Там же. — 1988. — 14 січ.

них нині у величезних масштабах реконструктивних робіт. Докорінна його перебудова є необхідною передумовою забезпечення прискореного економічного розвитку країни на шляхах науково-технічного прогресу.

Під час обговорення передз'їздивських документів у країні широко популяризувався досвід ВО «АвтоВАЗ» і Сумського НВО ім. М. В. Фрунзе, які перейшли на повний госпрозрахунок і самофінансування. В ході експерименту відкрилися нові можливості для впровадження досягнень науки й техніки, поліпшення якості продукції. Колективи розгорнули велику роботу з метою перебудови виробництва на повнішому використанні діючих потужностей, модернізації виробництва. Система самофінансування надала динамізму виробництву, мобілізувала ініціативу трудящих, підвищила ефективність праці. Зросли заінтересованість і активність трудящих у досягненні високих показників, якнайповнішому використанні резервів виробництва. Сумчанам удалося в 1985 р. підвищити продуктивність праці на 13% і збільшити прибуток на 32%³⁰. Всього за 1985—1986 рр. НВО ім. М. В. Фрунзе одержало понад 190 млн. крб. прибутку, значну частину якого використано на технічне переозброєння виробництва³¹.

Починаючи з 1987 р., на Україні в умовах самофінансування діють 480 трудових колективів. З початку 1988 р. на нові умови в країні переведені підприємства, які дають 60% промислової продукції. Перехід на повний госпрозрахунок здійснюється в умовах, коли продовжує діяти старий господарський механізм, коли ще немає надійного матеріального забезпечення на засадах оптової торгівлі і тільки починається перебудова фінансово-кредитної системи³². Втягнення в орбіту господарської реформи дедалі більшої кількості підприємств, що гостро потребують технічної реконструкції, ставить перед трудовими колективами складні проблеми. Зокрема, на пленумі Київського міського Компартії України у квітні 1987 р. секретар партійного комітету взуттєвої фабрики ім. 50-річчя Радянської України В. Я. Волкотруб розповідав, що парк обладнання значною мірою застарілий і некомплектний, а використати наявні гроші неможливо: «Укрвзуттепром» планує на технічне переозброєння 716 тис. крб., а забезпечує обладнанням тільки на 130 тис. крб., та ще й таким, яке не підвищує продуктивності праці, не служить удосконаленню технології. На цьому ж пленумі відомий новатор, прядильниця бавовнопрядильної фабрики М. М. Галушко гостро поставила питання про реконструкцію свого підприємства. Вона заявила, що люди працюють на совість, а виконання плану на грані зриву: застаріле устаткування неспроможне забезпечити ні високої якості, ні продуктивності, а технічне переозброєння рік у рік відкладається через відсутність коштів або устаткування. Після переходу фабрики з січня 1987 р. на повний госпрозрахунок і самофінансування Мінлегпром УРСР встановив завищений норматив відрахунків у державний бюджет, внаслідок чого фонд розвитку виробництва не перевищує 150 тис. крб. Зрозуміло, що за такі гроші не можна здійснити конче потрібну реконструкцію³³.

Думку, висловлену передовою робітницею, було підтримано й розвинуто в доповіді В. В. Щербицького на липневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Вказуючи, що підприємствам легкої промисловості республіки встановлено завищені нормативи відрахувань від прибутку, при яких тільки для оновлення вкрай спрацьованого устаткування їм знадобиться майже два десятиріччя, доповідач розцінив таку практику Мінлеглому УРСР як неприпустиму, бо вона ущемляє інтереси трудових колективів, підриває їх заінтересованість у високих кінцевих результатах праці. Прорахунки під час розробки економічних

³⁰ Рад. Україна.— 1986.— 9 квіт.

³¹ Там же.— 1987.— 1 квіт.

³² Робітн. газ.— 1988.— 3 січ.

³³ Прапор комунізму.— 1987.— 8 квіт.

нормативів розподілу прибутку між державним бюджетом і трудовим колективом можуть не тільки затягти процес перебудови, а й звести нанівець усі зусилля ³⁴.

Розв'язання складних проблем технічної реконструкції народного господарства можливе тільки шляхом рішучого вдосконалення виробничих відносин, докорінної перебудови господарського механізму. Так ставить питання партія, спираючись на всебічну підтримку робітничого класу, всіх трудящих. Ідеється насамперед про перехід від переважно адміністративних, командно-директивних до економічних методів управління. Передумовою всебічного оновлення основних виробничих фондів з урахуванням досягнень науково-технічної революції є економічна самостійність підприємств і об'єднань, підкріплена юридичними повноваженнями та реальним самоуправлінням у рамках централізованої системи планового керівництва. Першорядного значення набуває питання про розвиток демократії всередині підприємств, послідовне впровадження самоврядних засад, коли кожен робітник, кожен трудящий почуває себе справжнім господарем виробництва.

Новий етап у перебудові господарського життя пов'язаний з роботою червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, який затвердив «Основні положення докорінної перебудови управління економікою». В них викладено концепцію надійно діючого противитратного господарського механізму. Перехід від переважно адміністративних до переважно економічних методів керівництва включає рішуче розширення меж самостійності об'єднань і підприємств, переведення їх на повний господарський рахунок та самофінансування, підвищення відповідальності за кінцеві результати, встановлення прямої залежності рівня доходів колективу від ефективності його роботи.

Червневий Пленум ЦК КПРС схвалив проект Закону СРСР про державне підприємство (об'єднання), який тривалий час широко обговорювався в нашій країні. В ході обговорення було відзначено, що закон є міцною основою для переходу на новий механізм господарювання. Втілення в життя норм Закону про державне підприємство (об'єднання) у сполученні з комплексом заходів, здійснюваних в економічній сфері, створює в цілому нову ситуацію в народному господарстві.

Відповідно до нових умов змінюються форми й методи роботи управлінської ланки. Заслугує на увагу, зокрема, позитивний досвід, нагромаджений вугільною промисловістю республіки. З метою пов'язання технічного переозброєння з фінансуванням, матеріально-технічним постачанням і планом по праці тут з 1987 р. розробляється єдиний план технічного розвитку виробництва. В ньому об'єднуються завдання по реконструкції, технічному переозброєнню і розширенню виробництва, впровадженню нової техніки. Це — основа для розробки плану економічного і соціального розвитку. Вжито заходів для підвищення віддачі підприємств, що реконструюються. Експертні комісії у 1987 р. повторно розглянули 228 проектів технічної реконструкції, з них 59 повернуто на доробку з метою збільшення концентрації гірничих робіт, проектної потужності шахт, поліпшення техніко-економічних показників, більш повного забезпечення техніки безпеки на виробництві та охорони навколишнього середовища ³⁵.

Перебудова господарського життя сприяє розгортанню ініціативи трудових колективів, спрямованої на здійснення докорінної технічної реконструкції народного господарства, виконання п'ятирічного плану. Передові робітники Донецької, Дніпропетровської, Тернопільської та Вінницької областей, м. Києва взяли зобов'язання до дня відкриття XIX Всесоюзної партійної конференції виконати завдання трьох років п'ятирічки. Цей почин поширюється по всій республіці.

³⁴ Рад. Україна.— 1987.— 17 лип.

³⁵ Під прапором ленінізму.— 1987.— № 14.— С. 61.

С. В. Кульчицкий

НОВАЯ ТЕХНИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА

Резюме

В статье рассматриваются проблемы поставленной на повестку дня XXVII съездом КПСС новой коренной реконструкции народного хозяйства. В поле зрения автора — опыт передовых коллективов в области реконструкции производства.

1000-річчя християнства на Русі

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Офіційне запровадження християнства — панівної ідеології Київської Русі — її правлячою верхівкою наприкінці 80-х років X ст. було значною історичною подією, яка суттєво вплинула на життя давньоруського суспільства. Адже у середні віки релігія визначала характер ідеології¹. Радянська історична наука розглядає запровадження християнства в Давньоруській державі в загальному контексті проблем її історії та культури, як одну з реформ уряду київського князя Володимира Святославича. Щоб зрозуміти причини переходу до нової релігії, необхідно розглянути деякі закономірності еволюції східнослов'янського суспільства другої половини I тис. н. е.

Як відомо, релігійні культури і вірування завжди залежали від розвитку й зміни суспільних формацій. На думку К. Маркса і Ф. Енгельса, «...рука в руку з розкладом старих умов життя іде і розклад старих ідей. Коли стародавній світ йшов до загибелі, стародавні релігії були переможені християнською релігією»². Саме християнство як світоглядна система також видозмінювалося. Протягом тисячоліття, на час, коли його було запроваджено на Русі, воно поступово перетворилося з релігії бідних і гноблених на ідеологію панівних верств.

Сучасні вчені спростовують твердження православних богословів та деяких буржуазних істориків церкви про те, нібито запровадження християнства в Давньоруській державі було викликане раптовим «прозрінням» князя Володимира і мало не одностайним потягом до цієї віри давньоруського народу. Насправді поширення християнства у світі (так само, як ісламу), зокрема на Русі, було закономірним наслідком зародження і розвитку феодального способу виробництва у надрах рабовласницького, а у багатьох народів, у тому числі й слов'ян, — родоплемінного суспільства. В міру утвердження феодалізму в тій чи іншій країні її панівна верхівка дедалі більше відчувала потребу в приведенні у відповідність з цим способом виробництва ідеологічних уявлень та інституцій.

Ще до офіційного запровадження християнства на Русі воно проникло у східнослов'янське середовище протягом кількох десятиріч, хоча до кінця X ст. не набуло значного поширення. Хід і обставини цього процесу науці мало відомі. Рання історія східних слов'ян (до

¹ Див.: Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 281.

² Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Там же.— Т. 4.— С. 429.

середини IX ст., коли літописи починають вести лік рокам) залишається недостатньо вивченою. Сучасне слов'янознавство вважає, що розселення слов'ян з їх прабатьківщини між Віслою і Дніпром з одночасним розділенням на східну, західну і південну групи розпочалося приблизно у VI ст. Однак тогочасні писемні джерела практично не дійшли до наших днів.

В етногеографічному вступі до «Повісті временних літ»—найдавнішого серед відомих нам літописів—відтворено в загальних рисах схему розселення слов'янства: «И от тех словен (з прабатьківщини.— М. К.) разидошася по земле и прозвашася имени своими, где седше на котором месте. Яко пришедше седоша на реце имянем Морава, и прозвашася морава, а друзии чеси нарекошася...» і т. д.³ Далі Нестор, найбільш імовірний автор «Повісті временних літ», писав про розселення східних слов'ян: «Тако же и ти словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане седоша в лесех; а друзии седоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи... И тако разидеся словенский язык (тут у значенні народ.— М. К.), тем же и грамота прозвася словенская»⁴.

Хронологічна невизначеність і гранична узагальненість наведених слів «Повісті» пояснюються тим, що до кінця X—початку XI ст. на Русі не велося літописання. Тому важливі історичні події, в яких брали участь східні слов'яни в попередні часи, Несторові й іншим літописцям доводилося відтворювати майже виключно на підставі фольклорних джерел: родових та історичних переказів, легенд і воїнських (дружинних) пісень. Певне уявлення про життя східнослов'янської етнічної й культурної спільності VI—IX ст. можна одержати в процесі вивчення речових, тобто археологічних, джерел. Однак, даючи можливість відтворювати побут, знаряддя праці, отже, матеріальну культуру людей далекого минулого, археологічні пам'ятки водночас містять надто скупу й часто однобічну інформацію про перебіг соціальних процесів, особливості духовного життя й міфології.

Тим часом саме в VI—IX ст. відбувалися принципові зрушення в бутті східнослов'янського суспільства. Тоді завершився розклад родоплемінного ладу, панівною формою соціальних стосунків замість патріархальної стала територіальна община, виникали перші протоміста; деякі з них до кінця цього періоду перетворилися на справжні ранньофеодальні міста—осередки ремесла і економічного обміну, пробивалися перші паростки товарного виробництва. Зароджувалася приватна власність, що вела до майнової нерівності, формування класів і, в кінцевому рахунку, до складання феодальних відносин⁵. Тому неминуче родоплемінні зв'язки у суспільстві, що ґрунтувалися на засадах спорідненості, змінювалися спільностями людей, які склалися історично і спиралися на відносну єдність території, економіки, мови, культури, тобто народностями феодальної доби. Паралельно з цими процесами розвивалися й державотворчі процеси. «В порівнянні з старою родовою організацією,—писав Ф. Енгельс,—держава відзначається, по-перше, розділенням підданих держави за територіальними поділами»⁶.

Розпад, а інколи й розрив (під впливом зовнішньополітичних чинників) родоплемінних зв'язків зумовлював переміщення і перегрупування численних східнослов'янських племен, об'єднання їх спочатку в нестійкі, а потім постійні союзи з більш-менш сталими територіями.

³ Повесть временных лет: Текст и перевод.— М.; Л., 1950.— Ч. I.— С. 11.

⁴ Там же.

⁵ Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации.— М.; Л., 1958.— С. 14.

⁶ Енгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и державы: У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 164.

Як образно зауважив В. В. Мавродін, «розповідь літописця про розселення слов'янських племен на Русі — це останній акт складного процесу формування руських племен (тобто союзів племен.— М. К.). У «Повісті временних літ» знайшли відображення лише «останні години існування племінного побуту»⁷. Ось як зобразив Нестор процес складання перших квазідержавних об'єднань на Русі, резонно поставивши на перше місце Подніпров'я: «И по сих братьи (засновниках Києва — Кию, Щеку й Хориву. — М. К.) держати почаша род их княжене в полях (полянах.— М. К.), а в деревлях свое, а дреговичи свое, а словени свое в Новгороде, а другое на Полоте, иже полочане...»⁸. «Повість временних літ» називає приблизно 15 великих племінних об'єднань, які існували на території Східної Європи. Створення великих і могутніх союзів племен було принципово важливим кроком на шляху східнослов'янського суспільства до державності й феодалізму. Вважаємо, що не випадково літописець назвав ці об'єднання «княжиннями», хоча вони являли собою специфічну форму організації східнослов'янського суспільства доби військової демократії, що була перехідним етапом від родоплемінного до класового ладу.

Розповідаючи про розташування союзів племен («княжинь»), Нестор акцентував увагу на полянському з осередком у Києві. Освічений київський книжник веде початки держави, що її середньовічні джерела називають Руссю або Руською землею, а історики — Київською Руссю, від об'єднання полянських племен. Нестор упевнено відзначав спадкоємність цієї держави від полянського союзу племен: «Поляне, еже ныне зовома Русь»⁹. Сучасні вчені загалом поділяють цю думку літописця початку XII ст., вбачаючи в полянському союзі і очолюваному ним східнослов'янському племінному об'єднанні зародок Давньоруської держави. Протягом VII—VIII ст. швидко зростає союз племінних об'єднань на чолі з Руссю. «У Східній Європі Русь створює слов'янську державу, що не поступалася за своїм простором варварським королівствам Західної Європи»¹⁰, — писав Б. О. Рибаків.

Новітня інтерпретація свідчень писемних та речових джерел дає підстави твердити, що вже у VIII—IX ст. «в структурі й діяльності Русі відчувуються державні засади»: створюється система збирання данини, навіть у найпримітивнішій формі полюддя, складаються норми звичаєвого права, встановлюються поки що нетривкі стосунки київського осередку влади з місцевими князями¹¹. Однак це були лише початки державного будівництва на Русі, тому що феодальний спосіб виробництва тоді тільки зароджувався. Східнослов'янське суспільство залишалося родоплемінним і було не в змозі створити державність у повному розумінні цього слова. Вирішальні зміни в соціальному житті східнослов'янської спільності відбулися лише наприкінці IX — в X ст.

Відносно непогано уявляючи умови суспільно-економічного життя східних слов'ян VI—IX ст., в основному за свідченнями археологічних джерел, сучасна наука мало знає про їх духовну культуру й ідеологію. Пам'ятки давньої східнослов'янської культури, що виготовлялися, звичайно, з дерева, тканин та інших недовговічних матеріалів, не могли витримати випробування часом. «Все те, в чому відображалися наслідки осмислення світопорядку нашими віддаленими предками: вишивка, різьблення по дереву, недовговічна бутафорія обрядів (костюми ряджених, вінки, солом'яні опудала, кола, прокреслені по землі, чаклунські трави та ін.) — все це до нас не дійшло»¹². Крім того,

⁷ Мавродин В. В. Древняя Русь.— Л., 1946.— С. 70.

⁸ Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 13.

⁹ Там же.— С. 21.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Новая концепция предистории Киевской Руси (тезисы) // История СССР.— 1981.— № 2.— С. 58.

¹¹ Там же.

¹² Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 248—249.

православна церква протягом багатьох століть систематично і безжально знищувала чудові витвори східнослов'янської культури, розглядаючи їх лише як породження язичництва.

Тому міфологія і обрядність східних слов'ян дописемної пори уявляються вченими в найзагальніших рисах. Є підстави твердити, що давні культи і вірування східних слов'ян, які звичайно називають язичництвом*, еволюціонували відповідно до розвитку родоплемінного суспільства. Вчені різних країн сходяться на думці про наявність спільних індоєвропейських коренів слов'янської міфології (близькість вірувань, богів тощо). В усякому разі серед божеств слов'янських народів зустрічаються надзвичайно схожі, а інколи й тотожні персонажі й їх найменування, зокрема Перуна¹³.

Розвиток дохристиянських культів і вірувань призводив до того, що старі боги й обряди, поступившись перед новими, продовжували існувати, хоча й видозмінювалися внаслідок пристосування до прийдешніх умов буття¹⁴. Завдяки цьому загальна картина слов'янської міфології вражає своєю мозаїчністю та багатоплановістю, що дуже ускладнює її вивчення.

Найбільш прийнятною здається схема побудови міфологічного світу східних слов'ян, запропонована відомими радянськими лінгвістами й етнологами В. В. Івановим і В. М. Топоровим. Вони вважають, що навіть напередодні запровадження християнства цей світ був населений божествами трьох різних рівнів. На вищому — перебували боги з найбільш узагальненими функціями (ритуально-юридична, воєнна, господарська), зв'язані з офіційними культами, в тому числі ранньодержавними. До сонму божеств цього рівня входили Перун, Велес (Волос), Дажьбог і Сварог. Середній рівень богів східних слов'ян репрезентували божества, пов'язані з господарськими циклами і сезонними обрядами, а також ті, що уособлювали цілісність невеликих замкнених колективів (роду, невеликого племені тощо): Род і, певно, рожаниці, Чур, здається, згадана Нестором серед богів пантеону князя Володимира — Мокош та ін. Нарешті, до нижчих персонажів східнослов'янської міфології згадані вчені відносять різні групи неіндивідуалізованих (часто й неантропоморфних) персонажів: нечистих, духів, тварин, що символізували стихії й сили природи, — домових, лісовиків, русалок, а з тварин — ведмедя та вовка¹⁵. Гадаємо, до божеств чи духів цієї групи входив і Симаргл, названий у «Повісті временних літ» серед богів Володимирового пантеону, — священний крилатий пес, що охороняв насіння і посіви¹⁶.

З цього численного і строкатого сонму божеств і духів у IX ст. почали виділятися кілька, культ яких був поширений на основних землях східних слов'ян: Перун, Волос, Дажьбог та ін. Виразно проглядав потяг суспільства до монотеїзму. Щоб зрозуміти його причини, продовжимо короткий розгляд історії східнослов'янського суспільства дохристиянської пори.

Нарешті, з середини IX ст. відомості про східних слов'ян потрапляють до писемних джерел — вітчизняних літописів, а також творів

* Термін «язичництво» (або «поганство») виник у християнському середовищі. Ним богослови називали будь-які нехристиянські вірування. Він не відповідає змістові міфології східних слов'ян. Однак цей термін прижився в науці, й ми вдаємось до нього, відмовляючись від його церковного тлумачення.

¹³ Giejsztog A. *Mitologia słowian*. — Warszawa, 1982. — S. 45.

¹⁴ Никольский Н. М. *Дохристианские верования и культы днепровских славян*. — М., 1929. — С. 5.

¹⁵ Иванов В. В., Топоров В. Н. *Славянская мифология // Мифы народов мира*. — М., 1982. — Т. 2. — С. 450—451.

¹⁶ Rybakov B. A. *The Rusalii and the God Simargl-Pereplut // Soviet Anthropology and Archeology*. — М., 1968. — Vol. VI. — N 4. — P. 34—59.

арабських і персидських географів IX—X ст.: Ібн-Хордадбега, ал-Джайхані, ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн-Хаукаля та ін. Важливо зазначити, що праці східних авторів X ст. базувалися на творах їх попередників IX ст. Ці географи писали про існування державних об'єднань у слов'ян на чолі з Києвом¹⁷.

Протягом IX ст. відбулися важливі зрушення в соціальній структурі й суспільному устрої східних слов'ян. Є певні підстави припускати, що до середини цього століття навколо Києва склалося їх перше справжнє державне об'єднання, що згодом переросло у Давньоруську державу. Воно виникло внаслідок наростання процесів феодалізації та етнічної консолідації і його влада поширювалася тоді на порівняно невелику територію в Середньому Подніпров'ї. Хоча внутрішня історія давньоруського суспільства IX ст. залишається майже невідомою, процеси етнічного і державного згуртування східних слов'ян знайшли вияв на міжнародній арені. Як слушно зауважив В. В. Мавродін, «розвиток Русі на межі VIII і IX ст. не міг не вилитись у цілий шквал героїчних походів руських воїнів, що відстоювали право Русі на море»¹⁸. Візантійські агіографічні джерела — житія Стефана Сурозького та Георгія Амастрідського — розповідали про напади руських дружин наприкінці VIII — у першій половині IX ст. на кримське та малоазійське узбережжя Чорного моря і укладення мирних договорів з греками¹⁹.

Особливо важливим є свідчення життя Стефана Сурозького про те, що руський князь Бравлін, захопивши візантійське місто Сурож (Судак) у Криму, прийняв християнство. Ця подія відбулася не пізніше першої чверті IX ст.²⁰ Більшість вчених вважає вірогідною звістку про хрещення ватажка руської дружини, вбачаючи в цьому певну політичну поступку з його боку або, навпаки, привілей, даний йому переможеними греками²¹.

Гадаємо, однак, що легендарне за своєю сутністю джерело — життя Стефана Сурозького, створене не раніше кінця X ст., тобто майже через два століття після відображеного в ньому нападу русів на Сурож, погіршило проти істини. Навряд чи мав потребу хреститися нікому не відомий проводир військової дружини (згадка життя Стефана Сурозького про нього є єдиною в джерелах), оскільки східнослов'янське суспільство кінця VIII — початку IX ст. перебувало на етапі військової демократії і ще не дозріло для сприйняття релігії класового, в даному випадку феодального ладу — християнства. Вважаємо, що джерело вмістило слова щодо хрещення князя Бравліна під впливом подій трохи пізнішого часу, які набули розголосу в середньовічному світі. Йдеться про знаменитий напад київського флоту під проводом Аскольда на столицю Візантійської імперії — Константинополь.

Літопис Нестора під 866 р. повідомив: «Иде Асколд и Дир на греки... и в двою сот корабль Царьград оступиша»²². Хронологія літописів за IX, так само, як і за більшу частину X ст., не відзначається точністю (згадаймо, що літописання на Русі почали вести не раніше кінця X — початку XI ст., а події, що відбулися до того часу, відновлювали головним чином за усними, фольклорними джерелами, в яких звичайно не вказується точних дат). З візантійських джерел відомо, що вторгнення давньоруського флоту в константинопольську бухту

¹⁷ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 355—419.

¹⁸ Мавродин В. В. Начало мореходства на Руси.— Л., 1949.— С. 21.

¹⁹ Тексти пам'яток див.: Васильевский В. Г. Труды.— Пг., 1915.— Т. III.— С. 1—98. Новітній аналіз цих джерел див.: Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 22—35.

²⁰ Łowmiański H. Początki Polski.— Warszawa, 1973.— Т. 5.— S. 136.

²¹ Сахаров А. Н. Указ. соч.— С. 30.

²² Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 19.

Золотий Ріг сталося на світанку 18 червня 860 р. Давньоруський літописець вважав першу в історії русько-візантійську війну подією надзвичайної ваги, згадавши про неї під 852 р.: «Наченшо Михаїлу (візантійському імператорові.— М. К.) царствовати, нача ся прозывати Руска земля. О семь бо уведахом, яко при семь цари проходиша Русь на Царьгород, яко же пишется в летописаньи гречьстемь. Тем же отседе почнем и числа (роки.— М. К.) положим...»²³. Так Нестор оголосив про вихід Русі на арену світової політики.

Кампанія 860 р. принесла Русі величезний успіх. Імператорові Михаїлу III вдалося зняти облогу Константинополя, лише виплативши їй контрибуцію. Незабаром розпочалися переговори, в ході яких давньоруська верхівка ознайомилася з християнством. В окружному посланні константинопольського патріарха Фотія 857 р.²⁴ повідомлялося, що руси почали сповідувати християнське вчення і прийняли візантійського ієрарха. Це повідомлення підтвердив «Життєпис Василя I», складений його онуком, також імператором Костянтином Багрянородним²⁵. Про хрещення Аскольда і його оточення згадав пізній (XVI ст.) Никонівський літопис²⁶. Однак навіть побіжне знайомство з вміщеною в ньому звісткою про цю подію дає можливість стверджувати, що вона запозичена з грецьких джерел, зокрема з твору Багрянородного. Найдавніші літописи — «Повість временних літ» і Новгородський перший літопис молодшого ізводу — нічого не повідомляють про прийняття християнства на Русі в 60-х роках X ст.

Свідчення грецьких писемних пам'яток про хрещення Аскольда неодноразово аналізувалися фахівцями і визнані вірогідними²⁷. Однак факт прийняття нової віри невеликою групою русів у 60-х роках IX ст. не дає підстав для поширюваних останнім часом тверджень про те, ніби християнство на Русі було запроваджене не за Володимира, а на сто з лишком років раніше — за Аскольда.

Східнослов'янське суспільство 60-х років IX ст. переживало стадію розкладу родоплемінного ладу. Феодальні відносини тільки-но зароджувалися. Влада київського князя поширювалася тоді лише на невелику частину території розселення східних слов'ян — Середнє Подніпров'я, і панівна верхівка ще не могла відчувати потребу в зміні ідеології. Не заперечуючи той факт, що Аскольд і деякі особи з його оточення прийняли християнство, вважаємо, однак, що суспільство в цілому залишалося язичницьким, оскільки в IX ст. не існувало соціальних передумов для зрушень у сфері ідеології. Хрещення Аскольда тому й не знайшло відображення в найдавніших літописах, бо не справило впливу на тодішнє життя Русі.

Зауважимо, що саме у IX ст. східні слов'яни вперше ознайомилися з християнством. Нині абсолютна більшість істориків і археологів скептично ставиться до спроб довести, нібито зміни в поховальному обряді черняхівських племен Східної Європи (серед яких були і предки східних слов'ян) наприкінці III — у IV ст. н. е. були викликані проникненням у їх середовище християнської ідеології. Таку гіпотезу вперше висунув Е. О. Симонович. Однак родоплемінне черняхівське суспільство незмірно менше, ніж слов'янське до кінця X ст., потребувало змін в ідеології.

Не тільки візантійські джерела свідчили про те, що на Русі в IX ст. з'явилися перші християни. Арабський географ Ібн-Хордадберг

²³ Там же.— С. 17.

²⁴ Patrologiae Graecae: ed. J. P. Migne.— Paris, 1860.— Т. 102.— Col. 721—742.

²⁵ История Византии.— М., 1967.— Т. 2.— С. 229.

²⁶ Полное собрание русских летописей: Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью (далі.— Никоновская летопись).— СПб., 1862.— С. 13.

²⁷ Див., напр.: Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 59—60.

у «Книзі шляхів і держав», написаній у 40-х роках IX ст., згадував перекладачів-християн, слов'ян за походженням, що прислужували руським купцям²⁸. Існують й інші подібні свідчення арабських авторів IX—X ст., проте не слід перебільшувати їх значення. Адже у IX ст. поширення християнства на Русі ще не було соціально зумовлено.

Суттєві зміни в суспільно-економічному житті давньоруської народності відбулися наприкінці IX—у X ст. Для останньої чверті IX ст. є підстави твердити, що феодальний спосіб виробництва став уже реальністю, і це знайшло вияв у створенні феодальної держави²⁹, об'єднанні Південної Русі з Північною. Протягом цього часу влада київського феодального осередку поступово поширювалася на основні землі східних слов'ян, а союзи племен втрачали незалежність і визнавали зверхність київського князя.

Літописи, зокрема «Повість временних літ», на жаль, не зберегли даних про процес поступового створення давньоруської державності, позначивши лише окремі його віхи. З цих джерел дізнаємося, що в часи правління Олега й Ігоря (882—945 рр.) до складу держави були інкорпоровані могутні союзи племен — древлянський, сіверянський, радимицький, що владу київського князя визнавали також новгородські словени, кривичі, в'ятичі, хорвати, дуліби й тиверці, тобто переважна більшість східнослов'янського населення Європи. Політика централізації Русі викликала спротив племінній верхівки на місцях, унаслідок чого загинув Ігор. За правління його вдови Ольги давньоруський уряд регламентував повинності населення, зокрема впорядкував збирання данини (замість спорадичного і необмеженого стягання «полюддя»), поширив системи судочинства і управління на всі залежні від Києва землі. Все це описано в «Повісті временних літ» під 946—947 рр.³⁰

У першій половині X ст. відбувалися помітні зрушення в ідеологічній сфері. Можна припустити, що тоді в Києві існувала невелика християнська община, до якої входили й дружинники князя. Викладаючи під 945 р. умови договору Русі з Візантією, Нестор писав: «Мы же (руси.— М. К.), елико нас хрестилися есмы, кляхомъся церквю святаго Ильи...»³¹. З контексту повідомлення можна зробити висновок, що ці люди зовсім недавно стали християнами.

Розвиток і зміцнення феодальних відносин, інтенсивне формування державності, утвердження влади князів і бояр над масою залежного населення потребували відповідного ідеологічного санкціонування з боку панівної верхівки. Тому близько 954 р. княгиня Ольга та її сподвижники прийняли християнство в Константинополі³². Однак, як і в часи Аскольда, новій релігії не судилося поширитися на Русі, адже суспільно-політичні й економічні умови для цього тоді ще не склалися. Повідомлення літопису Нестора про невдалі намагання Ольги схилити до християнства свого сина Святослава свідчило про невідповідність навіть верхів суспільства до рішучих ідеологічних змін. Святослав, розповідав літописець, «не послуша матере, творяще норovy поганьские», обгрунтувавши своє небажання хреститися словами: «Како аз хочю ин закон прияти един? А дружина моя сему смеятися начнутъ»³³.

Адміністративно-правові заходи київського уряду кінця IX—першої половини X ст. об'єктивно були спрямовані на пристосування суспільства перехідної пори до потреб феодалізму. Давньоруська держава до початку князювання Володимира Святославича (близько 978 р.) являла собою недосить стійке політичне об'єднання різних

²⁸ Новосельцев А. П. Указ. соч.— С. 385.

²⁹ Черепнин Л. В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма. — М., 1972. — С. 145.

³⁰ Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 43.

³¹ Там же.— С. 38.

³² Там же.— С. 44.

³³ Там же.— С. 46.

східнослов'янських земель на чолі з «світлими і великими князями», тобто племінною верхівкою, що перебувала «під рукою великого князя руського». Як і в часи панування військової демократії, Олег, Ігор та Святослав були змушені укладати договори з сусідами, зокрема з Візантією, від імені «всякая княжья» і «от бояр», і «от всех людей Руския земля»³⁴. За таких умов запровадження християнства було неминуче приречене на невдачу без кардинальних зрушень у суспільній структурі й державному устроєві Київської Русі. Однак це не означає, що вони відбулися раптово: накопичення кількісних змін соціально-економічного характеру привело до якісного стрибка в розвитку суспільства і його державності.

Вже на початку князювання в Києві Володимира Святославича (978—1015 рр.) джерела характеризували Давньоруську державу як відносно єдину ранньофеодальну монархію³⁵. Літописці пов'язували поняття єдиновладдя з ім'ям цього князя, визначивши таким чином початок його правління в Києві: «И нача княжити Володимер в Кieve един»³⁶. Уряд Володимира Святославича довершив справу об'єднання територій племінних союзів у складі держави, поширивши на них системи стягнення данин і повинностей, судочинства та адміністративного управління. Справа зміцнення державності потребувала вдосконалення порядку управління містами і землями країни, законодавства, нарешті, ідеологічного забезпечення пануючого порядку.

Було проведено адміністративну (місцевих племінних вождів у головних містах держави замінили княжі посадники) і судово-правову (вироблено кодекс норм звичаєвого права — так званий «Устав земленой») реформи³⁷. На жаль, хронологія цих реформ залишається неясною. Зрозуміло лише, що вони проводилися в перші роки правління Володимира. Проте не викликає сумніву, що одним з перших заходів нового князя була реформа язичницьких культів і вірувань, про яку Нестор розповів під 980 р.: «И постави (князь.— М. К.) кумири на холму вне двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а ус злат, и Хърса, Дажьбога, и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь. И жряху им, наричюще и богы»³⁸. Перед нами — опис влаштованого за наказом уряду своєрідного пантеону язичницьких богів з Перуном на чолі, що був покликаний відповідати новій державній структурі з єдиним верховним володарем.

Дослідники в основному сходяться на думці, що в цьому пантеоні були зібрані головні боги слов'янських і неслов'янських народів Русі³⁹. Але не можна не відзначити неповний і начебто випадковий підбір богів Володимирового капища. У ньому присутні два сонячні божества — Дажьбог і Хорс, однак немає Волоса (Велеса), який, за свідченням літописів, був другим після Перуна за популярністю в народі. Додамо до цього, що в пантеоні чомусь зібрані боги різних рангів: поряд з вищими (Перун, Дажьбог) є належні до середнього (Мокош) і навіть нижчого (Симаргл) рівнів.

Проаналізувавши ці та інші міркування, частина вчених дійшла висновку про те, що 980 р. у Києві, Новгороді і взагалі на Русі було започатковано як загальнодержавний культ одного Перуна⁴⁰. Як показав О. О. Шахматов, у Найдавнішому літописному ізводі 1039 р. дійсно йшлося про встановлення в Києві лише статуї Перуна, а пантеон з'явився, напевне, під пером складача Початкового ізводу

³⁴ Там же.— С. 24—26, 34—35, 38—39, 52.

³⁵ Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X—начала XII вв. // Ист. зап.— 1972.— № 89.— С. 359.

³⁶ Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 54.

³⁷ Там же.— С. 83, 86.

³⁸ Там же.— С. 56.

³⁹ История Украинской ССР.— Киев, 1981.— Т. 1.— С. 352.

⁴⁰ Łowmiański H. Religia słowian i jej upadek.— Warszawa, 1986.— S. 115—118.

1095 р.⁴¹ Деякі записи «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу також підтверджують, що Володимирова реформа язичництва звелася до проголошення єдиним і верховним богом Перуна⁴². Слід гадати, що пантеон з шести богів народився в уяві київських монахів-книжників, котрі знали, що язичники відрізняються від християн тим, що мають не одного, а багатьох богів.

У зв'язку з цим є підстави вважати, що реформа язичництва, проведена урядом Володимира, була більш радикальною, ніж гадали раніше. У ній виразно відчувається потяг до монотеїзму. І все ж таки ця реформа не дала бажаних результатів давньоруському правлячому класові. Суть справи полягала зовсім не в примітивності й «убозтві» язичницьких релігійних уявлень, як вважають православні богослови та історики церкви⁴³.

Язичницькі культури і вірування являли собою в дійсності складні й динамічні світоглядні системи, що еволюціонували відповідно до прогресу суспільства⁴⁴.

Язичництво принципово відрізнялося від християнства за своєю соціальною сутністю. Продукт родоплемінного суспільства, воно забезпечувало лише його запиту й виявилось нездатним задовольнити вимоги феодального суспільства і держави: ідеологічно обґрунтувати існування князівської влади, зокрема єдиновладдя, зміцнити привілей панівного класу. Тому протягом 986—990 рр. правляча верхівка Київської Русі провела ще одну реформу в сфері ідеології, на цей раз принципового характеру — офіційно проголосила християнство державною релігією. Сто років тому відомий російський візантиніст Ф. І. Успенський, спинившись на причинах і перебігу «хрещення Русі», зауважив: «На подіях 988 і 989 рр. все ще лежить печатка таємниці, яку навряд чи в змозі розкрити історик при наявних наукових засобах»⁴⁵. Однак за час, що минув відтоді, дослідницькі засоби вчених-істориків удосконалилися, що дало їм можливість всебічно вивчити процес запровадження християнства на Русі й проаналізувати його наслідки.

Історичні події та явища, якими супроводжувалося насадження християнства на Русі, докладно розглянуті в науковій літературі⁴⁶. Як і у випадку з хрещенням Аскольда, ініціатива знову йшла від візантійського уряду. Проте Володимир і його радники не поспішали запроваджувати нову релігію. Лише завоювавши 989 р. візантійське місто Херсон у Криму і одружившись з сестрою імператора Василія — Анною, київський князь з позицій переможця почав поширювати християнство у власній державі. Завдяки цьому дуже ослаблялася, якщо не повністю виключалася, ідеологічна й політична залежність Русі від Візантії.

Повернувшись з кримського походу (це сталося найімовірніше навесні 990 р.), Володимир енергійно почав запроваджувати християнство. «Повість временних літ». Новгородський перший літопис молодшого ізводу та інші джерела красномовно, з подробицями, розповідали про зруйнування язичницьких капищ і знищення статуй богів: «Яко приде (Володимир.—М. К.), повеле кумиры испроврещи, овы исеци, а другия огневи предати... Повеле (Володимир.—М. К.) рубити церкви и

⁴¹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 555.

⁴² Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 80; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 128.

⁴³ Голубинский О. Е. История русской церкви.— М., 1880.— Т. I.— Ч. I.— С. 100—101.

⁴⁴ Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья // Вопр. истории.— 1974.— № 1.— С. 3—13.

⁴⁵ Успенский Ф. Русь и Византия в X веке.— Одесса, 1888.— С. 35.

⁴⁶ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956.— С. 340—385; Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси.— М., 1960.— С. 75—102; та ін.

поставляти по местом, иде же стояху кумири. И постави церковь свя-
таго Василья на холме, иде же стояше кумир Перун и прочии»⁴⁷.

За наказом уряду князівські дружинники силоміць примушували
людей хреститися. Насильницький характер запровадження нової віри
не зміг приховати навіть чернець-літописець. Так, описуючи хрещення
киян, Нестор свідчив: «Володимер посла по всему граду, глаголя:
«Аще не обрящется кто заутра на реце, богат ли, ли убог, или нищ,
ли работник, противен мне да будет»⁴⁸ (тобто «той буде мені воро-
гом»). Автор Никонівського зводу, початкова частина якого містить
деякі невідомі іншим літописцям звістки, переконаний, що киян хре-
стили під загрозою смерті, за наказом Володимира оголосивши: «Аще
кто не обрящется на реце креститися... и не иметь сей пощаден быть
от нас»⁴⁹. З неймовірною жорстокістю було нав'язане християнство
жителям другого міста держави — Новгороду⁵⁰.

Офіційне проголошення християнства панівною ідеологією зна-
менувало тільки початок його поширення у Давньоруській державі.
Минуло ще кілька століть, перш ніж воно утвердилося, витіснивши,
та й то не остаточно, язичництво. Літописи донесли відгомони грізних
народних повстань проти насильницької християнізації й православної
церкви — ревного прислужника князів і бояр. Найбільші з цих пов-
стань відбулися в Суздальській землі 1024 р., у Києві 1071 р., у Новго-
роді й тій же Суздальській землі на початку 70-х років XI ст.

Широкомасштабна християнізація давньоруського суспільства. роз-
почата близько 990 р., була не лише поспішною, а й поверховою. Люди
не розуміли засад і сенсу нової релігії, тому виконували її приписи
і обряди суто формально. Один з сучасних дослідників проблеми зау-
важив, що протест народних мас проти запровадження християнства
був би незмірно сильнішим, якби вони знали, що саме несе їм нова
віра. На перших порах власті обмежилися здійсненням зовнішнього
акту, що символізував її прийняття, — водним хрещенням. Завдання ж
справжньої християнізації, зокрема відмова від колишньої обрядності
та шанування старих богів, уведення замість них нових форм культу
й побуту (і, додамо, нав'язування нового світогляду) могли бути
вирішені в результаті тривалої діяльності місіонерів — священників і
монахів. З самого початку князі й бояри приховали від народу
справжній смисл навернення у християнство⁵¹.

Через кілька років після запровадження християнської релігії на
Русі було створено церковну організацію — митрополію з центром у
Києві. Перша згадка про неї майже через 50 років не повинна вводити
в оману: в словах Нестора від 1037 р. «изложи же (Ярослав.— М. К.)
и церковь святая Софья, митрополию»⁵² йдеться лише про будівництво
головної церкви на Русі. Як встановлено останнім часом, ця літописна
стаття є сумарною — в ній підбиваються підсумки будівничої діяльно-
сті Ярослава Володимировича в Києві за 25—30 років.

Не викликають сумніву свідчення авторитетних візантійських дже-
рел про те, що давньоруська митрополія була заснована наприкінці
X ст. Зокрема, згідно з складеним близько 1037 р. у Константинополі
переліком митрополій візантійського патріархату церковна організація
в Київській Русі була створена не пізніше 997 р.⁵³ Можна припустити,
що митрополія в Києві з'явилась одночасно з «хрещенням Русі».

⁴⁷ Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 80—81.

⁴⁸ Там же.— С. 80.

⁴⁹ Никоновская летопись.— С. 57.

⁵⁰ Янин В. Л. Как и когда крестили новгородцев // Наука и религия.— 1983.—
№ 11.— С. 30—31.

⁵¹ Хорошев А. С. Церковь в социально-политической системе Новгородской
феодальной республики.— М., 1980.— С. 13.

⁵² Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 102.

⁵³ Шапов Я. Н. Становление древнерусской государственности и церковь // Вopr. научного атеизма.— М., 1976.— Вып. 20.— С. 163.

Очоловав церковну організацію київський митрополит. Його призначав константинопольський патріарх (відомо кілька випадків, коли це робив київський князь) з подальшим «обранням» на соборі єпископів, які керували епархіями, заснованими у великих містах — Новгороді, Чернігові, Переяславі та ін. За своєю соціальною сутністю давньоруська церковна організація, як й інші церкви середньовічного світу, була феодальною. Щодо цього Ф. Енгельс писав: «В середні віки, в тій самій мірі, в якій розвивався феодалізм, християнство набирало вигляду відповідної йому релігії з відповідною феодальною ієрархією»⁵⁴. Православна церква на Русі мала ту саму феодально-ієрархічну структуру, що й держава, і найменші зміни в державному устроєві негайно позначалися на церковній організації⁵⁵ (засновувалися нові або ліквідовувалися існуючі епархії, а інколи й митрополії).

З моменту виникнення на Русі церковна організація перебувала на утриманні уряду. Розповідаючи про завершення будівництва головної церкви країни — Десятинної, Нестор свідчив, що князь урочисто заявив: «Даю церкви сей святой богородици от имения моего и от град моих десятую часть»⁵⁶. Йшлося про матеріальне забезпечення давньоруської церковної організації в цілому, що підтверджував «Устав князя Володимира Святославича о десятинах, судах и людях церковных». В одній з статей «Устава» сказано: «По том же летом многым минувшем создах (князь.— М. К.) церковь святых богородице Десятинную и дах ей десятину по всей земли Русьстей ис княжения в сборную (соборную, тобто головну.— М. К.) церковь от всего княжа суда десятую векшу, а ис торгу десятую неделю...»⁵⁷.

З другої половини XI ст. давньоруська церква невпинно і швидко збільшувала земельні володіння, мала власні міста і села, в яких жили і працювали на неї залежні, так звані церковні люди. Церква зливалася з феодальною державою, слугуючи їй вірою і правдою, бо це відповідало їх спільним соціальним інтересам. Невдовзі після офіційного запровадження християнства собор руських єпископів вірнопіддано звернувся до Володимира: «Ты поставлен еси от бога на казнь злым, а добрым на милованье»⁵⁸. Подібна, побудована на феодальних засадах, покійна князям і боярам церковна організація в силу своєї класової природи була нездатна піклуватися про трудовий гноблений люд. З самого початку вона стала ідеологічною інституцією, що відстоювала інтереси знатних і багатих людей.

Вважаємо неможливим однозначно оцінити наслідки та значення запровадження християнства на Русі: слід розглядати його у діалектичній суперечливості. Все те позитивне, що дала християнізація давньоруському суспільству, не впливає з іманентної (внутрішньо притаманної) сутності цієї релігії, в чому здавна силкуються переконати богослови. Християнська віра і православна церква на Русі виконували насамперед комунікативні функції, передаючи досягнення як візантійської, так і взагалі світової цивілізації.

В галузі соціально-економічних відносин християнська ідеологія та її церковна організація освячували класові антагоністичні відносини і закріплювали владу феодалів. Церква своїм авторитетом утверджувала «справедливість» і «боговстановленість» поділу суспільства на бідних і багатих, панів і слуг.

Об'єктивно діяльність православної церкви сприяла утвердженню передового для давньоруських часів феодального способу виробництва,

⁵⁴ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— С. 299.

⁵⁵ Шапов Я. Н. Указ. соч.— С. 165.

⁵⁶ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 85.

⁵⁷ Российское законодательство X—XX вв.: В 10 томах.— М., 1984.— Т. I. Законодательство Древней Руси.— С. 148.

⁵⁸ Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 86—87.

зміцненню державності. Разом з тим, церковники, використовуючи методи обману, умовляння, залякування і насильства, примушували народні маси коритися жменці експлуататорів. За відомим виразом В. І. Леніна, попи «...з шкури пнулися, доводячи, що кріпосне право схвалене святим письмом і узаконене богом...»⁵⁹.

Вступ Київської Русі до числа країн з християнською ідеологією сприяв зміцненню її міжнародного авторитету і пожвавленню відносин з ними. Однак у зовнішньополітичних справах церковники керувалися не державними, а конфесійними інтересами, тому, наприклад, виступали проти слов'янського єднання, зокрема проти налагодження зв'язків з католицькими Польщею і Чехією.

Досить значними були наслідки насадження нової релігії також в культурній сфері. Хоча писемність з'явилася на Русі приблизно за сто років до «хрещення», не викликає сумнівів той факт, що запровадження християнства стимулювало поширення грамотності, книжності, розвиток літератури, мистецтва. Водночас не варто перебільшувати роль релігії й церкви в загальному культурному піднесенні суспільства XI—XIII ст. Культурний розвиток Русі спирався насамперед на багаті традиції східнослов'янської цивілізації дохристиянської пори, творче засвоєння досягнень передової світової культури, зокрема спільної для всього людства спадщини античної цивілізації.

Вже давно доведена наукова неспроможність спроб реакційної буржуазної історіографії розглядати культурне піднесення давньоруської народності як результат учнівського засвоєння нею високих зарубіжних зразків. Культурні контакти між Руссю, з одного боку, й Візантією і країнами Заходу — з іншого, були в дійсності взаємовпливами. Вчені показали вплив культури Київської Русі на візантійську і західноєвропейську. Давньоруська держава зробила великий внесок у процеси формування культурного обличчя середньовічного світу.

Запровадження панівними верствами Київської Русі християнства було історично зумовленою подією. Його спричинили наростання процесів феодалізації, розвиток державності. Сформувавшись як релігія класового суспільства, християнство краще і повніше, ніж язичництво, задовольняло суспільні запити і потреби феодального класу. Будучи ідеологією панівних верств, воно освячувало соціальну нерівність і гноблення феодалами трудового народу. Тому не дивно, що його вороже зустріли народні маси.

Н. Ф. Котляр

ВВЕДЕНИЕ ХРИСТИАНСТВА В ДРЕВНЕРУССКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Резюме

Объявление правящей верхушкой Киевской Руси христианства официальной религией существенно повлияло на различные стороны жизни страны. Это событие рассматривается в общем контексте реформ древнерусского правительства (административной, судебно-правовой, идеологической), направленных на укрепление государственности и позиций феодального класса. Оценка последствий насаждения христианской идеологии на Руси диалектически противоречива. Способствуя утверждению прогрессивного для того времени феодального способа производства, упрочению государства, оживлению международных связей и развитию культуры, одновременно христианская религия и православная церковь освящали антагонистические классовые отношения. Идеология господствующих классов — христианство — оказалась чуждой интересам трудового народа. Поэтому его враждебно встретила основная масса населения Киевской Руси.

⁵⁹ Ленін В. І. До сільської бідноти: Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи // Повне збір. творів.— Т. 7.— С. 186.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ХРОНІКА ПАРТІЙНОГО АРХІВНОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ

(70-річчя ленінського Декрету з архівної справи)

У цьому році наукова громадськість країни відзначає 70-річчя ленінського декрету «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР», якому належить величезна роль у збереженні безцінного документального багатства Радянської держави. У ньому були розроблені докорінні принципи змісту та організації архівної справи в нашій країні відповідно до потреб революційної перебудови суспільства, завдань соціалістичного будівництва. Цей та наступні ленінські декрети визначали основні напрямки роботи по створенню єдиного Державного архівного фонду, єдиної системи управління архівами, єдиної для усієї країни методики зберігання, збирання, обліку, опрацювання та використання архівних матеріалів.

Ленінські ідеї про архіви були покладені в основу будівництва Архівного фонду КПРС. Комуністична партія постійно дбає про свою документальну базу. На всіх етапах будівництва соціалізму партія визначала завдання, зміст діяльності архівів. За 70 років Радянської влади був прийнятий ряд основоположних документів, присвячених питанням партійного архівного будівництва.

Розвиток партійної архівної справи — це історія безперервного та небаченого за своїми темпами розгортання партійної архівної мережі, її вдосконалення, зростання кадрів фахівців, величезного розмаху науково-видавничої діяльності.

Нижче публікується стисла хроніка архівного партійного будівництва на Україні як невід'ємна частина Архівного фонду КПРС, підготовлена старшими науковими працівниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України А. А. Соловйовою і Д. С. Щедриною.

* * *

1 червня 1918 р. В. І. Ленін підписав декрет Радянського уряду «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР», в якому були розроблені принципи організації архівної справи в нашій країні.

Початок червня 1918 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову, яка у вигляді циркулярного листа була надіслана в усі партійні організації країни. Нею партійні організації зобов'язувалися надсилати у Центральний Комітет протоколи партійних зборів і засідань, резолюції, постанови, друковані видання, відозви, що розкривали героїчну боротьбу за перемогу Жовтневої революції. В документі підкреслювалося, що для майбутнього історика Великої Російської революції кожна газета, кожне звернення буде дорогоцінним матеріалом¹.

22 вересня 1920 р. В. І. Ленін підписав постанову Ради Народних Комісарів РСФРР «Про заснування Комісії для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської Комуністичної партії» (Істпарт).

13 лютого 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про необхідність створення Комісії з історії Комуністичної партії України

¹ Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) — РКП(б) з місцевими партійними організаціями. Март — июль 1918 г.: Сб. документов. — М., 1967. — Т. 3. — С. 86.

(Істпарт). Першим Головою бюро (колегії) Істпарту став М. О. Скрипник.

30 березня 1921 р. Відбулось перше засідання Республіканського істпарту, на якому були розглянуті організаційні питання і визнано за доцільне просити ВУЦВК прийняти постанову про законодавче оформлення Істпарту. Розглянуто також питання про створення у Харкові Центрального архіву революції для збереження та концентрації документів з історії партії, революційного руху і Жовтневої революції на Україні².

6 квітня 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову — Положення про Комісію з історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії, в якій вказувалося, що усі архівні, музейні та інші матеріали, які мають відношення до історії революції та Комуністичної партії України, поступають у повне та виключне відання та розпорядження Істпарту.

20 січня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про переведення Істпарту до його відання. З цього часу Істпарт отримав назву Істпарт ЦК КП(б)У.

Січень 1922 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову «Про організацію обласних і губернських бюро Істпарту».

Березень 1922 р. ЦК КП(б)У і Істпарт надіслали на місця спільного листа «Усім губкомам КП(б)У», який зобов'язував їх приступити до створення губернських бюро Істпарту на правах відділів губкомів. На місцеві іспарти було покладено завдання збирання та зберігання матеріалів з історії Жовтневої революції та Комуністичної партії України у даному районі, а також вивчення, систематизація та опрацювання цих матеріалів у тісному контакті з Істпартом відповідно до його вказівок і завдань³.

1922 р. На Україні були створені бюро Істпарту при всіх губкомах КП(б)У⁴.

Квітень 1923 р. XII з'їзд РКП(б) прийняв резолюцію «Про органи Істпарту», якою місцеві партійні органи зобов'язувались забезпечувати іспарти кваліфікованими кадрами і грошми.

Квітень, серпень 1923 р. ЦК РКП(б) затвердив Положення про Істпарт ЦК РКП(б) (квітень) і про істпартвідділ губернського комітету РКП(б) (серпень), в яких були визначені основні завдання Істпарту ЦК РКП(б) та його місцевих органів: збереження історичних джерел, глибоке вивчення їх, видання збірників документів та матеріалів, мемуарних та наукових праць, присвячених історії партії і Жовтневої революції і т. н.

Травень 1924 р. XIII з'їзд ВКП(б) прийняв резолюцію «Про Істпарт». Було відзначено велике виховне значення його друкованої продукції та наголошувалося на необхідності поширення роботи в зв'язку з підготовкою до святкування 20-річчя першої російської революції.

25—26 січня 1925 р. Відбулась перша Всеукраїнська нарада істпартів, на якій відзначалося, що завдяки зусиллям істпартів в значній мірі вдалося уникнути знищення та розпорощення архівів, проведена їх організація, а також створені сприятливі умови для їх дальшого нормального розвитку⁵.

Грудень 1925 р. IX з'їзд КП(б)У прийняв резолюцію «Про партбудівництво». У розділі «Про роботу Істпарту» підкреслювалося, що «партійним органам треба звернути серйозну увагу на постановку іст-

² На місцях створювалися губернські історичні архіви, в яких організовувались відділи (політсекції) для зберігання та упорядкування документів з історії місцевих партійних організацій та революційного руху.

³ Парт. арх. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1448, арк. 79.

⁴ При Катеринославському губкомі КП(б)У Істпарт був створений у січні 1921 р.

⁵ Летопись революции.— 1925.— № 3.— С. 235.

партвідділів на місцях і вжити всіх заходів до полегшення і розвитку їх діяльності»⁶.

10 лютого 1926 р. Оргбюро ЦК КП(б)У в зв'язку із зміною адміністративно-територіального поділу Української СРР і утворенням нової мережі іспартвідділів при окружках партії затвердило нове «Положення про Іспарт ЦК КП(б)У і «Положення іспартвідділу окружного комітету партії».

20 серпня 1928 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про об'єднання Іспарту та Інституту В. І. Леніна в одну науково-дослідну установу — Інститут В. І. Леніна при ЦК ВКП(б)⁷.

5—7 січня 1929 р. відбулась V Всесоюзна нарада завідуючих місцевими іспартами, на якій була висловлена думка про доцільність реорганізації ряду іспартів у науково-дослідні інститути в зв'язку з необхідністю поглиблення та розширення наукової роботи у галузі вивчення історії партії, робітничого руху і Жовтневої революції⁸.

26 липня 1929 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про реорганізацію Республіканського іспарту в Інститут історії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У⁹. При Інституті був створений Єдиний партійний архів КП(б)У¹⁰.

13 серпня 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про упорядкування і зберігання партійних і комсомольських архівів у зв'язку з ліквідацією округів».

Грудень 1931 р. Єдиний партійний архів КП(б)У у «Положенні про місцеві партійні архіви» визначив основні завдання партійних секцій¹¹.

27 серпня 1932 р. ЦК КП(б)У в зв'язку з утворенням областей розглянув питання про партійні архіви і постановив організувати їх при обласних іспартах на правах секторів¹².

19—23 червня 1939 р. У Москві відбулась Перша Всесоюзна нарада працівників партархівів, іспартів і інститутів історії партії, яка підбила підсумки роботи за 10 років з дня затвердження у 1929 р. «Положення про Єдиний партійний архів ВКП(б)».

На нараді була прийнята резолюція щодо упорядкування діяльності партійних архівів та іспартів, порушене питання про їх об'єднання в один науково-дослідний заклад, який став би органічною частиною партійних комітетів.

2 грудня 1939 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про місцеві партархіви в інститутах Іспарту», відповідно до якої були внесені зміни до системи організації та керівництва партійними архівами. З відання Інституту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП(б) партійні архіви передавались у безпосереднє підпорядкування ЦК Компартії союзних республік, крайових та обласних комітетів партії. Науково-методичне

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1976.—Т. I.—С. 385.

⁷ В листопаді 1931 р. Інститут В. І. Леніна був об'єднаний з Інститутом К. Маркса і Ф. Енгельса при ЦК СРСР в Інститут Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б); з 1956 р.—Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

⁸ Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 16 квітня 1929 р. в інститути історії партії та революції були реорганізовані Ленінградський, Український та Закавказький іспарти.

⁹ З 1939 р.—Український філіал Інституту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП(б); з 1953 р.—Інститут історії партії ЦК Компартії України—філіал Інституту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК КПРС; з 1956 р.—Інститут історії партії при ЦК Компартії України—філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

¹⁰ На місцях залишилися партійні (політичні) секції в державних архівах. Їх в республіці було 41, у тому числі при Архівному Управлінні Молдавської АСРР.

¹¹ Відповідно до змін адміністративно-територіального поділу (скасування округів і утворенням районної системи), замість 41 партсекції при окружних історичних архівах було створено 28 партсекцій при місцевих архівних управліннях та Архівному Управлінні Молдавської АСРР.

¹² На 1 січня 1933 р. мережа партійних архівів складалась з 7 обласних архівів при іспартах, 21 партійної секції при державних історичних архівах та ЄПА КП(б)У.

керівництво партархівами та Інститутами історії партії покладалося на Інститут Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП(б).

3 лютого 1940 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про місцеві партархіви та істпарті», відповідно до якої істпарті республіки були злиті з партійними архівами в єдині установи — партійні архіви обкомів КП(б)У. Керівництво ними покладалося на відділи пропаганди та агітації обкомів. Партархів Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У відокремлювався у самостійну установу — Центральний партійний архів ЦК КП(б)У.

1939—1940 рр. Почалося створення партійних архівів при обкомах КП(б)У у Західних областях України, Чернівецькій та Ізмаїльській областях.

Травень 1941 р. У Києві відбулась республіканська нарада завідуючих партійними архівами, на якій були обговорені завдання партархівів у світлі постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У (грудень 1939 р.). На той час в республіці діяли Центральний партійний архів ЦК КП(б)У, 15 партійних архівів обкомів партії.

Липень—серпень 1941 р. Евакуація документів партійних архівів республіки у східні райони країни у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни.

Січень 1943 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову, якою зобов'язав відділ пропаганди та агітації ЦК вжити заходів щодо забезпечення збереження евакуйованих партійних архівів України та надати їм допомогу в розміщенні, в доборі кадрів для роботи з документами.

Листопад—грудень 1943 р. Початок відновлення діяльності партійних архівів республіки після їх реевакуації.

Червень 1944 р. Поновив свою діяльність Республіканський партійний архів ЦК КП(б)У.

16 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про поліпшення роботи партійних архівів». Постанова Центрального Комітету та запропонована ним система заходів були покладені в основу наступної роботи по відновленню їх діяльності у післявоєнний період.

Червень 1945 р. Центральний партійний архів ЦК КП(б)У знову перейшов до відання Українського філіалу Інституту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП(б) на правах його сектору.

1945—1947 рр. Завершено утворення партійних архівів Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Ізмаїльської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської областей¹³.

18 серпня 1952 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про заходи по поліпшенню роботи партійних архівів обкомів КП(б)У» Центрального Комітету забов'язав партійні органи підвищити якість оформлення документів, що підлягали здачі на постійне зберігання. Інституту історії партії ЦК Компартії України указувалося на необхідність посилення методичної допомоги обласним партійним архівам.

23 червня 1953 р. У Москві відбулась друга Всесоюзна нарада партійних архівів країни. Були розглянуті питання про стан та заходи щодо поліпшення роботи партійних архівів, завдань по прийому, зберіганню та науковій обробці документів, використання їх у науково-дослідній та довідковій роботі.

1954 р. У мережу партійних архівів республіки включено партархів Кримського обкому Компартії України; з утворенням Черкаської області створено партархів Черкаського обкому Компартії України.

16—21 травня 1955 р. Відбулась республіканська нарада партійних архівів, яка підбила підсумки діяльності партархівів у післявоєнний період.

¹³ У 1954 р. в зв'язку з ліквідацією Ізмаїльської області документи партійного архіву були передані партархіву Одеського обкому Компартії України.

7 лютого, 2 березня 1956 р. ЦК КПРС і ЦК Компартії України прийняли постанови про заходи щодо упорядкування режиму зберігання та кращого використання архівних матеріалів міністерств і відомств. Ці постанови націлювали партійні органи та їх архіви на розширення та поліпшення використання документів, забезпечення їх зберігання, створення відповідних умов для роботи дослідників у партархівах, розгортання публікації документів, розробку науково-довідкового апарату.

1956—1957 рр. До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції партійні архіви спільно з державними архівами республіки підготували до видання 22 документальних збірників, які містили понад 5 тис. документів. Більшість з них раніше не друкувались.

1957 р. У партархіві Інституту створена фотолабораторія, яка за час існування виготовила понад 1 млн. кадрів мікрофотокопій найбільш цінних документів з історії Компартії України.

19—21 червня 1958 р. Відбулась республіканська нарада працівників партійних та державних архівів, присвячена 40-річчю ленінського декрету «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР», на якій були підбиті підсумки багаторічної діяльності партійних архівів та висувалось завдання дальшого розширення роботи по виявленню нових документів з історії місцевих партійних організацій, збиранню спогадів учасників революційної боротьби та соціалістичного будівництва на Україні, їх публікації у документальних виданнях, у пресі.

1959 р. В зв'язку із змінами у адміністративно-територіальному поділі республіки (ліквідацією Дрогобицької області) документи партійного архіву Дрогобицького обкому Компартії України передані Львівському партархіву¹⁴.

1963 р. У партархіві Інституту була створена реставраційна майстерня, яка за роки своєї діяльності відреставрувала понад 2,5 млн. аркушів архівних документів.

13 січня 1965 р. Затверджений «Перелік документальних матеріалів партійних органів і первинних організацій, що підлягають зберіганню в партійних архівах», розроблений Центральним партійним архівом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, що започаткував основи наукової організації комплектування Архівного фонду КПРС.

28 грудня 1966 р. Секретаріат ЦК партії затвердив «Положення про Архівний фонд КПРС», в якому вперше були всебічно розроблені питання організації Архівного фонду партії як сукупності документальних матеріалів, що належали КПРС і ВЛКСМ, які мають політичне, наукове та практичне значення. У «Положенні» було зазначено, що партійні архіви є науково-дослідними закладами, оскільки вони здійснюють вивчення та видання документів¹⁵.

7 січня 1969 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про завдання, структуру і штати інститутів історії партії і партійних архівів», яка стала важливою віхою в діяльності партійних архівів країни.

12 вересня 1969 р. ЦК Компартії України розглянув питання «Про завдання Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС в зв'язку зі зміною його структури та штатів». Центральний Комітет спрямовував Інститут, партійні архіви на забезпечення своєчасного прийому документів партійних та комсомольських органів, створення необхідних умов, що гарантували їх повне збереження, розширення робіт по реставрації, мікрофільмуванню та копіюванню матеріалів, поліпшення публікації документальних джерел, вдосконалення системи наукової інформації. На Інститут та його партархів було покладене науково-методичне ке-

¹⁴ Від цього часу у мережі партійних архівів республіки змін не відбулося. Діє партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України та 25 обласних партархівів.

¹⁵ Партийная жизнь.— 1967.— № 20.— С. 53.

рівництво архівами обкомів партії, надання допомоги ветеранам партії у підготовці спогадів та їх виданню.

1970 р. Видані підготовлені Центральним партійним архівом при ЦК КПРС «Основні правила роботи партійних архівів обкомів, крайкомів партії та філіалів ІМЛ при ЦК КПРС», які науково узагальнили досвід практичної діяльності партійних архівів¹⁶.

1971 р. Партійні архіви республіки приступили до роботи по складанню систематичного каталогу, керуючись підготовленими Центральним партійним архівом «Методичними рекомендаціями по складанню науково-довідкового апарату по фондах партійних архівів» та «Примірною схемою єдиної класифікації документів».

1971 р. Введено в дію перший типовий будинок партійного архіву Київського обкому Компартії України¹⁷.

Вересень 1972 р. На базі партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України була проведена регіональна нарада — семінар реставраторів-палітурників партархівів¹⁸.

21 лютого 1975 р. У Києві відбулась спільна з Головархівом УРСР при Раді Міністрів УРСР республіканська науково-практична конференція, присвячена завданням архівних установ по поліпшенню науково-довідкового апарату до архівних фондів.

Травень 1976 р. На базі партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України відбувся регіональний семінар хранителів фондів партійних архівів Білоруської РСР, Молдавської РСР, республік Прибалтики з питань організації зберігання та забезпечення збереження документів.

15—17 травня 1979 р. У Херсоні відбувся регіональний семінар наукових працівників партійних архівів Української РСР, Білоруської РСР, Молдавської РСР, республік Прибалтики з питань розробки систематичного каталогу.

Квітень 1980 р. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Інститут історії партії при ЦК Компартії України провели в Вінниці та Ворошиловграді регіональні семінари-наради з питань комплексного вирішення проблеми комплектування, обліку та забезпечення збереження документів¹⁹.

Червень 1984 р. Затверджений новий «Перелік документів партійних органів і первинних організацій, що підлягають здачі у партійні архіви».

27 листопада — 4 грудня 1984 р. У Львові відбувся регіональний семінар-нарада завідуючих та інструкторів партійних архівів республіки з питань комплектування, вдосконалення планування та організації праці у партархівах.

Грудень 1984 р. Закінчено будівництво нового спеціалізованого будинку партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України місткістю близько 1 млн. справ.

10—12 червня 1986 р. Партархіви республіки взяли участь у Всесоюзній нараді архівістів (м. Москва), присвяченій завданням дальшого вдосконалення діяльності партійних архівів у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС.

Серпень 1987 р. Вперше вийшла в світ монографічна праця з історії утворення та діяльності партійних архівів України, починаючи з післяжовтневого періоду та до наших днів. У книзі простежується історія комплектування Архівного фонду КПРС, використання його доку-

¹⁶ У 1980 р. вийшло друге, доповнене видання «Правил».

¹⁷ На початок 1988 р. з 25 обласних партійних архівів 23 розташовані у нових типових приміщеннях.

¹⁸ Аналогічний семінар був проведений у 1981 р.

¹⁹ На даний час у партійних фондах республіки зберігається більш ніж 10 млн. справ.

ментів у наукових і практичних цілях, висвітлений їх внесок у дальший розвиток історико-партійної науки²⁰.

Червень, жовтень 1987 р. У Києві та Харкові відбулись регіональні наради-семінари відповідальних працівників партійних архівів республіки, присвячені підсумкам роботи у першому році XII п'ятирічки та актуальним питанням архівознавства.

Січень 1988 р. В партійних архівах республіки працює 470 архівістів.

Травень 1988 р. Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України завершив розробку концепції розвитку партійного архіву до 2000 р.

²⁰ Щедрина Д. С. Источники опыта борьбы и созидания.— Киев, 1987.— С. 152.

ВІДОМОСТІ ПРО РУСЬ З «ІСТОРІЇ МОНГОЛІВ» ПЛАНО КАРПІНІ

«Історія монголів», написана у середині XIII ст. італійським мандрівником, францисканцем Джованні дель Плано Карпіні, належить до числа тих небагатьох творів середньовічної літератури, інтерес до яких не згасає. Поява цього твору, заснованого на матеріалах, почерпнутих його автором, легатом папи Інокентія IV під час подорожі у 1245—1247 рр. в Каракорум — столицю монгольських ханів (у період, коли над державами Західної Європи нависла загроза вторгнення ординців), викликала величезний інтерес в освічених людей середньовіччя¹. Проте не тільки актуальність тематики висунула «Історію» до числа найбільш помітних творів XIII—XIV ст. Цьому сприяла також її виняткова інформативність. А діловий, майже позбавлений перебільшень стиль викладу матеріалу ось уже кілька століть робить «Історію монголів» цінним джерелом по історії ординських завоювань, у тому числі й на території Східної Європи.

За словами хроніста Салімбене, який близько знав Плано Карпіні, це була людина дотепна, освічена, красномовна і дуже здібна до різноманітних справ². Він користувався довір'ям папського престолу, був досвідченим дипломатом, одним із засновників ордена францисканців-міноритів, що поширював ідеї католицизму в Північній і Східній Європі. Звідси зрозуміло, чому саме Карпіні очолив політичну місію, відправлену з метою переговорів з монгольськими ханами через територію Русі після того, як над нею пронеслася гроза ординської навали, яка примусила здригнутися Західну Європу. Це вимагає від дослідників певної обережності у підході до повідомлюваних легатом фактів, підбір яких, очевидно, зумовлювався політичними завданнями римської курії. Особливий інтерес являють собою відомості, які розкривають важливі аспекти взаємовідносин ординських ханів з князівсько-болярською верхівкою Русі й останньої з римською курією. Неоднаковий зміст цих відомостей у різних списках «Історії монголів» свідчить про цілеспрямовану обробку тексту.

¹ Cronica fratris Salimbene de Adam, ordinis Minorum // Monumenta germaniae historica, scriptores.— Hannoverae, 1905.— Vol. 32.— Par. 1.— P. 206—207, 213; Карпіні Плано. История монголов / Перевод и примечания А. И. Маленна.— СПб, 1911.— С. 62.

² Cronica fratris Salimbene...— P. 206.

Хоча твір Плано Карпіні не раз було видано за різними списками і перекладено багатьма мовами, у тому числі російською³, а факти, що він повідомив, не раз використовувалися в наукових працях і художній літературі, багато важливих аспектів текстологічного аналізу не були розв'язані. Дослідниками було доведено, що Карпіні над текстом працював у два етапи, чому відповідає два види списків з коротким і повним текстом «Історії»⁴. Так, французький дослідник М. Аvezак написання останнього (за визначенням самого Плано Карпіні — остаточного) варіанту⁵ цілком справедливо відніс до часу перебування легата в папській резиденції в Ліоні з 17 листопада 1247 р. по 18 лютого 1248 р., після повернення з Каракорума⁶. Цей варіант «Історії» дослідники розглядають як нову редакцію твору, хоча він містить практично без перероблення тексти більш коротких списків і зовсім новий розділ. Крім того, ще не визначені причини, які спонукали Плано Карпіні продовжити роботу над своїм твором.

Для того, щоб дати оцінку новій редакції, необхідно насамперед з'ясувати, чи був короткий текст «Історії монголів» закінченим. Салімбене свідчить, що на час його зустрічі з Плано Карпіні (1 листопада 1247 р.) неподалік від Ліона легат вже «написав одну велику працю про діяння татар», яку він охоче читав і пояснював, а бажаним давав переписувати⁷.

У вступі, який є вже в короткому тексті «Історії», Карпіні зазначає, що все, про що далі писатиме, він бачив сам або чув від інших, перебуваючи серед татар понад 1 рік і 4 місяці⁸. У свою подорож, як стає відомо з додаткового розділу, що увійшов у більш повні списки, легат відправився з Ліона у Каракорум у квітні 1245 р., а повернувся у листопаді 1247 р. Останній термін не відповідає вказаному у вступі. Крім того, в більш повних списках «Історії» відбилася інформація, ніяк не пов'язана з ординцями, одержана Карпіні у Польщі та Галицько-Волинській Русі. Але ж у коротких списках «Історії» автором викладаються тільки ті події і факти, про які він міг дізнатися, перебуваючи, за його словами, «в землі татар», яка починалася у шести днях шляху на південь від Києва⁹. Карпіні двічі побував у Києві 3 лютого 1246 р. і 14 червня 1247 р. — на шляху в Каракорум та назад. Саме між цими двома датами вміщується раніше згаданий термін — понад рік і 4 місяці.

Отже, є всі підстави вважати, що короткі списки «Історії монголів» відповідають початковій редакції цього твору, написаного Плано Карпіні на зворотному шляху після його приїзду в Київ, але до прибуття у Польщу. Легат, очевидно, змушений був перероблювати й доповнювати свій твір, опинившись в резиденції Інокентія IV в Ліоні. Нова редакція містить початковий варіант тексту, доповнений новим матеріалом. У даному випадку, незважаючи на механічний характер з'єднання матеріалу, слід гадати, що нова редакція мала цілеспрямований характер, зумовлений політичними завданнями римської курії,

³ Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях, подготовленное и изданное Д. Языковым. — СПб., 1825. — 306 с.; Карпини Плано. Указ. соч. — С. 1—62. Хоча вважається, що переклад А. І. Малєйна кращий, важливість видання Д. Язикова полягає в тому, що в ньому було опубліковано латинський текст «Історії» у її короткій редакції з вказівкою на матеріал, який з'явився у повній редакції.

⁴ D' Avezac M. Relation des Mongols ou Tartares par le frere Jean du Plan de Carpin. — Paris, 1838. — P. 48—49; The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis, as printed for the first time by Hacluyt in 1598. — London, 1903. — P. VIII—IX; Viaggio ai Tartari di frate Giovanni da Pian del Carpine, a cura di G. Puelle. — Milano, 1956. — P. 53.

⁵ Карпини Плано. Указ. соч. — С. 62.

⁶ D' Avezac M. Op. cit. — P. 48—49.

⁷ Cronica fratris Salimbene... — P. 206.

⁸ Карпини Плано. Указ. соч. — С. 2.

⁹ Там же. — С. 60.

які змінилися за час відсутності П'яно Карпіні та не враховувалися ним у його звіті у початковій редакції.

Якими ж були ці зміни? Звернемося до подій того періоду. Захоплення Константинополя хрестоносцями у 1204 р. стало не тільки апофеозом їх походів, а й визначальним фактором європейської політики папства у першій половині XIII ст. Завоювання у Малій Азії та утворення Латинської імперії*, зробили як ніколи реальною давню мрію курії про поширення католицької релігії в усьому світі. Використовуючи свою традиційну зброю — рух хрестоносців та ідеологічну експансію, папство поставило перед собою такі завдання: приборкання незалежної політики німецьких імператорів; розгром Єгипту як найбільш значного оплоту мусульманства; наступ у Східній Європі з метою залучення населення руських земель до унії¹⁰.

Невдала католицька агресія проти Єгипту змусила Рим з середини 20-х років XIII ст. ще більш активно взятися за розв'язання питання про унію з російською церквою. Це йому було необхідно для того, щоб спрямувати рух хрестоносців проти Єгипту і Священної імперії. Тому поряд з посиленням діяльності орденів хрестоносців у Східній Європі активізується місіонерська діяльність, що відобразилася насамперед у спробі курії утвердитися у 1232—1238 рр. у Києві та Володимирі, а також в деяких інших руських містах.

Навала орд Батия на землі Східної Європи у 1236—1241 рр. лише ускладнила цю політику, але не відмінила її зовсім. Куріальну дипломатію дуже приваблювали спроби схилити навіть могутніх ханів до прийняття католицизму, а потім, домовившись з ними як із сюзеренами Русі, одержати з їх рук визнання за папством прав на верховне управління руською церквою. Разом з тим союз з Ордою міг би забезпечити католицькі країни Європи від нападу кочівників. Тим самим було б продемонстровано піклування папи про свою паству. Угода з ординцями усунула б і небажану для курії можливість союзу ханів з православною Нікейською імперією та лояльним до останньої німецьким імператором Фрідріхом II. Крім того, наміри папства йшли ще далі: якщо вдасться, то залучити ординців не тільки до боротьби з мусульманами, які виганяли хрестоносців з Передньої Азії, а й з їх допомогою ізолювати непокірного німецького імператора¹¹.

Всі ці проблеми обговорювалися на спішно скликаному папою Інокентієм IV у червні 1245 р. Ліонському соборі. Головною серед них була проблема укладення угоди з ординцями. Місія П'яно Карпіні, який відправився до Каракорума незадовго до відкриття собору, якраз і була пов'язана з цією справою.

Хитромудрий францисканець не повідомляє про справжню мету свого посольства у першій редакції «Історії». У вступі до неї він пише про те, що його місія мала винятково розвідувальний характер, «щоб татари своїм випадковим і раптовим вторгненням не застали їх (християн.— В. С.) зненацька»¹². Про те, що П'яно Карпіні віз із собою папські послання до ординських ханів із закликом прийняти католицизм, стає відомим лише з другої редакції його твору. Таке афішування переговорів, які насправді закінчилися невдало, було необхідним курії, щоб стримати активність антипапської політики німецького імператора. Для розв'язання цього завдання Інокентію IV треба було хоча б ство-

* Латинська імперія існувала з 1204 р. по 1261 р. Вигнані хрестоносцями з Константинополя візантійські володарі перебралися до Нікеї, утворивши там Нікейську імперію.

¹⁰ Пашуто В. Т. О политике папской курии на Руси (XIII в.) // *Вопр. ист.*— М., 1949.— № 5.— С. 56—57.

¹¹ Матузова В. И., Пашуто В. Т. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому // *Studia historica in honorem Hans Kruus.*— Tallin, 1971.— С. 134.

¹² Карпини П'яно. Указ. соч.— С. 1.

рити видимість можливого встановлення союзницьких відносин з ординськими ханами.

В цьому плані виглядає цілком природною поява у другій редакції «Історії монголів» розповіді про переговори Плано Карпіні з Батием і Гуюком. За словами легата, перший з них «читав і уважно відзначив» текст послання Інокентія IV, а другий погодився з пропозиціями папи та висловив готовність відправити до нього послів¹³. Необгрунтованість оптимізму легата видно хоча б з того, що у першій редакції свого твору він детально описав приготування Орди до походу проти країн Західної Європи.

Після включення нового матеріалу щодо планів ординських ханів в текст «Історії» її автор з рукописом був таємно направлений Інокентієм IV до французького короля Людовика IX. Останній на заклик Ліонського собору збирався очолити хрестовий похід, щоб протидіяти можливому нападу ординців. Легат же умовляв короля не відправлятися в похід, мотивуючи це загрозою для папського престолу з боку німецького імператора¹⁴.

Для з'ясування відмінностей між двома редакціями «Історії монголів» безумовний інтерес становить аналіз відомостей про Русь, які містяться в цьому творі. У вступі до нього автор туманно зазначає, що папа послав його не тільки до татар, а й «до інших народів сходу»¹⁵. Очевидно, йшлося насамперед про руських князів, відносини яких із завойовниками необхідно було з'ясувати для вироблення відповідної політики. Справа в тому, що завоювання Батием руських земель у 1237—1241 рр., захоплення ним столиці Давньоруської держави — Києва — поставило курію перед такою альтернативою: або князі визнають васальну залежність від ординських ханів, й останні, ставши союзниками папи, санкціонують його релігійну владу над Руссю, або ж князі організують опір завойовникам, і хани відмовляться від союзу з Римом. В останньому разі курія повинна була б розпалити антиординську боротьбу руських князів, обіцяючи їм підтримку в обмін на визнання ними католицизму.

Коли Плано Карпіні вирушив у подорож, у Римі серйозно розраховували на можливість укладення союзу з ординськими ханами, а тому звертали найпильнішу увагу на можливих претендентів на «київський стіл». Відповідно до канонічних традицій висувати кандидата на заміщення вакантної церковної кафедри мали право духовенство кафедрального міста та його світський правитель¹⁶. З часу введення на Русі християнства це право присвоїли собі константинопольські патріархи, мотивуючи цей крок «неосвіченістю» місцевого населення. Дуже швидко візантійські політики зрозуміли, які величезні перспективи у плані втручання у внутрішньополітичні процеси на Русі відкриває перед ними практика присилання туди митрополитів з Константинополя. Цієї практики вони дотримувалися аж до навали на руські землі орд Батия. Падіння Константинополя під ударами хрестоносців, розорення Русі завойовниками порушили традиційну систему русько-візантійських церковних відносин. З 1237 р. до 1248 р. на Русі не було митрополита. Все це відкривало перед куріальними політиками рідкісну можливість втілити свої наміри щодо утвердження католицизму на руських землях. Досить було, щоб посаджений у Києві ординськими ханами князь реалізував своє канонічне право з «невеликим» відхиленням. Він мав послати свого кандидата у київські митрополити на затвердження не в Константинополь чи Нікею (де тимчасово перебував константинопольський патріарх), а в Ліон (де також тимчасово знаходився папа).

¹³ Там же.— С. 49, 59.

¹⁴ Cronica fratris Salimbene...— Р. 211—213.

¹⁵ Карпіні Плано. Указ. соч.— С. 1.

¹⁶ Соколов П. Русский архиепирей из Византии и право его назначения до начала XV века.— Киев, 1913.— С. 1—15 та ін.

Очевидно, курія була досить добре обізнана з політичними подіями, що відбувалися на Русі, зокрема про хід боротьби за «київський стіл» перед навалюю Батия. Тому, на нашу думку, зовсім не випадково є вміщена в першій редакції «Історії» інформація про двох найбільш активних суперників у цій боротьбі — чернігівського князя Михайла Всеволодовича і володимирського — Ярослава Всеволодовича¹⁷. Те, як подається ця інформація, великий ступінь її повноти свідчать про заінтересованість курії в одержанні найдетальніших відомостей про взаємовідносини найбільш реальних претендентів на «київський стіл» з ординськими ханами. Найбільш докладно Плато Карпіні спиняється на відносинах з останніми чернігівського князя Михайла, який загинув у вересні 1246 р. в ставці Батия. Називаючи Михайла Всеволодовича одним з «великих князів руських», легат досить детально аналізує причини його загибелі. На думку посла, це сталося не через відмову князя визнати васальну залежність від Орди («вклонитися»). Автор «Історії» відзначає, що загибель князя була викликана не антиординською політикою чи невизнанням верховного сюзеренітету Орди над Руссю, а релігійною принциповістю. Плато Карпіні у зв'язку з цим пише: «... Вони (представники Батия.— В. С.) сказали йому (Михайлу Всеволодовичу.— В. С.), щоб він вклонився на південь Чингісхану. Той відповів, що охоче вклониться Бату і навіть його рабам, але не вклониться зображенню мертвої людини, так як християнам цього робити не пристало»¹⁸.

Нижче Плато Карпіні зазначає, що загибель князя Михайла була зумовлена політичною лінією, яку проводили ординські хани щодо Русі («щоб їм одним панувати на землі») ¹⁹.

За його словами, інший «великий князь Русії» Ярослав Всеволодович, який перебував при дворі імператора в Каракорумі, «не одержував серед них ніякої належної шани». А той факт, що йому було дозволено повернутися на свою землю, залишивши у Каракорумі сина, розцінювався легатом у руслі тієї ж політики Орди, спрямованої на зміцнення свого неподільного панування на руській землі²⁰. Встановлення сюзеренітету Орди над Руссю, очевидно, не розглядалося Плато Карпіні як сприятливий фактор у справі утвердження католицизму на руських землях.

Така політика ординських ханів розглядалася Плато Карпіні не тільки в плані відносин завойовників з місцевою князівсько-боярською верхівкою. Одним з найважливіших факторів, що свідчили, на його погляд, про втрату Руссю своєї незалежності, легат вважав захоплення Батием Києва, «який був столицею» країни, й здійснене ним спустошення в її землі²¹. Далі Карпіні свідчить про те, що «у той час, коли ми були в Русії, туди було надіслано одного сарацина, як говорили, з партії Куюк-хана і Батия», який здійснив там подушний перепис населення²².

Обидва ці факти були неспростовними доказами утвердження верховного сюзеренітету Орди над Руссю.

Отже, відомості про Русь у першій редакції «Історії монголів» Плато Карпіні свідчать про те, що під час написання праці автор керувався чіткою настановою, одержаною в курії перед від'їздом. Суть її полягала у тому, щоб з'ясувати можливості утвердження католицизму на руських землях за допомогою ординського ставленика на «київський престол». У цьому плані увагу куріальних політиків привертав насамперед Михайло Всеволодович.

¹⁷ Карпінні Плато. Указ. соч.— С. 8, 13, 34.

¹⁸ Там же.— С. 8.

¹⁹ Там же.— С. 34.

²⁰ Там же.— С. 13, 34.

²¹ Там же.— С. 25.

²² Там же.— С. 33.

Невипадково саме йому Платон Карпіні відвів значне місце в своєму творі. Про орієнтацію на чернігівського князя свідчить і його досить зневажливе ставлення до Ярослава Всеволодовича, якому в 1243 р. Батий передав право на Київ та пов'язане з ним право «старійшинства» на Русі.

Які ж історичні факти підтверджують нашу думку про орієнтацію курії на Михайла Всеволодовича? Протягом 1236—1238 рр. Київ та міста Північно-Східної Русі двічі відвідували місіонери, очолювані угорським домініканцем Юліаном. Здійснюючи поїздки через руські землі, вони не тільки збирали інформацію про місцеве населення, а й намагалися активно поширювати серед нього ідеї католицизму. Про результати своєї місії Юліан двічі звітував у курії²³. Під час цих поїздок він зустрічався з великим князем володимирським Юрієм Всеволодовичем, який, хоч і «заборонив їм проповідувати римський закон», однак використав домініканців для встановлення контактів з королем Угорщини перед загрозою ординської небезпеки²⁴.

Після загибелі на р. Сіть князя Юрія його брат Ярослав, який сидів у Києві, перебрався восени 1238 р. до Володимира, щоб зайняти там престол. Цим скористався його давній суперник чернігівський князь Михайло Всеволодович, який сів у Києві. Однак, злякавшись військ хана Менгу, який хотів захопити місто восени 1239 р., князь Михайло втік до Угорщини, а потім в Польщу²⁵. Все це дає підстави говорити про те, що практично водночас князями Північно-Східної і Південної Русі перед загрозою вторгнення полчищ ординських ханів у Східну Європу були зроблені спроби встановлення прямих контактів з католицькими державами (насамперед з Угорщиною), які ми не можемо вважати випадковими і такими, що були залишені курією без уваги. До того ж джерела свідчать, що відносини Михайла Всеволодовича з католицькими державами були значно міцнішими, ніж у князя Ярослава. Це й визначило переважну орієнтацію курії в її планах окатоличення населення руських земель саме на чернігівського князя.

За повідомленням Галицько-Волинського літопису, Михайло Всеволодович не пізніше початку 1242 р. з Польщі «послав посла, иде в Киев и живяше под Киевом во Острове, а сын его иде в Чернигов»²⁶. Як справедливо підкреслюють дослідники, проживання князя «во Острове» не було випадковим. Приїзд князя у Київ мав символічне значення, бо означав би його претензію на верховенство на Русі²⁷, що суперечило нормам феодалного права, оскільки місто йому не належало. Тому доки його посол добивався визнання прав свого князя від ординського сюзерена Києва, сам Михайло Всеволодович проживав поблизу міста. Літопис повідомляє про те, що в 1241 р. чернігівський князь відмовився прийняти Київ з рук Данила Романовича Галицького, який зайняв місто після втечі Михайла у 1239 р. і воевода якого у 1240 р. організував оборону Києва від військ Батия²⁸. Це означає, що Михайло Всеволодович визнав за ординськими ханами верховне право на Київ. Тим часом Батий у 1243 р. «старійшинство» на руській землі передав володимирському князю Ярославу Всеволодовичу, а князь Михайло, підкорюючись новим обставинам, змушений був повернутися в Чернігів. Проте ми не можемо тут обійти ще одну подію, яка сталася раніше. У той час, коли Михайло Всеволодович тільки-но почав переговори з ординськими ханами про одержання від них прав на Київ, він висунув у митрополити «київські» кандидатуру Петра Акеровича —

²³ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров в XIII—XIV вв. о татарах в Восточной Европе // Ист. арх.— М.; Л., 1940.— Т. 3.— С. 72—74.

²⁴ Там же.— С. 82, 88, 89.

²⁵ Ипатьевская летопись // Полн. собр. русск. летописей.— М., 1962.— Т. 2.— Стп. 782.

²⁶ Там же.— Стп. 789.

²⁷ Ивакин Г. Ю. Киев в XIII—XV веках.— Киев, 1982.— С. 17.

²⁸ Ипатьевская летопись.— Стп. 783.

ігумена монастиря Спаса на Берестові²⁹. Незважаючи на те, що Київ було віддано Батием у руки володимирського князя, Михайло Всеволодович не зняв кандидатури ігумена, відправивши його у Ліон. Мета цієї поїздки полягала не лише в тому, щоб поінформувати ієрархію римської церкви про Орду (чому й була присвячена його промова на Ліонському соборі в червні 1245 р.)³⁰, а й, очевидно, в тому, щоб забезпечити собі посвячення у митрополити. Для того, щоб ця акція мала законний характер, Михайло Всеволодович повинен був добитися від Батия визнання за ним права на Київ, а Плано Карпіні, який виїхав одночасно з князем у ставку хана, мав пересвідчитися в одержанні цього права. Таким чином, пильна увага папського легата до становища руських земель під владою ординських ханів та до взаємовідносин останніх з князем Михайлом у першій редакції «Історії монголів» одержує досить переконливе пояснення.

Невизнання чернігівським князем прав Ярослава Всеволодовича на «київський стіл», послання ним свого кандидата у Ліон свідчить насамперед про те, що він ставив під сумнів право Батия розпоряджатися Києвом без санкції великого хана. До останнього князь Михайло, напевно, і направив посла у 1241 р.

В. Т. Пашуто, наприклад, вважав, що чернігівський і володимирський князі були вбиті у 1246 р. в Орді за спробу встановити контакт з римською курією. Для цього вченому довелося зробити припущення, що князя Ярослава легат ознайомив з папськими пропозиціями й останній дав згоду на переговори з курією³¹. Дослідник не звернув уваги на те, що описи загибелі обох князів містяться в різних текстах «Історії монголів» (її різних редакціях), і що чернігівського князя було вбито в ставці Батия, а володимирського — у ставці імператора Гуюка. Проте цей факт має важливе значення не тільки для з'ясування причини загибелі цих князів, а й механізму організації ординського панування на Русі, одним з найважливіших елементів якого було відродження Батием престижу «київського князіння».

А. М. Насоновим була висловлена думка про те, що створення ординськими ханами двох паралельних князів у Києві і Володимирі стало результатом розбіжностей всередині правлячих кіл завойовників. Учений вважав, що загибель у Каракорумі князя Ярослава Всеволодовича була викликана прагненням імператора Гуюка ослабити Батия³². І. Б. Греков не бачить розходжень серед ханів, вважаючи, що створення двох протиставлених одне одному князів стало одним з прийомів ординської політики, спрямованої на реалізацію концепції панування над усіма руськими землями, у тому числі й не завойованими³³. Це фактично збігається з припущенням про причини загибелі князів, висунутим В. Т. Пашуто.

Для розв'язання питання про причини загибелі двох руських князів, відомості про яких займають певне місце в «Історії монголів» Плано Карпіні, слід звернути увагу на такі обставини. Радянськими дослідниками переконливо доведено, що в останні роки правління Чингісхана всередині Орди склалися два гостро протилежні політичні напрями³⁴. Розходження між ними виявилися і під час завойовницько-

²⁹ Томашівський С. Предтеча Ісидора. Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241—1245) // *Analecta ordinis s. Basilii Magni*; Записки чина св. Василя Великого.— Жовква, 1927.— Т. 2.— Вып. 3—4.— С. 221—313.

³⁰ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX—XIII ст.— М., 1979.— С. 178—187.

³¹ Пашуто В. Т. О политике...— С. 71—72.

³² Насонов А. Н. Монголы и Русь.— М.; Л., 1940.— С. 32.

³³ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды.— М., 1975.— С. 29—32.

³⁴ Петрушевский И. П. Рашид-ад-дин и его исторический труд // Рашид-ад-дин. Сб. летописей.— М.; Л., 1952.— Кн. 1.— С. 14; Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах.— М., 1965.— С. 18, 25 та ін.

го походу на руські землі у 1237—1241 рр. Майбутній імператор Гуюк, який командував частиною військ ординців, посварився з Батнем, який очолював увесь похід. В результаті цієї чвари влітку 1238 р. похід було тимчасово перервано, а тодішній імператор Угедей відкликав ханів Гуюка, Бурі та Менгу разом з очолюваними ними військами в Орду. В результаті похід, який відновився із завоюванням Києва восени 1240 р., втратив характер загальноординської акції, якою було завоювання Північно-Східної Русі, і далі здійснювався лише силами військ Батня та його рідних братів³⁵.

Верховним сюзереном земель, завойованих загальноординським військом, ставав імператор. Йому надходила більша частка доходів від пограбування та експлуатації підкореного населення. Розходження у поглядах на ведення такої експлуатації між Батнем і Гуюком після смерті в 1241 р. імператора Угедея привели до відкритої конфронтації. Виявилася вона, зокрема, у створенні Батнем «київського княжіння», підвладного тільки йому. Воно запроваджувалося на противагу «володимирському княжінню», верховним сюзереном якого по праву завойовника та імператора вважався Гуюк. За допомогою загальноорудського значення Києва та передання його володимирським князям Батий розраховував поширити свою владу на всі руські землі — як завойовані загальноординським військом, так і на незавойовані. У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому Київ у 1243 р. Батий передав князю Ярославу, а чернігівського князя, незважаючи на його готовність, як свідчить П'яно Карпіні, визнати сюзеренітет цього хана і «навіть рабів його», було вбито нібито через невиконання ритуальних вимог. Вважаємо, що причина загибелі Михайла Всеволодовича полягала в тому, що йому не було відомо про конфронтацію Батня з Гуюком, і що за санкцією на право володіти Києвом він через посла у 1241 р. звернувся не до Батня, а в Каракорум.

Таку ж помилку в оцінці внутрішнього становища в Орді у свою чергу здійснив і князь Ярослав, який відправився за викликом імператора у 1245 р. в Каракорум, де його отруїли, оскільки раніше він визнав сюзеренітет Батня.

Вбивство у вересні 1246 р. у ставці Батня чернігівського князя, а в Каракорумі — володимирського зірвали плани римської курії щодо мирного покатоличення населення руських земель. Курія переходила до реалізації іншого проекту, спрямованого на розпалювання антиординських настроїв серед руських князів і поступове залучення їх до католицької віри. Київ для цього вже не був потрібний. Він заважав проведення такої політики, залишаючись символом культурно-релігійної незалежності руських земель. Тому, на наш погляд, не випадково до другої редакції свого твору П'яно Карпіні включив сюжет про завоювання Києва Батнем та спустошення міста: «... Це місто було досить великим і багатолюдним, а тепер воно зведене майже ні на що: ледь існує там двісті будинків, а людей тих тримають вони (завойовники.— В. С.) у найтяжчому рабстві»³⁶.

В додатковому розділі, який з'явився у новій редакції «Історії монголів», вміщено докладне описання обставин вбивства у Каракорумі князя Ярослава Всеволодовича, «щоб вільніше і остаточно заволодіти його землею». Як доказ цього легат наводить відомості про те, що «мати імператора (яка отруїла князя Ярослава.— В. С.) ... спішно відправила гінця у Русію до його сина Олександра, щоб той з'явився до неї, оскільки вона хоче подарувати йому землю батька. Той не побажав поїхати...», оскільки «всі вірили, що коли він з'явиться, вона

³⁵ Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. / Пер. и прим. С. А. Козина.— М.; Л., 1941.— Т. 1.— С. 192—199; Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси.— М., 1967.— С. 117.

³⁶ Карпінні П'яно. Указ соч.— С. 25.

умертвить його»³⁷. Легат також повідомляв про своє близьке знайомство з князем Ярославом³⁸.

Значення появи в тексті «Історії» цієї інформації стає зрозумілим, якщо ми звернемо увагу на те, що під час перероблення Плато Карпіні свого твору з папської канцелярії 22 січня 1248 р. була відправлена булла до Олександра Невського — сина Ярослава. У ній з посиланням на Карпіні стверджується, що його батько таємно прийняв католицизм і що обов'язок його законного спадкоємця йти тим же шляхом. Прийняття католициста Олександром Ярославовичем розглядається у буллі як єдина альтернатива «ярму татарських дикунів»³⁹.

Водночас аналогічні переговори курія почала вести з галицьким князем Данилом Романовичем, який, як свідчить Карпіні у другій редакції «Історії», висловив йому бажання «мати пана папу своїм переважним паном і батьком, а святу римську церкву владичицею та вчителькою»⁴⁰. Щоправда, ініціатива у даному випадку виходила від галицького князя, який з 1246 р. активно шукав союзників для утворення антиординської коаліції.

Таким чином, стає очевидним, що короткий та повний тексти «Історії монголів» являють собою дві самостійні редакції. Під час їх написання Плато Карпіні додержувався настанов курії, одержаних ним перед від'їздом у першій половині 1245 р. й після приїзду в кінці 1247 р. Відповідно до цих настанов, які змінювалися у зв'язку з політичною кон'юктурою, автор «Історії» підбирав фактичний матеріал, який насамперед стосувався висвітлення русько-ординських та русько-римських відносин.

Розуміння тенденційності тих або інших відомостей про Русь, наведених Плато Карпіні, ніскільки не зменшує їх цінності, а, навпаки, дає змогу належним чином використовувати їх під час аналізу політичної ситуації в країні у перші роки після навали орд Батия.

В. І. СТАВИСЬКИЙ (Київ)

³⁷ Там же.— С. 57.

³⁸ Там же.— С. 54.

³⁹ Матузова В. И., Пашуто В. Т. Послание папы Иннокентия IV...— С. 136—138.

⁴⁰ Карпини Плато. Указ. соч.— С. 61.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

ПЕРШОЦІЛИННИКИ З УКРАЇНИ В КАЗАХСТАНІ

Г. О. БАТИРБЕКОВ (Алма-Ата)

Дружба українського та казахського народів, основи якої були закладені ще під час боротьби за новий, соціалістичний спосіб життя, дедалі зростала і міцніла й у післявоєнний період. Як зазначається в новій редакції Програми КПРС, «для національних відносин у нашій країні характерні як дальший розквіт націй і народностей, так і їх неухильне зближення, яке відбувається на основі добровільності, рівності, братерського співробітництва»¹.

Вивчаючи історію політичних, економічних та культурних зв'язків народів братніх республік Радянського Союзу, дослідники висвітлюють і дружбу трудящих Казахської РСР й України².

Автор даного повідомлення ставить за мету показати вклад посланців УРСР в освоєння цілинних та перелогових земель Казахстану.

Курс Комуністичної партії й Радянського уряду на освоєння цілинних земель викликав могутнє творче піднесення трудящих мас. Велика робота по освоєнню цілини розпочалася і в казахстанських степах. Спочатку вона охопила північні області республіки — Кустанайську, Цілиноградську (Акмолінську), Північно-Казахстанську, Кокчетавську, Тургайську й Павлодарську. Перед КПРС постало складне завдання. Необхідно було розмістити сотні тисяч людей, які приїхали освоєвати цілину, побудувати для них будинки, школи, лікарні тощо.

Важливу роль у цій справі відіграв лютнево-березневий Пленум ЦК КПРС (1954 р.). На ньому, зокрема, підкреслювалося, що успішне освоєння цілинних та перелогових земель залежатиме насамперед від правильного добору й направлення туди кваліфікованих керівних, інженерно-технічних і механізаторських кадрів³. Відповідно до цієї вказівки братні республіки вже в 1954 р. направили в Казахську РСР понад 9 тис. спеціалістів. Серед них були агрономи, зоотехніки, ветеринари, інженери, механіки й техніки⁴.

В квітні 1954 р. ЦК Компартії України та Рада Міністрів УРСР також розробили конкретний план добору механізаторських кадрів для

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 185.

² Плоды великого содружества. — Алма-Ата, 1968; Қозыбаев М. К. Зміцнення братерської дружби українського та казахського народів у 1941—1945 рр. // Укр. іст. журн. — 1968. — № 6. — С. 63—69; Коммунистическая партия в борьбе за освоение целинных земель в Казахстане. — Алма-Ата, 1969; Финников В. П. Украинский народ — целинным землям Казахстана. — Киев, 1975; Найзагарин Т. Сотрудничество Казахстана с братскими республиками в условиях развитого социализма. — Алма-Ата, 1977; История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В 5 т. — Алма-Ата, 1977—1980; Куликов В. И. Исторический опыт освоения целинных земель. — М., 1978; Гноевых В. П. Сила братского союза. — Алма-Ата, 1979; Навеки вместе. — Алма-Ата, 1982; та ін.

³ Партия — организатор крутого подъема сельского хозяйства: Сб. документов (1953—1958). — М., 1958. — С. 166.

⁴ Ермаков Ф. И. Деятельность КПСС по укреплению экономического сотрудничества народов СССР в строительстве коммунизма. — Саратов, 1967. — С. 89—90.

роботи у цілиних областях Казахстану⁵. Згідно з цим планом туди в тому ж році прибули з Української РСР 225 спеціалістів. З них директорами радгоспів був призначений 61 чол., головними агрономами — 62, головними інженерами-механіками — 55, головними інженерами-будівельниками — 47, головними бухгалтерами — 30 чол. У 1955 р. партійна організація республіки направила в Каз. РСР на керівну роботу у сільське господарство ще 150 чол.⁶⁻⁷

Партія направляла на цілину на керівні посади спеціалістів, які добре зарекомендували себе на попередній роботі. Наприклад, радгосп «Дальній» Єсильського району Цілиноградської області очолив Д. І. Нечитайло, який був направлений туди з Нігульського радгоспу Кіровоградської області УРСР. За визначні заслуги в освоєнні цілиних і перелогових земель й одержання високих урожаїв йому у 1957 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Дніпропетровський обком партії рекомендував на посаду директора радгоспу «Дворічний» Тургайської області Є. О. Зайчукову, де вона брала активну участь в освоєнні цілини. В серпні 1959 р., наслідуючи приклад В. Гаганової, вона перейшла працювати директором у відстаючий радгосп «Іжевський» Вишневецького району Акмолінської області і вивела його в передові.

Талановитим організатором сільськогосподарського виробництва показав себе на цілині Ф. Т. Моргун, якого направила у Казахстан Полтавська обласна партійна організація. Працюючи там 11 років, він пройшов шлях від директора цілинного радгоспу до секретаря обкому партії й начальника крайового управління сільського господарства. В своїй книзі «Думи про цілину» Ф. Т. Моргун розповідає про справи цілинників, ділиться думками про дальше піднесення сільськогосподарського виробництва на землях Казахської РСР⁸⁻¹⁰.

У березні 1954 р. радгосп ім. Леніна Іртишського району Павлодарської області очолив посланець України Т. С. Коновалов. Уже в перший рік наступу на цілину у радгоспі було піднято понад 20 тис. га землі. В 1957 р. Т. С. Коновалов був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Його обирали депутатом Іртишської районної та Павлодарської обласної Ради депутатів трудящих, делегатом XI з'їзду Компартії Казахстану.

Загалом у 1954—1955 рр. трудящі УРСР відрядили в Казахську РСР понад 93 тис. чол. З них 3 тис. становили комуністи, 75 тис. — комсомольці. Близько 45% посланців мали вищу, середню або семирічну освіту, а понад 1/3 — сільськогосподарські спеціальності¹¹.

Вагомий вклад в освоєння нових земель Казахстану внесла, зокрема, молодь Української РСР. Одними з перших виступили з ініціативою працювати на цілині комсомольці й молодь Димерського училища механізації сільського господарства Київської області. «Допомогти освоїти цілині та перелогові землі нам велять комсомольська совість і честь,— писали вони 17 лютого 1954 р. у колективній заяві.— Ми знаємо, що нас чекають труднощі. Ми готові їх зустріти й по-комсомольському позмагатися з ними... Немає таких труднощів, яких комсомол не подолав би під керівництвом нашої партії...»¹².

Перший загін молодих патріотів з України прибув у Кустанай 28 лютого 1954 р. Це комсомольсько-молодіжна тракторна бригада Макарівської МТС Київської області на чолі з бригадиром Л. Дехтя-

⁵ Фиников В. Ф. Указ. соч.— С. 19.

⁶⁻⁷ Плоды великого содружества.—Алма-Ата, 1968.—С. 159—160.

⁸⁻¹⁰ Моргун Ф. Думы о целине.—М., 1969.—414 с.

¹¹ Исторические связи и дружба народов СССР.—Киев, 1983.—С. 183.

¹² История ВЛКСМ и Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина.—М., 1978.—С. 257.

ренком та механіком І. Рудським. Її направили в Джаркульську машинно-тракторну станцію. З великим знанням справи й повною віддачею сил працювали механізатори на цілинних землях Казахської РСР. Саме там проявився великий організаторський талант молодого бригадира І. Рудського. Того ж року керований ним колектив значно перевиконав план розорювання нових земель, а план сівби — на 200%¹³.

Герой Соціалістичної Праці, знатний механізатор, комуніст І. Рудський був серед тих, хто у 1960 р. перейшов на відстаючі ділянки сільськогосподарського виробництва й добився різкого поліпшення стану справ¹⁴.

Добре зарекомендував себе на цілинних землях Казахстану комсомолец М. Довжик, який прибув туди весною 1954 р. із Запорізької області. Очолювана ним комсомольсько-молодіжна тракторно-рільнича бригада радгоспу «Ярославський» Акмолінської області однією з перших включилася в рух за комуністичне ставлення до праці. У 1959 р. за високі виробничі показники їй було присвоєно звання комуністичної¹⁵.

В перший же рік семирічки комуніст М. Довжик перейшов у відстаючу бригаду. За рік напруженої роботи він вивів її в число передових. Потім М. Довжик очолив бригаду в радгоспі «Шуйський», якій 1968 р. було присвоєно звання колективу комуністичної праці¹⁶. Про роботу на цілинних землях він розповів у своїх книгах та статтях¹⁷.

Чимало посланців з України прославилися на цілині трудовими подвигами. Так, у Семиозерній МТС Кустанайської області тракторна бригада, якою керувала Ольга Тимчук, до 14 травня 1954 р. зорала 400 гектарів цілини, заборонувала понад 400 га зябу при плані 200 і засіяла 500 га зернових та маслянистих культур¹⁸. Бригада Чоломбитька, яка прибула з Харківської області в Казгочинську машинно-тракторну станцію Акмолінської області, за 9 місяців 1954 р. обробила 15 563 га при плані 7349 гектарів, виконавши його на 211%. А бригада Лазаренка, яка прибула із Запорізької області у Каруольську МТС, за той же період виконала план обробки земель на 229%¹⁹. Висока трудова активність колгоспників, працівників машинно-тракторних станцій і радгоспів, допомога трудящих міст та промислових центрів, велика організаційно-політична робота парторганізацій забезпечили успішне закінчення перших живих на піднятій цілині. В 1954 р. у республіці було розорано понад 8 млн. гектарів нових земель, тобто на 1,7 млн. га більше проти плану²⁰. Казахська РСР здала державі 245 млн. пудів хліба, або приблизно в 2 рази більше, ніж до початку освоєння цілини²¹.

Трудящі України подали неоціненну допомогу в збиранні врожаю на цілині й у 1956 р. Тільки в липні з Полтавської області у Караганду прибули 930 юнаків і дівчат, у Північний Казахстан виїхали 2 тис. добровольців з Києва, Ужгорода, Станіслава (нині Івано-Франківськ) та Кіровограда. МТС УРСР відправили в Казахську РСР 10 тис. комбайнів. Їх супроводжували водії, які на них працювали. У колгоспах

¹³ Рудской И. Год работы на целине.— Алма-Ата, 1955.— С. 3, 8.

¹⁴ Центр. держ. арх. Каз. РСР, ф. 1655, оп. 2, спр. 605, арк. 39 (далі — ЦДА Каз. РСР).

¹⁵ Компартия Казахстана на втором этапе освоения целины: Сб. документов и материалов.— Алма-Ата, 1963.— С. 258.

¹⁶ ЦДА Каз. РСР, ф. 1655, оп. 2, спр. 605, арк. 445; Казахстанская правда.— 1968.— 17 окт.

¹⁷ Довжик М. Е. Разбуженная степь. — М., 1959.—71 с.; Вровень с веком (Воспоминание целинника-первопроходца).— Алма-Ата, 1979.—287 с.; Умножим силу гектара // Казахстанская правда.— 1972.— 4 марта.

¹⁸ Казахстанская правда.— 1954.— 14 мая.

¹⁹ ЦДА Каз. РСР, ф. 1481, оп. 29, спр. 42, арк. 58.

²⁰ Правда.— 1954.— 27 окт.

²¹ Очерки истории Коммунистической партии Казахстана.— Алма-Ата, 1984.— С. 427.

Приуральського району Західно-Казахстанської області працювало, зокрема, 58 комбайнів, що прибули туди з Одещини і Миколаївщини²².

Серед молоді, яка допомагала збирати урожай, було багато студентів. Вони працювали на зерноочисних машинах, обліковцями, бригадирами, бетонувальниками, слюсарями. Тільки на полях Рузаївського району Кокчетавської області по-ударному працювали понад 700 студентів з Харківського політехнічного інституту²³.

Нелегкими були для цілинників перші роки освоєння цілини. Вони зустрічалися не лише із суворими явищами природи, а й з бюрократизмом, невмілим керівництвом кадрами. Так, у Карасуському районі Кустанайської області керівники ряду радгоспів бездушно ставилися до новоселів. У Баканаському та Джамбульському радгоспах наряди закривалися несвоєчасно, що вносило велику плутанину в оплату праці. В Рубежінській машинно-тракторній станції Приуральського району Західно-Казахстанської області внаслідок неправильного використання транспорту зривалося безперебійне приймання зерна з-під комбайнів²⁴.

Цілинникам доводилося вирішувати ряд питань самим. Вони, зокрема, організовували громадське харчування, займалися випіканням хліба, налагоджували роботу їдалень, магазинів тощо.

Боротьба за урожай закінчилася чудовою перемогою. У 1956 р. Казахстан перевиконав план хлібозаготівлі, здавши державі мільярд пудів хліба.

Неоціненну допомогу Казахській РСР по збиранню багатого врожаю подали всі братні республіки. В 1954—1956 рр. у Казахстан прибули понад 640 тис. чол., у тому числі понад 39 тис. механізаторів, 50 тис. будівельників, близько 3 тис. медичних працівників, 1,5 тис. учителів, більше тисячі торгових працівників²⁵⁻²⁶.

Освоєння цілини висунуло республіку в одну з великих житниць СРСР. Питома вага її в хлібному балансі країни піднялася з 5,6% у 1949—1952 рр. до 19,1% в 1954—1958 рр.²⁷ До масового освоєння цілинних земель за розмірами державних заготівок зерна Казахстан різко відставав від такої великої житниці СРСР, як Україна. Якщо у 1949—1953 рр. середньорічні заготівлі зерна по Казахській РСР становили від рівня УРСР 19%, то в 1954—1958 рр.— 102%²⁸.

Цілинна епопея назавжди залишиться у пам'яті народній як героїчний інтернаціональний подвиг радянських людей. На заклик партії, по велінню серця з різних міст у Казахстан на роботу їхали механізатори, будівельники, спеціалісти сільського господарства, досвідчені партійні працівники — представники понад 100 націй і народностей СРСР. Серед них — тисячі трудящих — представників різних професій, які приїхали з України. Своєю героїчною працею вони внесли великий вклад у збільшення хлібних ресурсів країни. Казахстанці з великою шанною згадують, наприклад, такого майстра своєї справи, як комбайнера радгоспу ім. XX з'їзду КПРС Чернівецької області Героя Соціалістичної Праці К. Ф. Бельського, який кілька років підряд із сином Василем приїздив у Салкінкільський радгосп Чистопільського району Кокчетавської області Каз. РСР на збирання врожаю. В нарисі «До зустрічі друзі» він писав про те, що йому на все життя запам'яталися безмежні степи й голубі озера Північного Казахстану²⁹. Шофер радгоспу «Індустріальний» Карагандинської області В. Рева писав: «Я ви-

²² Казахстанская правда.— 1956.— 24, 25, 27 шoля, 22 авг.

²³ История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины.— С. 526.

²⁴ Казахстанская правда.— 1956.— 22 авг., 12 сент.

²⁵⁻²⁶ Чудо великое — хлеб.— Алма-Ата, 1984.— С. 181.

²⁷ Экономика Казахстана за 60 лет (становление и развитие).— Алма-Ата, 1977.— С. 236.

²⁸ Коммунистическая партия в борьбе за освоение целинных земель Казахстана.— Алма-Ата, 1969.— С. 524.

²⁹ Бельский К. До встречи, друзья: Сб. Казахстанский миллиард— 72.— Алма-Ата, 1973.— С. 186.

рішив залишитися у радгоспі, що став для мене рідним. Багато моїх земляків, полтавчан, також залишаються тут...». Ровенський комбайнер В. Швора та його земляки, які збирали урожай у зерновому радгоспі «Шахтар», вирішили також залишитися працювати в Казахстані. Цю ініціативу підтримали й багато інших цілинників³⁰.

Широке висвітлення та пропаганда історичного досвіду освоєння цілинних і перелогових земель має важливе теоретичне й практичне значення.

Спираючись на цей досвід, наша країна перетворює Нечорнозем'я, будує Байкало-Амурську магістраль, а економічний потенціал освоєної цілини є запорукою успішного розв'язання Продовольчої програми країни, історичних рішень XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

XXVII з'їзд КПРС приділив велику увагу дальшому розвитку національних відносин у СРСР. «Розробляючи основні напрями національної політики на перспективу,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у Політичній доповіді ЦК партії XXVII з'їзду КПРС,— дуже важливо подбати про те, щоб внесок усіх республік у розвиток єдиного народногосподарського комплексу відповідав їх зрослому економічному і духовному потенціалові. Розвиток виробничої кооперації, співробітництва і взаємодопомоги республік — у найвищих інтересах нашої багатонаціональної держави і кожної республіки»³².

Набутий досвід дружнього співробітництва народів Радянського Союзу, в тому числі казахського й українського, підтверджує історичну життєвість положень, вироблених Комуністичною партією нашої країни з національного питання на перспективу.

В складі СРСР, де соціалістичний суспільний лад забезпечив справжню рівноправність та братерське співробітництво народів, які будують комунізм, різноманітні зв'язки Казахстану й України набули закономірного характеру. Глибоке вивчення цих взаємовідносин вимагає об'єднання зусиль учених двох республік. Досі немає комплексного дослідження проблеми «Історичні зв'язки і дружба казахського й українського народів у братерському союзі народів СРСР та єдиному народногосподарському комплексі країни». Всебічне вивчення досвіду дружніх зв'язків Казахської РСР і Української РСР на різних етапах історичного розвитку, висвітлення досягнень двох республік у різноманітному співробітництві яскраво б розкрили втілення в життя ідей Великого Жовтня, ленінської національної політики, грандіозних завдань комуністичного будівництва.

³⁰ Казахстанская правда.— 1956.— 21 авг., 12 сент.

³² Матеріали XXVII з'їзду КПРС. — С. 63.

ДИЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ СІЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ МІЖНАРОДНОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЄДНОСТІ ТРУДЯЩИХ (1921—1932 рр.)

М. А. ЖУРБА (Київ)

Керуючись ленінським положенням про те, що «без добровільного прагнення до союзу і єдності з боку пролетаріату, а далі й усіх трудящих мас усіх країн і націй всього світу, справа перемоги над капіталізмом не може бути успішно завершена»¹, Комуністична партія на всіх

¹ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 160.

етапах соціалістичного будівництва надавала і надає величезного значення інтернаціональному вихованню трудящих. Важлива роль у цій справі в роки відбудови народного господарства і створення економічного фундаменту соціалізму належала залученню їх до участі в русі міжнародної пролетарської солідарності. Така робота активно проводилася не лише в середовищі робітничого класу, а й широких верств трудівників села, об'єднаних у громадські організації. На Україні в зазначений період такими найбільш впливовими і масовими організаціями були комітети незаможних селян (КНС), профспілка сільськогосподарських і лісових робітників (Робітземліс), комітети взаємодопомоги (КВД). Будучи провідниками ідеологічного впливу партії на широкі верстви селянства, вони за прикладом робітничих організацій встановлювали й розвивали братерські зв'язки з трудящими зарубіжних країн.

Окремі аспекти інтернаціоналістської діяльності КНС, Робітземлісу, КВД вже знайшли часткове відображення в радянській історичній літературі². Дане ж повідомлення присвячене їх участі в роботі міжнародних організацій трудящих, які під керівництвом Комінтерну вели боротьбу за інтернаціональне згуртування революційних сил.

На початку 20-х років, коли революційна хвиля в країнах Європи пішла на спад, Комуністичний Інтернаціонал відповідно до ленінських вказівок виробив тактику єдиного пролетарського фронту, важливою ланкою якої стало залучення до боротьби проти капіталу і реакції разом з промисловими робітниками широких мас села. III розширений пленум Виконкому Комінтерну (червень 1923 р.) зобов'язав усі компартії розробити програму з селянського питання як елемент тактики єдиного фронту³. Завдання полягало в тому, щоб вивільнити трудящі маси села з-під впливу аграрної буржуазії та поміщиків і протиставити реакційним куркульсько-селянським спілкам революційні об'єднання трудящого селянства.

Перші кроки на шляху створення таких міжнародних організацій пов'язані з діяльністю Червоного інтернаціоналу профспілок (Профінтерну). До нього входили революційні профспілкові об'єднання зарубіжних країн, а також радянські галузеві профспілки, в тому числі й спілка сільськогосподарських і лісових робітників, органічною складовою частиною якої був Робітземліс України. Для практичної роботи по здійсненню тактики єдиного фронту Профінтерн у 1921 р. створив по окремих виробництвах Міжнародні комітети пропаганди і дій (МКП).

Рух сільськогосподарських робітників був однією з найслабших ланок міжнародного фронту революційних сил. Лише 2,5% робітників 100-мільйонної армії найманої праці в сільському господарстві були охоплені профспілками⁴. Керівництво реформістської Міжнародної федерації сільськогосподарських робітників (МФСГР) всіляко перешкоджало створенню класових спілок батрацтва і переслідувало революційні елементи в його середовищі. Тому МКП сільськогосподарських робітників розгорнув широку роботу, спрямовану на піднесення свідомості й організованості батраків.

² Березовчук М. Д. Інтернаціоналістична діяльність комнезамів України // Укр. іст. журн., 1965, № 2.— С. 63—71; Осетров О. Ф. Сторінки пролетарської солідарності: (Інтернац. зв'язки робітн. класу України (1917—1927 рр.).— К., 1969.— 164 с.; Самофалов В. М. Історичний досвід Комуністичної партії України в здійсненні ленінських заповітів.— К., 1970.— 108 с.; Фадеев В. И. Интернациональные связи советского профсоюза сельскохозяйственных и лесных рабочих (1921—1927 гг.) // Из истории борьбы КПСС за победу социалистической революции и построение коммунистического общества.— М., 1970.— С. 122—146; Панкратов А. Я. Международная деятельность советских профсоюзов (1918—1941 гг.).— Горький, 1972.— 480 с.; Гусаров В. К., Молоствов В. А. Становлення МОДР на Україні (1922—1925 рр.).— Укр. іст. журн., 1972, № 11.— С. 63—70; Хідекелі А. В. Слово дружби і братерства.— К., 1975.— 189 с. та ін.

³ Коммунистический Интернационал в документах.— М., 1933.— С. 528.

⁴ Красн. интерн. профсоюзов.— 1923.— № 9.— С. 470.

Було, зокрема, налагоджено листування з профспілками Англії, Болгарії, Німеччини, Польщі, Швеції та інших країн. Тільки за перші чотири місяці 1924 р. МКП відправив 396 кореспонденцій у 29 країн і одержав, відповідно, 245 з 26⁵. Міжнародне листування сприяло з'ясуванню політичної орієнтації керівництва профспілок та конкретизації програми дій, як того вимагало становище в тій чи іншій країні. Воно давало можливість ширше пропагувати досвід радянської профспілки сільськогосподарських робітників серед молодих зарубіжних організацій батрацтва. Зокрема, ознайомлення з діяльністю Робітземлісу України, який створювався в складних умовах громадянської війни та розгулу куркульсько-націоналістичного бандитизму, допомогло профспілкам Італії, Іспанії, Угорщини правильно визначати організаційні форми об'єднання експлуатованих мас села, вести пошук найдійовіших форм і методів боротьби проти поміщиків, аграрної буржуазії.

Небажання МФСГР співробітничати з революційними профспілками змушувало останні шукати інших шляхів досягнення профспілкової єдності. У жовтні 1923 р. в Москві відбулася міжнародна конференція робітників землі й лісу. В її роботі взяли участь представники СРСР, Німеччини, Франції, Норвегії, Польщі, прибалтійських держав та Японії. Делегацію України очолював К. Н. Тараненко — голова Південного бюро ЦК Всеробітземлісу, обраний на конференції до складу Секретаріату Міжнародного комітету пропаганди та дій сільгосплісробітників⁶.

Конференція поклала початок планомірній діяльності МКП по згуртуванню розрізнених загонів сільськогосподарського пролетаріату і перетворенню батрацького руху в дійовий фактор антиімперіалістичної боротьби. Делегати цього представницького форуму від імені своїх організацій знову звернулися до Міжнародної федерації сільськогосподарських робітників з пропозицією прийняти до її складу революційні профспілки і створити спільні комітети дій для боротьби проти фашизму та загрози світової війни. Ця ініціатива, як і всі попередні, була відкинута. Однак лідери МФСГР виявилися неспроможними перешкодити процесу революціонування широких верств сільськогосподарського пролетаріату. Вже в 1924 р. МКП об'єднував 14 профспілок з кількістю членів 484 тис. чол.⁷ Водночас чисельність членів Міжнародної федерації сільгоспробітників різко скоротилася. Якщо в 1920 р. в ній налічувалося 2 млн. 70 тис. чол., то в 1924 р. — лише 875 тис. Практично в усіх реформістських профспілках утворилися революційні групи, які охоплювали від 15 до 30% загальної кількості членів⁸.

Радянська галузева профспілка, послідовно відстоюючи революційну єдність трудящих, встановила зв'язки з окремими національними організаціями, які входили до Міжнародної федерації сільськогосподарських робітників. У листопаді 1924 р. на VI з'їзді радянських профспілок, у роботі якого брала участь делегація тред-юніонів, було створено Англо-російський комітет (АРК) для здійснення практичних заходів, спрямованих на досягнення інтернаціональної профспілкової єдності. Для дальшого обговорення можливостей створення єдиного фронту, що відкривалися з оформленням АРК, було вирішено використати V з'їзд Всеробітземлісу, який проходив у Москві в січні 1925 р. В його роботі поряд з членом англійського профспілкового

⁵ Международное профдвижение 1923—1924 гг. // Отчет Исполбюро III конгрессу Профинтерна.— М., 1924.— С. 134.

⁶ Сільськогосп. пролетар.— 1923.— № 7.— С. 18; Работн. землі и леса.— 1923.— № 4—5.— С. 43.

⁷ Работн. землі и леса.— 1924.— № 3.— С. 49, 52, 53.

⁸ Красн. интерн. профсоюзоз.— 1930.— № 5.— С. 358; 1923.— № 9—10.— С. 470; Second statistical year book of the International federation of the trade unions (1923/1924).— Amsterdam.— 1924.— P. 143—144.

керівництва Т. Свейлсом взяли участь представники профспілки лісорубів і сплавщиків Швеції (Р. Стен, К. Гендріксон) та чехословацької революційної спілки працівників землі (П. Глоушек). На засіданні президії та секретаріату з'їзду К. Н. Тараненко детально охарактеризував стан інформаційного зв'язку МКП з революційними профспілками⁹. У прийнятій резолюції з'їзд рекомендував радянському представництву в Міжнародному комітеті пропаганди та дій продовжувати боротьбу за створення бойового класового інтернаціоналу робітників землі і лісу, зміцнювати зв'язки з братніми зарубіжними організаціями¹⁰.

У 1926 р. працівники сільського господарства СРСР разом з усіма трудящими країни взяли активну участь у кампанії солідарності з страйкуючими шахтарями Великобританії¹¹. Між Всеробітземлісом і англійською Національною спілкою сільгоспробітників — однією з небагатьох профспілок Англії, що надали страйкарям дійову допомогу, відбувся обмін дружніми листами і встановився тісний контакт. Значним успіхом на шляху до згуртування профспілок, що об'єднували сільськогосподарський пролетаріат, стало створення в листопаді 1927 р. Норвезько-фінсько-радянського комітету єдності й дружби (НФРК), який ставив своїм завданням взаємну підтримку в боротьбі проти лісопромисловців та створення революційного інтернаціоналу сільгосплісробітників¹². Угода не обмежувалася взаємодопомогою профцентрів, які її підписали, а передбачала сприяння робітникам усіх скандинавських країн у боротьбі за розвиток пролетарської солідарності.

Під час переговорів про його організацію норвезько-шведська делегація відвідала УСРР. Її члени побували в радгоспах Київського та Чернігівського округів, де ознайомилися з досвідом діяльності місцевих осередків Робітземлісу. В радгоспі Жовтневий (поблизу ст. Бахмач) відбувся мітинг радянсько-норвезько-шведської дружби¹³. І в наступні роки делегації працівників сільського господарства й лісу із скандинавських країн неодноразово приїздили на Україну. Так, у квітні 1928 р. в республіці гостювали посланці лісорубів Норвегії. У виступах на мітингах, дружніх розмовах з робітниками радгоспів вони відзначали, що успіхи соціалістичного будівництва в СРСР переконали їх у необхідності сприяти зміцненню НФРК і добиватися створення єдиного пролетарського фронту¹⁴. Коли в 1927 р. у Швеції спалахнула боротьба сплавщиків і лісорубів за поліпшення умов праці, Міжнародний комітет пропаганди направив їм 4200 крб. Робітники сільського й лісового господарства України через свій друкований орган — газету «Наймит» — висловили солідарність із страйкарями і перерахували у фонд їх підтримки 1 тис. крб.¹⁵

У другій половині 20-х років у капіталістичному світі прокотилася хвиля виступів сільськогосподарських робітників. У 1925 р. страйки батраків були зареєстровані в 5 країнах, у 1928 р. — в 10, у 1929 — в 19¹⁶. X пленум Виконкому Комінтерну, який відбувся влітку 1929 р., відзначивши зростання чисельності батрацьких виступів, назвав їх знаменними¹⁷. VI сесія Центральної ради Профінтерну (березень

⁹ Работн. землі и леса.— 1926.— № 5.— С. 21—22.

¹⁰ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 5466, оп. 1, спр. 1083, арк. 1, 2 (далі — ЦДАЖР СРСР).

¹¹ Робітземліс України зібрав у фонд підтримки гірників Англії 60 тис. крб., що становило 1/5 загальної суми, зібраної профспілкою сільськогосподарських робітників СРСР (Див.: Что сделано союзом по организации, классовому воспитанию и защите сельскохозяйственного и лесного пролетариата.— М., 1928.— С. 121).

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 30, арк. 1, зв., 2.

¹³ Наймит.— 1927.— 23 листоп.

¹⁴ Там же.— 1928.— 24 квіт.

¹⁵ Фадеев В. И. Указ. соч.— С. 141; Наймит.— 1927.— 13 листоп.

¹⁶ Красн. интерн. профсоюзов.— 1930, № 5.— С. 361.

¹⁷ Коммунистический Интернационал в документах.— С. 354.

1930 р.) також констатувала піднесення страйкового руху батраків у капіталістичних країнах і колоніях¹⁸.

Важливе значення для поглиблення інтернаціональної роботи серед широких верств трудівників сільського господарства в Радянському Союзі й за кордоном мала IV Міжнародна конференція сільгосплісробітників, яка проходила в Москві 31 серпня—1 вересня 1930 р. Напередодні в УСРР згідно з інструкцією Всеукраїнського комітету Робітземліс від 20 серпня 1930 р. пройшли збори працівників радгоспів, підприємств лісової промисловості, а також наймитів, на яких обговорювалися питання, внесені в її порядок денний¹⁹.

Конференція визначила стратегічні напрями і тактику розгортання страйкового руху батрацтва. Вона стала своєрідним підсумком інтернаціональної діяльності Робітземліс України, який брав участь у роботі МКП до квітня 1931 р.*

За 10 років своєї роботи Міжнародний комітет пропаганди, провідною силою якого була радянська профспілка сільськогосподарських і лісових робітників, зумів згуртувати навколо себе класові організації 18 країн. Вони зросли як кількісно, так і якісно. У 1930 р. революційні профспілки тільки 7 найбільших країн Європи і Америки об'єднували 1 млн. 751 тис. сільгосплісробітників²⁰.

Разом з Робітземлісом значний вклад у зміцнення міжнародної єдності трудящих внесли комнезами і комітети взаємодопомоги України. Вони взяли дійову участь у підготовці та проведенні Міжнародної селянської конференції, а також у діяльності Селянського Інтернаціоналу. Зокрема, за рішенням Президії Центральної комісії незможних селян (ЦКНС) від 12 вересня 1923 р. в Оргбюро по скликанню згаданої конференції було делеговано Г. М. Одинця. Місцеві організації КНС і КВД направили на конференцію 12 своїх представників²¹.

Конференція, в роботі якої взяли участь 156 делегатів із 40 країн світу, проходила у Москві з 10 по 16 жовтня 1923 р.²² На ній було зроблено глибокий аналіз міжнародного становища та узагальнено різні форми боротьби трудящого селянства в країнах капіталу і перший досвід його участі в будівництві соціалістичного суспільства. У виступах на конференції представників Комінтерну К. Цеткін і В. Коларова роз'яснювалося марксистсько-ленінське розуміння питання про союз робітничого класу і селянства, підкреслювалась необхідність постійної копіткої роботи серед широких демократичних верств населення²³.

Для Сельінтерну, який розпочав роботу за відсутності достатніх відомостей про стан селянського руху в світі і конкретної програми дій, особливо цінним був досвід комнезамів України—активно діючих громадсько-політичних і господарських організацій радянського селянства. Голова ЦКНС Г. І. Петровський на VIII Всеукраїнській кон-

¹⁸ Красн. интерн. профсоюзоз.— 1930, № 5.— С. 362.

¹⁹ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 163, арк. 20 (далі—ЦДАЖР УРСР).

* В зв'язку із здійсненням суцільної колективізації докорінно змінилося становище наймитів України. Частина з них переходила на роботу в колгоспи, радгоспи, на підприємства лісового господарства, частина—вливалася в ряди промислових робітників. У березні 1931 р. Робітземліс України припинив свою діяльність, а його члени стали членами різних галузевих профспілок республіки.

²⁰ Лапкес Я. Сельскохозяйственный пролетариат в капиталистических странах и СССР.— М., 1931.— С. 14—15.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 159, арк. 41; Червоне село.— 1923.— 7 листоп.

²² Csönka R. Agrárproblemák paraszttözsgalmak es a kommunista Internacionale agrarpolitikaja (1919—1930).— Budapest.— 1974.— Old. 165.

²³ Могилевский С. А. Коминтерн и образование Красного Крестьянского Интернационала // Международное коммунистическое и рабочее движение: История и современность.— Л., 1976.— С. 124.

ференції КП(б)У в травні 1924 р. відзначив, що «на міжнародній конференції представники всіх селянських країн вивчали за комнезами основи організації селянства»²⁴. Делегати з України брали участь у роботі всіх комісій та в розробці всіх постанов конференції, а члени ЦКНС Г. М. Одинець і В. С. Птуха виступали на ній співдоповідачами з найважливіших питань, чим певною мірою допомогли подоланню помилкових поглядів утопічного та догматичного характеру, які проявилися в процесі обговорення основних доповідей. Так, представник французької селянської спілки Жиро рішуче заперечував союз сільської бідноти з середняком. У доповіді делегата з Німеччини Бітеля йшлося про необхідність розпочати боротьбу за перехід сільських кооперативів у власність бідних селян, які, об'єднавши їх у великі центри, зможуть витіснити буржуазію з кооперації. Це наводило на думку про можливість докорінного поліпшення становища сільської бідноти в умовах капіталістичного ладу при допомозі «кооперативних методів». До того ж об'єднання селян мало згідно з подібними поглядами відбуватися незалежно від їх політичної орієнтації²⁵.

У своєму виступі на конференції Г. М. Одинець наголосив на необхідності створення політичних організацій сільської бідноти, яка лише на власному досвіді революційної боротьби зможе усвідомити свої класові інтереси. Він підкреслив, що саме керівництво Комуністичної партії забезпечило перемогу над буржуазією і поміщиками і відкрило перед трудящими масами села шлях до соціалізму²⁶. На надзвичайну складність процесу кооперування селянства вказав В. С. Птуха. Досвід українських комнезамів у цій галузі свідчив, що навіть після перемоги пролетарської революції неминуча запекла боротьба з сільською буржуазією за кооперацію. Це було пересторогою для тих діячів селянського руху, які надто оптимістично оцінювали можливості кооперації при капіталізмі²⁷.

На конференції було прийнято рішення заснувати Селянський Інтернаціонал і утворити Міжнародну селянську раду (МСР). Від України до складу останньої увійшов Г. М. Одинець²⁸. Були також визначені головні завдання Сельінтерну — боротьба за визволення селянства, піднесення селянського господарства, зміцнення зв'язків з робітничим класом і його організаціями. У розширений пленум Виконкому Комінтерну (березень — квітень 1925 р.) закликав комуністичні партії всіляко сприяти приєднанню селянських організацій до МСР²⁹. На Україні Політбюро ЦК КП(б)У ще 18 лютого 1924 р. прийняло постанову про входження КНС до Червоного Селянського Інтернаціоналу³⁰.

В грудні 1923 р. Секретаріат МСР звернувся до ЦКНС з листом, у якому запропонував приєднати організацію незаможного селянства до Сельінтерну³¹. II сесія ЦКНС (вересень 1924 р.) вирішила заснувати на Україні Бюро МСР, під керівництвом якого мали створюватися місцеві осередки Сельінтерну³².

Комнезами багато зробили для популяризації ідей Селянського Інтернаціоналу. В листопаді 1924 р. ЦКНС відрядила Г. М. Одиця в

²⁴ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У 12—16 мая 1924 г.: Стенограмма № 3, 16 мая 1924 г.— Харьков, 1924.— С. 164.

²⁵ Protokoll vom 1. Internationalen Bauernkongress von 10 bis 16 Okt. 1923 in Moskau.— Berlin.— 1924.— S. 64, 73.

²⁶ Ibid.— S. 64.

²⁷ Первая Международная крестьянская конференция.— М., 1924.— С. 147.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 221, арк. 16—18.

²⁹ Коммунистический интернационал в документах.— С. 505.

³⁰ Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм.— К., 1967.— С. 112.

³¹ Держ. арх. Чернігів. обл., ф. Р-193, оп. 1, спр. 170, арк. 114.

³² Більшовик.— 1924.— 8 жовт.

села України для ознайомлення селянства з результатами роботи Міжнародної селянської конференції³³.

Губкоми партії активно сприяли поширенню видань МСР на Україні³⁴. Велику допомогу в цьому партійним організаціям республіки подали комнезами. Так, Донецька губкомісія незаможників повністю взяла на себе справу проведення передплати серед сільського населення на літературу, яка видавалася МСР. В 1924—1925 рр. ЦКНС підготувала і через свої місцеві організації розповсюдила серію популярних брошур загальним тиражем 56 тис. примірників про становище та боротьбу зарубіжного селянства³⁵.

Міжнародна селянська рада виявляла постійний інтерес до роботи комнезамів. ЦКНС інформувала Сельінтерн про важливі події в суспільно-політичному житті республіки. У свою чергу, комітети незаможних селян одержували регулярні відомості про діяльність Селянського Інтернаціоналу, керувалися його вказівками. Так, на засіданні президії ЦКНС 24 квітня 1925 р. було заслухано інформацію про результати II пленуму Міжнародної селянської ради, який відіграв важливу роль у визначенні перспектив революційного селянського руху. Зокрема, спираючись на досвід організацій трудящого селянства, в тому числі й комнезамів України, пленум закликав прихильників МСР будувати роботу на платформі конкретних політичних та економічних вимог, які висувалися трудовою селянською масою³⁶.

В умовах, коли аграрна буржуазія і поміщики намагалися використати в демагогічних цілях кооперацію капіталістичних країн³⁷, Селянському Інтернаціоналові потрібно було надати характеру міжнародного об'єднання не тільки політичних, а й кооперативних організацій, щоб і надалі вести роботу «...серед маси, нездатної негайно зрозуміти необхідність революційного методу дій»³⁸. Тому II пленум МСР відзначив, що базою Сельінтерну мали стати такі кооперативні організації, як «Сільська спілка СРСР» і український «Сільський господар», в зв'язку з чим входження до нього комнезамів і комітетів взаємодопомоги було визнано недоцільним³⁹.

Це зовсім не означало припинення будь-яких зв'язків між комнезамами і Селянським Інтернаціоналом. Керівництво останнього продовжувало вивчати й використовувати досвід господарської і політичної діяльності комітетів незаможних селян. Так, у грудні 1926 р. член президії ЦКНС Г. М. Одинець був відряджений у Москву для доповіді в МСР про роботу комнезамів. Зберігалися й особисті контакти керівників Селянського Інтернаціоналу з незаможниками України. У травні 1925 р. члени його Виконкому взяли участь в роботі розширеного засідання президії ЦКНС⁴⁰. Через Сельінтерн комнезамами протягом 1925—1931 рр. підтримували зв'язки з трудящим селянством області П'ємонт (Італія).

У серпні 1926 р. Київська окружна комісія незаможних селян одержала лист від італійських товаришів з проханням розповісти про становище українського селянства. Для збору необхідних матеріалів була створена спеціальна комісія. 24 серпня 1926 р. текст листа-відповіді обговорювався і був схвалений на засіданні президії Київської ОкрКНС. У ньому повідомлялося про зміни, що відбулися в становищі трудящих українського села за роки Радянської влади, про участь

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 159, арк. 56; спр. 160; арк. 72—77.

³⁴ Там же, спр. 207, арк. 6.

³⁵ Держ. арх. Донец. обл., ф. Р-57, оп. 1, спр. 16, арк. 145; ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 277, арк. 283.

³⁶ Крестьянский Интернационал.— 1925.— № 3—5.— С. 9, 10.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5466, оп. 1, спр. 1248а, арк. 27, 28.

³⁸ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 77.

³⁹ Крестьянский Интернационал.— 1925.— № 3—4.— С. 12.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 331, арк. 253; спр. 312, арк. 28, 29.

організованого селянства республіки в соціалістичних перетвореннях⁴¹.

У листопаді 1927 р., в зв'язку з 10-річчям Жовтня, Сельінтерн організував поїздку на Україну двох інтернаціональних селянських делегацій. 2 листопада у складі першої з них у Харків прибули посланці зарубіжного селянства: Дююї, Дельбос, Дюрандьє, Боканії (Франція), Мюлер, Юрк (Німеччина), Мендес (Мексика). Після урочистого мітингу на вокзалі, в якому взяли участь тисячі незаможників Харківщини, а також члени ЦКНС і Центрального комітету селянських товариств взаємодопомоги (ЦК СТВ)^{*}, відбулася нарада зарубіжних делегатів з представниками комнезамів та інших громадських організацій. У виступах на ній зарубіжні представники заявили про готовність разом з радянським селянством боротися за соціалізм. Мендес, зокрема, звернувся до інших делегатів із закликом розгорнути серед селянства своїх країн роботу по відверненню агресії імперіалістичних держав проти СРСР⁴².

Того ж дня делегація в супроводі генерального секретаря Сельінтерну Т. Ф. Домбала і заступника голови ЦКНС Г. С. Вінікова виїхала в Полтаву. По дорозі делегація зупинилася в с. Коломак. Тут її членів радо зустріли місцеві незаможники. Гості побували також у селах: Петрівка, Нові Санжари, Ковалівка, де ознайомилися із станом селянських господарств, роботою кооперації, шкіл, сільбудів. 3 листопада в Полтаві, у приміщенні Селянського банку, відбулася їх зустріч з незаможниками Полтавщини⁴³.

Наприкінці листопада 1927 р. на Україну прибула друга зарубіжна делегація. В її складі було 12 селян з Чехословаччини, Австрії та Мексики. Вони побували в ряді сіл Харківського, Київського, Дніпропетровського, Одеського округів, де ознайомилися з життям і побутом трудящих радянського села, а також взяли участь в роботі спільного засідання президій ЦКНС, ЦК СТВ і правління кооперативної спілки «Сільський господар»⁴⁴.

Приїзд на Україну зарубіжних делегацій сприяв згуртуванню трудящого селянства під прапором Сельінтерну. Діяльність комнезамів, селянських товариств взаємодопомоги та інших громадських організацій свідчила про правильність тих організаційних форм і методів боротьби, на які орієнтував трудящі маси села Селянський Інтернаціонал.

Інтернаціональні зв'язки селянства України з трудящими зарубіжних країн зміцнювалися і в ході їх участі у кампаніях пролетарської солідарності, які проводилися Міжнародною організацією допомоги борцям революції (МОДР).

У липні 1926 р. в селах республіки налічувалося 4907 осередків МОДР, а через рік — 5140, тобто 49,2% всіх низових ланок цієї організації в УСРР. Тільки за 10 місяців (з 1 грудня 1927 р. по 1 жовтня 1928 р.) кількість селян і наймитів у МОДР збільшилася з 28,5% до 36%. Причому, якщо в 1925 р. до цієї організації входило 14,7% членів КНС і КВД, то в 1927 р. — 38,1%⁴⁵.

⁴¹ Комуніст.— 1926.— 11 серп. Держ. арх. Київ. обл., ф. Р-1202, оп. 1, спр. 90, арк. 67.

^{*} Згідно з положенням, прийнятим ВУЦВК і РНК УСРР 23 січня 1925 р., КВД були реорганізовані в СТВ (селянські товариства взаємодопомоги).— Див.: 36. законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України.— 1925.— Відділ 1.— Ст. 1.— С. 44—45.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 278, арк. 87, 88; Комуніст.— 1927.— 4 листоп.; Рад. село.— 1927.— 12 листоп.

⁴³ Держ. арх. Миколаїв. обл., ф. Р-687, оп. 1, спр. 108, арк. 6; Рад. Волинь.— 1927.— 15 листоп.; Большевик Полтавщини.— 1927.— 10 листоп.

⁴⁴ Рад. Волинь.— 1927.— 26 листоп.; Червон. степ.— 1927.— 27 листоп.

⁴⁵ Обл. держ. арх. Херсон. обл., ф. Р-487, оп. 1, спр. 120, арк. 1 зв.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 681, арк. 19; ф. 257, оп. 1, спр. 394, арк. 34, 283 зв.; Наймит.— 1928.— 17 берез.

Однією з найважливіших форм діяльності МОДР була моральна і матеріальна підтримка революціонерів та їх сімей. Вже в лютому 1923 р. ЦК КП(б)У закликав трудящих України до активної допомоги борцям революції і, зокрема, зобов'язав низові партійні організації вести серед селянства широку агітацію за добровільне внесення коштів⁴⁶. Класові організації селянства з ентузіазмом відгукнулися на цей заклик.

В селах України створювалися комісії по збору пожертвувань у фонд МОДРу. Так, комісія, що діяла при Гаврилівському КНС Великобубнівського району на Полтавщині, провела в січні 1924 р. двофунтовий збір зерна з кожної десятини для зарубіжних революціонерів⁴⁷.

Уміння бути інтернаціоналістом не на словах а на ділі члени КНС, КВД, Робітземлісу довели своєю підтримкою героїчної боротьби болгарського народу проти фашистської диктатури, що встановилася в країні внаслідок військового перевороту 9 червня 1923 р. Наприкінці вересня 1923 р. в Одеське відділення Міжнародної організації допомоги борцям революції для болгарських революціонерів надійшло 5 тис. пудів хліба, а в жовтні прибуло 25 вагонів пшениці. На ці ж цілі комітети взаємодопомоги Поділля виділили із своїх фондів 7 тис. крб. золотом⁴⁸.

Організоване селянство республіки взяло активну участь у кампанії міжнародної солідарності з революційною боротьбою пролетаріату Рурської області в Німеччині. В ході цієї кампанії на Чернігівщині у Конотопському окрузі за почином Парафіївського КНС комнезами зібрали на початок 1924 р. 39 154 крб. і 140 пудів зерна⁴⁹. На кошти, зібрані трудящим селянством республіки, українське відділення Ліги допомоги дітям робітників Німеччини закупило 3 вагони хліба, укомплектувало 2 тис. посилок з різними продуктами та дитячим одягом⁵⁰.

Організації трудящого селянства СРСР солідаризувалися з аналогічними організаціями в Німеччині. Адже разом з індустріальним пролетаріатом цієї країни в боротьбу все активніше втягувалося трудяще селянство, об'єднане в свої організації. У вересні 1923 р. союзи трудового селянства Німеччини провели ряд конференцій, на яких була прийнята програма революційних дій. Вона включала в себе вимоги конфіскації поміщицької землі та створення робітничо-селянського уряду. Під цими гаслами й розгорнувся рух бідноти. Виконком Комінтерну відзначав у жовтні 1923 р., що близько 7 млн. пролетарів і напівпролетарів села в Німеччині підтримують революцію⁵¹.

У другій половині 20-х років країною, де розпочався жорстокий політичний терор, стала Польща. Комуністична партія Західної України в квітні 1925 р. звернулася до робітників і селян УСРР із закликом висловити протест проти сваволі польських властей⁵².

У відповідь трудяще селянство Радянської України гнівно засудило криваві розправи, що їх чинили польська буржуазія та поміщики над трудящим населенням західноукраїнських земель. Так, на засіданні Київського окружного КНС 7 грудня 1926 р. від імені 52 тис. незаможників Київщини була прийнята резолюція протесту проти ганебного суду, що проходив у той час у Володимирі-Волинському над 150 селянами — борцями проти соціального й національного гноблення⁵³. За літо 1926 р. громадські організації трудящого селянства

⁴⁶ Коммунист.— 1923.— 27 февр.

⁴⁷ Держ. арх. Полтав. обл., ф. Р-1867, оп. 1, спр. 19, арк. 43.

⁴⁸ Красн. знамя.— 1923.— 25 сент.; Робітничо-селянська правда.— 1924.— 11 квіт.

⁴⁹ Селянське життя.— 1923.— 24 жовт.; Держ. арх. Чернігів. обл., ф. Р-183, оп. 2, спр. 5, арк. 21.

⁵⁰ Комунарка України.— 1924.— № 1—2.— С. 21—22; № 6.— С. 12—13.

⁵¹ Бюллетень Комінтерна о положенні в Германії.— 1923.— № 6.— С. 56.

⁵² Селянська правда.— 1925.— 19 квіт.

⁵³ Держ. арх. Київ. обл., ф. Р-1202, оп. 1, спр. 90, арк. 128; Рад. Волинь.— 1926.— 12 груд.

УСРР перерахували трудящим Галичини 16 тис. крб. і взяли участь у відправці для них 20 вагонів зерна⁵⁴.

Трудяще селянство України здійснювало шефство над політичними в'язнями капіталістичних країн. Ще в 1923 р. розпочалося шефство ряду районів і сіл Полтавської, Одеської і Катеринославської губерній над політв'язнями Плевенської, Пловдивської і Сливенської в'язниць у Болгарії. Їх допомога була значною. Лише в Полтавській губернії (без м. Полтави) на початку 1924 р. налічувалося понад 20 тис. чол., які щомісяця надсилали своїм підшефним у плевенській в'язниці 500 крб. золотом⁵⁵. У 1926 р. трудящі радянського села разом з робітниками республіки здійснювали шефство над політичними в'язнями 29 капіталістичних тюрем. При цьому відрахування для політв'язнів капіталістичних країн щороку зростали. В 1927 р. вони становили 158 тис., у 1928 — 379 тис., а в 1929 р. — 615 тис. крб.⁵⁶

Значного поширення набула така форма матеріальної підтримки жертв буржуазного правосуддя, як виділення на їх користь так званих модрівських смуг землі. Гроші, одержані від реалізації зібраного з них урожаю, пересилалися в підшефні в'язниці.

Отже, надаючи Комінтернові допомогу у здійсненні тактики єдиного робітничого фронту, організоване селянство Української СРР широко використовувало найрізноманітніші можливості для зміцнення контактів з прогресивною громадськістю капіталістичних країн. Під час міжнародних конференцій, відвідання СРСР зарубіжними делегаціями та в процесі інтернаціонального листування профспілка сільськогосподарських і лісових робітників та комнезамів України ділилися з зарубіжними організаціями досвідом революційної роботи. Класові організації радянського селянства подавали матеріальну й моральну підтримку жертвам буржуазного терору. Тим самим вони сприяли збереженню революційних кадрів, інтернаціональному згуртуванню трудящих.

⁵⁴ Селянське життя.— 1926.— 3 верес.; ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 315, арк. 160.

⁵⁵ Международная солидарность трудящихся. 1917—1923 гг.— Киев, 1978.— С. 284.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 681, арк. 1 зв.; Бюлетень Всеукр. ЦК МОДР.— 1930, № 1.— С. 10.

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО СТВОРЕННЮ УМОВ ДЛЯ РОБОТИ ПРАЦІВНИКАМ НАУКИ, ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА КУЛЬТУРИ, ЕВАКУЙОВАНИМ У РАДЯНСЬКИЙ ТИЛ (1941—1945 рр.)

В. Ю. КОРОЛЬ (Київ)

Велика Вітчизняна війна була суворим випробуванням для народів СРСР, соціалістичного суспільства і нового державного ладу, перевіркою творчих сил багатонаціональної радянської інтелігенції. З перших днів війни перед партією постало важливе завдання — необхідно було швидко евакуювати вглиб країни наукові й культурні установи. 35 наукових закладів АН СРСР переїхали у східні райони РРФСР та в республіки Середньої Азії й Казахстану¹. Як рідних прийняли на своїй землі російський, казахський, киргизький, узбецький, туркмен-

¹ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1974.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 432.

ський та інші народи Союзу РСР діячів науки, вищої школи й культури, які прибули туди з Москви, Ленінграда, України, Білорусії і Молдавії. В той період яскраво проявилися радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, творча співдружність усіх народів нашої країни.

Діяльність партійних організацій по поданню допомоги і створенню умов праці для працівників науки, вищої школи й культури, евакуйованих у радянський тил, знайшла певне висвітлення в історико-партійній літературі² та в окремих монографіях і статтях³.

Велику моральну і матеріальну допомогу представникам науки й культури з евакуйованих районів СРСР подали парторганізації Казахської РСР. З їх допомогою вже у листопаді 1941 р. розглядалося питання про розміщення в Алма-Аті інститутів історії й філософії АН СРСР у складі академіків Б. Д. Грекова, М. С. Державіна, Є. В. Тарле та інших відомих науковців, Фізико-технічного інституту АН УРСР. Інститутом історії й філософії надав приміщення Казахський філіал Академії наук СРСР. На базі фізичної лабораторії Казахського державного університету і педагогічного інституту розмістився Фізико-технічний інститут АН УРСР⁴.

Партійні організації Казахстану багато уваги приділяли поряд із створенням необхідних умов для плідної праці представникам науки й культури з евакуйованих районів СРСР дальшому зміцненню наукових зв'язків між ученими центральних районів країни і науковими силами братніх республік. Так, Центральний Комітет Компартії Казахстану і РНК республіки разом з Комісією по мобілізації ресурсів Уралу розробили план комплексного вивчення природних ресурсів і народного господарства Казахської РСР. До складу Комісії входили відомі вчені, керівники галузевих відділів ЦК Компартії республіки і господарники. Зокрема, вона виявила геологічні запаси найбільшого в СРСР Джеккаганського родовища мідних руд, що дало можливість значно підвищити виробництво міді та інших кольорових металів, необхідних військовій промисловості⁵.

Неоціненний вклад у розвиток економіки Казахстану внесли науковці Фізико-технічного інституту АН УРСР. Вони розробили і впровадили на підприємствах кольорової промисловості Казахської РСР виробництво кальцію, сірчаного натрію, рідкого скла, карборунду та ін. На Чимкентському свинцевому заводі було налагоджено виробництво сурми й свинцю, на Балхаському мідеплавильному заводі здійснено ряд заходів щодо збереження мідного пилу. Бригада співробітників Фізико-технічного інституту під керівництвом професора М. І. Корсунського багато зробила у справі вивчення радіоактивності⁶.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг. В 6 т.— М., 1960—1965; История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1970.— Т. 5.— Кн. 1.— 723 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. В 3 т.— Киев, 1975.— Т. 1.— 544 с.; Т. 2.— 512 с.; Т. 3.— 526 с.; та ін.

³ Фазылходжаев К. Ф. Одна Родина, одна судьба: К истории дружбы узбекского народа с братскими народами СССР.— Ташкент, 1968.— 320 с.; Козибаяев М. К. Зміцнення братерської дружби українського і казахського народів в 1941—1945 рр. // Укр. іст. журн.— 1968.— № 6.— С. 63—69; Кашкенбаев З. Ш. Военно-организаторская работа компартий республик Средней Азии и Казахстана в годы Великой Отечественной войны.— Алма-Ата, 1970.— 296 с.; Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны.— М., 1970.— 314 с.; Ладивір І. І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною.— К., 1970.— 176 с.; Коваль М. В. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни, 1941—1945 рр.).— К., 1972.— 156 с.; Савельєв В. М., Саввин В. П. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне.— М., 1974.— 288 с.; Левшин Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны.— М., 1983.— 341 с.

⁴ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Казахстану, ф. 708, оп. 5, спр. 58, арк. 276, 453 (далі — ПА ІП при ЦК Компартії Казахстану).

⁵ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 434.

⁶ Коваль М. В. Назв. праця.— С. 129.

Партійні органи Казахської РСР подавали також постійну допомогу працівникам літератури і мистецтва. Там перебувало 90 письменників і поетів із Союзу РСР, у тому числі й 35 — з України. Важливу роль у їх плідному співробітництві з казахськими майстрами літератури відіграла постанова ЦК КП(б) Казахстану від 17 березня 1943 р. «Про хід виконання постанови РНК Казахської РСР і ЦК КП(б) Казахстану від 9 лютого 1939 р. щодо розвитку літератури в Казахстані»⁷. В ній вказувалося на необхідність забезпечити тісний творчий зв'язок письменників Казахської РСР з письменниками, які прибули сюди з інших республік, широко використовувати їх літературний досвід. Діячам літератури народів СРСР партійні органи Казахстану виділили в 1942 р. 10 тис. крб. для написання разом з казахськими літераторами книги «Казахстан у дні Вітчизняної війни»⁸.

Істотну допомогу партійні і державні органи республіки подали й діячам театрального мистецтва, зокрема, колективу Ленінградського театру комедії. Були створені необхідні умови для спільної творчої праці артистів театру і Казахської філармонії⁹.

На території братнього казахського народу перебував також великий загін майстрів образотворчого мистецтва. Слід зазначити, що умови для їх праці були незадовільними. Ряд відомих діячів живопису, графіки розміщувались у віддалених районах Казахстану, не мали необхідних для творчої праці умов. Значну роботу в розв'язанні цього завдання провели міськом і Сталінський райком партії Алма-Ати. Зокрема, вони організували їм підписку на центральну та місцеву пресу. З віддалених районів в Алма-Ату були переведені В. Аверін, Б. Белопольський, В. Денисов й ін. На замовлення місцевих державних організацій майстри живопису і скульптури виконували твори, присвячені патріотичній тематиці. Так, М. Лисенко та Л. Муравін одержали замовлення на створення пам'ятника генералові І. В. Панфілову, командир 316-ї дивізії, що прославилася в боях за Москву; художники А. Черкаський, С. Бондар та інші — на створення портретів національного героя Казахстану А. Іманова¹⁰.

Вагому допомогі було подано і працівникам кіномистецтва. Наприклад, у червні 1943 р. Центральної об'єднаної кіностудії художніх фільмів в Алма-Аті, у колективі якої налічувалося багато представників кіно з республік СРСР, були передані два великих приміщення Палацу культури і кінотеатру «Ала-Тау». Працівників студії розмістили у готелі Будинку Рад та житловому будинку для викладачів Казахського педінституту. Крім того, їм було виділено понад 100 квартир у місті¹¹.

Чимало представників радянської багатонаціональної інтелігенції були евакуйовані на територію Узбекистану. Партійні і державні органи республіки надали істотну допомогу у визначенні напрямів діяльності науковців. Так, у січні 1943 р. відбулася нарада науковців Узбецької РСР й Академії наук СРСР, на якій було погоджено проект організації постійної комісії по розвитку продуктивних сил республіки. Згідно з проектом були створені секції енергетики і палива, хімії, водного господарства¹².

З допомогою партійних органів Узбецької РСР були визначені напрями роботи науковців й у такій важливій галузі, як розробка наукових питань організації металургійного виробництва в Узбекистані.

⁷ Козыбаев М. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Алма-Ата, 1964. — С. 323.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії Казахстану, ф. 708, оп. 6, спр. 62, арк. 36.

⁹ Там же, оп. 7, спр. 63, арк. 209.

¹⁰ Центр. держ. арх. Казахської РСР, ф. 1736, оп. 1, спр. 156, арк. 15, 21; спр. 162, арк. 1, 2.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії Казахстану, ф. 708, оп. 7, спр. 60, арк. 40, 41.

¹² Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 58, оп. 19, спр. 35, арк. 23, 24, 26 (далі — ПА ІІІ при ЦК Компартії Узбекистану).

Так, науково-дослідні установи Узбецького філіалу АН СРСР разом з евакуйованими вченими брали участь у вивченні родовищ заліза Чаткальського хребта, Курамінських гір, Моголь-Тау, Сюрель-Атинських гір та ін.¹³ Цю ініціативу партійних органів підтримала парторганізація Узбецького філіалу АН СРСР, до складу якої входило багато представників науки з братніх республік. У січні 1942 р. це питання обговорювалося на партійних зборах учених, на яких були висунуті пропозиції, спрямовані на зміцнення співдружності з діячами науки СРСР по створенню в Узбекистані чорної металургії та розробки родовищ корисних копалин¹⁴.

17 січня 1942 р. ЦК КП(б) Узбекистану спільно з РНК Узбецької РСР прийняли постанову «Про використання прибулих визначних представників науки, літератури і мистецтва»¹⁵. Згідно з постановою ряд відомих учених АН СРСР разом з узбецькими науковцями брали участь у написанні тритомної «Історії Узбекистану». До активної творчої роботи були залучені й діячі літератури А. Ахматова, О. Толстой, Вс. Іванов, Я. Колас, М. Погодін, І. Ле, М. Терещенко та ін. ЦК КП(б) республіки спільно з РНК Узбецької РСР допоміг організувати Ташкентське відділення видавництва «Радянський письменник», якому щомісяця виділялося 5 т паперу.

23 березня 1942 р. відбулися партійні збори, на яких розглядалося питання видання творів майстрів слова Узбекистану російською й українською мовами, а російських, українських, білоруських та інших авторів — узбецькою. З березня 1942 р. по травень 1943 р. колектив видавництва розглянув 112 аркушів рукописів і підготував 52 твори братніх республік на теми війни, зокрема, п'єсу О. Корнійчука «Фронт», статті О. Толстого, Б. Горбатова, К. Симонова, Я. Коласа та ін.¹⁶

Для майстрів образотворчого мистецтва братніх республік партійні і державні органи Узбекистану виділили 20 тис. крб. з художнього фонду з метою забезпечення їх творчими замовленнями. Частина цієї суми була використана для організації 2-ї оборонної виставки. Крім того, виділялося ще 5 тис. крб. на створення творів евакуйованими художниками спільно з місцевими для підприємств, госпіталів, військових частин та інших установ¹⁷.

Партійні організації республіки подавали постійну допомогу майстрам образотворчого мистецтва СРСР у справі організації художніх виставок на теми війни — одного з важливих засобів військово-патріотичного виховання трудящих. Одну з них було відкрито у вересні 1941 р. у Ташкенті, на якій представлялося близько 300 творів художників Узбекистану, РРФСР, УРСР, БРСР та інших республік. У 1943 р. з допомогою партійних і державних органів УзРСР було організовано 9 виставок живопису. Значну допомогу було подано також і в організації Ташкентського художнього училища, директором якого став художник з УРСР О. Постель¹⁸.

Заслужує на увагу діяльність однієї з бригад художників Узбекистану, до складу якої входили й евакуйовані митці образотворчого мистецтва, і яка обслуговувала будівництво Чирчикбуд. Під час перебування художників на будівництві було організовано 8 пересувних виставок, на яких демонструвалося 206 полотен. Силами майстрів

¹³ Левшин Б. В. Академия наук СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— М., 1966.— С. 103.

¹⁴ Парт. арх. Ташкент. обкому Компартії Узбекистану, ф. 103, оп. 19, спр. 980, арк. 1—3.

¹⁵ Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана.— Ташкент, 1974.— С. 428.

¹⁶ Парт. арх. Ташкент. обкому Компартії Узбекистану, ф. 83, оп. 27, спр. 377, арк. 74, 75; Звезда Востока.— 1982.— № 5.— С. 94.

¹⁷ ПА ПП при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 58, оп. 19, спр. 935, арк. 161, 162.

¹⁸ Там же, оп. 17, спр. 901, арк. 4.

образотворчого мистецтва були оформлені 22 стінні газети, для парку культури виготовлені проект павільйону пропаганди й агітації, оригінали 17 панно. В березні 1942 р. бригада художників працювала на 3-й районній партійній конференції, під час якої була показана живописна галерея стахановців будівництва¹⁹.

Партійні органи подбали і про діяльність майстрів кіно, які перебували в Узбекистані. Було подано допомогу у виділенні приміщень для забезпечення виробничої роботи Ташкентської й Одеської кіностудій художніх фільмів, що дало можливість на 1942 рік запланувати 6 повнометражних стрічок. Центральний Комітет партії Узбекистану домовився з ЦК партії Казахстану про координацію діяльності й подання допомоги кіностудії «Київтехфільм» у зйомках фільмів про народне господарство цих республік часів війни, а також фільмів «Узбекистан», «Колгоспники Узбекистану — фронту». 30 квітня 1942 р. голова Комітету в справах кінематографії при РНК СРСР І. Большаков звернувся з листом до РНК УзРСР про надання допомоги постановчій групі студії «Київтехфільм» у підготовці кінокартини «Життя в пустелі». Прохання голови Комітету задовольнили і фільм був поставлений. Партійні органи велику увагу приділяли вихованню та підготовці кадрів кінематографістів у республіці. З цією метою була організована акторська школа. Акторів готували М. Бернес, Б. Андреев, О. Хвиля, Л. Свердлін та ін.²⁰

Значну допомогу партійні організації подавали й діячам науки та культури, які перебували в евакуації на території Туркменської РСР. Одним з найважливіших напрямів такої допомоги було залучення наукових працівників до участі в організації воєнного виробництва. Велику роботу у цій справі проводив Відділ науки і вузів Ашхабадського міськкому партії. Він, зокрема, накреслив ряд конкретних пропозицій, спрямованих на поліпшення діяльності працівників науки Туркменії та інших республік. Значна увага в них приділялася підвищенню ефективності наукових досліджень, що проводилися туркменськими вченими і науковцями з братніх республік разом з промисловими підприємствами²¹.

Велику допомогу партійні й державні органи Туркменії подали Московському державному університету ім. М. В. Ломоносова. У січні 1942 р. йому було передано колишнє приміщення Наркомату держконтролю Туркменської РСР та будинок, в якому розміщувалася школа № 8. Студентів університету поселили в гуртожитки, що розміщувалися в одному місці. Крім того, 50 викладачів МДУ були прикріплені до поліклініки Наркомату охорони здоров'я республіки²². За роки війни співробітники університету розробили 500 науково-дослідних тем оборонного значення, виконали 1600 наукових праць, з яких 1160 було опубліковано²³.

Вагомих результатів досяг завдяки турботі партійних і державних органів братньої Туркменії колектив Київської кіностудії художніх фільмів, що перебував в евакуації в Ашхабаді. В 1943 р. колективу студії було подано допомогу на суму 450 тис. крб. Яскравим свідченням цього була робота над створенням фільму «Райдуга» за повістю В. Василевської, який поставив М. Донської. Всі роботи велися у творчій співдружності з майстрами кіно Ашхабадської кіностудії художніх фільмів, працівники якої допомогли киянам в організації експедиції для зйомок у Семипалатинську область, в оснащенні її спеці-

¹⁹ Там же, арк. 37, 38, 39.

²⁰ Там же, оп. 17, спр. 897, арк. 52; спр. 900, арк. 74, 84, 85; оп. 19, спр. 945, арк. 34; оп. 20, спр. 933, арк. 97, 119; Из истории дружбы украинского и узбекского народов (1941—1945): Сб. документов и материалов.— Киев, 1968.— С. 48.

²¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Туркменії, ф. 1, оп. 19, спр. 459, арк. 1 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії Туркменії).

²² Там же, оп. 1/4, спр. 8, арк. 3, 4.

²³ Савельев В. М., Саввин В. П. Указ. соч.— С. 112.

альною апаратурою, виділили кваліфікованих спеціалістів, а також статистів з місцевого населення для участі в зйомках. Про актуальність фільму йшлося на партійних зборах об'єднаних студій у січні 1943 р.²⁴

Партійні організації Киргизької РСР постійно дбали про створення необхідних умов для плідної праці діячів науки і культури. 18 березня 1942 р. ЦК КП(б) Киргизії, проаналізувавши діяльність наукових установ республіки, поставив перед ними завдання — подавати допомогу в справі вивчення й максимального використання всіх ресурсів Киргизької РСР²⁵. Активну роботу в цьому напрямі проводив колектив Миколаївського суднобудівного інституту, що розміщувався у Пржевальську. В його складі з серпня — вересня 1942 р. перебували також 172 студенти і 24 наукових співробітники з Ленінградського суднобудівного інституту. Велику увагу роботі Миколаївського інституту приділяли Пржевальський обком КП(б) Киргизії та облвиконком. Вони подбали про те, щоб наукова діяльність вузу мала відповідне матеріальне забезпечення. З цією метою за їх вказівкою для потреб інституту в розробці наукових тем у 1944 р. було виділено 360 тис. крб.²⁶

Співробітники вузу спільно з ленінградськими і киргизькими вченими спроектували установки для каустичної соди на базі місцевої сировини, отримання масел з місцевого вугілля. За час перебування в Пржевальську співробітники інституту виконали 32 наукових праць²⁷.

Значну допомогу партійні організації республіки подали й колективу Ростовського університету, що розміщувався в м. Ош. У листі до Центрального Комітету партії республіки керівництво вузу в лютому 1943 р. писало: «Обласні й республіканські організації допомогли спрямувати науково-дослідну роботу університету на забезпечення потреб народного господарства області й незмінно виявляли уважне й чуйне ставлення до потреб і запитів університету»²⁸.

Подання допомоги вузу дало можливість його вченим обстежити поклади сировини для будівельних матеріалів, провести хімічний аналіз солей. Зоологи університету співробітничали з працівниками Ошської бактеріологічної лабораторії. Крім того, вчені вузу обстежили бавовникові поля й сади в усіх районах області з метою поліпшення боротьби із шкідниками сільськогосподарських культур²⁹.

Істотну допомогу партійні й державні органи республік СРСР подавали своїм діячам науки та культури, які перебували в евакуації. Характерною в цьому зв'язку була діяльність партійних організацій Білорусії, які зробили все можливе для того, щоб діячі науки і культури БРСР, перебуваючи в евакуації на території братніх республік, активно включились у вирішення завдань воєнного часу. З метою посилення творчого співробітництва учених АН БРСР і АН СРСР у квітні 1942 р. був відновлений випуск «Известий Академии наук БССР» тиражем 350 примірників. Державні органи та керівництво АН СРСР подали допомогу в тому, щоб тираж цього видання був надрукований у друкарні Академії наук СРСР. До складу редколегії журналу ввійшли відомі білоруські вчені К. В. Горев і Я. Колас та вчені АН СРСР Г. М. Панкратова й В. Леонов³⁰.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії Туркменії, ф. 437, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 2; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2002, арк. 2.

²⁵ Петровец В. М. Научные исследования в Киргизии в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). — Фрунзе, 1965. — С. 18—19.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії Киргизії, ф. 56, оп. 10, спр. 69, арк. 128, 158.

²⁷ Там же. — С. 156; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. — Т. 2. — С. 85.

²⁸ Петровец В. М. Указ. соч. — С. 54; ПА ІІІ при ЦК Компартії Киргизії, ф. 56, оп. 10, спр. 69, арк. 3, 4.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії Киргизії, ф. 56, оп. 10, спр. 69, арк. 4.

³⁰ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 47, спр. 4, арк. 131; спр. 5, арк. 98, 99 (далі — ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії).

22 червня 1943 р. ЦК КП(б) Білорусії прийняв постанову про відновлення діяльності ряду вузів до початку 1943/44 навчального року³¹. Завдяки допомозі партійних органів Москви відновили свою діяльність торфомеліоративний факультет Білоруського політехнічного інституту на базі Московського інституту торфу, енергетичний — на базі Московського енергетичного інституту, будівельний — на базі Московського інженерно-будівельного інституту, механічний — на базі Московського технічного училища ім. Баумана та ін. Почав працювати і Білоруський сільгоспінститут на базі сільськогосподарської Академії ім. Тімірязєва³².

За допомогою партійних і державних органів Москви та Білорусії відновив свою діяльність у 1943 р. Білоруський університет. Велику допомогу в комплектуванні його бібліотеки подали московські вузи. Так, від державного книжкового фонду в університет надійшло 10 тис. томів, а від державного бібліотечного колектора — літератури на 40 тис. крб. Через центральну букіністичну базу було одержано 1100 томів³³. Це сприяло відновленню роботи вузу майже за рік до визволення БРСР від ворога.

Про бажання вчитися в університеті в той час свідчать дані таблиці *

Факультети	республіки			Інші республіки
	БРСР	УРСР	РРФСР	
Філософський	87	2	21	3
Історичний	47	4	14	4
Геофізичний	38	3	11	—
Фізико-математичний	34	2	11	2
Хімічний	35	1	6	—
Біологічний	10	1	5	1
Не назвали факультети	22	1	22	15
Всього	273	14	90	25

* ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 47, спр. 5, арк. 46.

Багато уваги партійні й державні органи Молдавської РСР приділяли створенню необхідних умов для плідної праці викладачів і студентів вузів республіки. Зокрема, велику допомогу було подано педінституту, завдяки чого успішність студентів за перше півріччя 1942/43 навчального року тут становила 98,4%. Значну роботу партійні організації проводили й по набору студентів у цей вуз. З цією метою ряд партійних працівників були відряджені в Карагандинську, Кемеровську, Челябінську, Свердловську, Куйбишевську та інші області РРФСР, на території яких перебувала значна кількість евакуйованого населення і яким також потрібні були кадри спеціалістів³⁴.

Дбаючи про створення необхідних матеріально-побутових умов для плідної праці працівників науки і вищої школи, партійні й державні органи братніх республік спрямовували їх зусилля на розв'язання важливих народногосподарських завдань. Істотну допомогу в цьому плані Башкирський обком партії подав Московському нафтовому інституту. Зокрема, він направив у вуз ряд відомих спеціалістів — учених, які активно включилися в розв'язання цих завдань. Крім того, партійне бюро інституту спільно із секретарем обкому партії по наф-

³¹ Красовский Н. И. Высшая школа Советской Белоруссии. — М., 1971. — С. 167.

³² Там же.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 47, спр. 5, арк. 43, 44, 47.

³⁴ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Молдавії, ф. 51, оп. 1, спр. 132, арк. 41, 42, 43.

товій промисловості розробило ряд заходів, спрямованих на активізацію зусиль учених і працівників вищої школи щодо розробки такої важливої для фронту і тилу корисної копалини, якою була нафта³⁵. Багато зробив у справі організації допомоги Московському ордену Леніна інституту фізкультури, що перебував в евакуації в Свердловську по січень 1943 р., Свердловський обком партії. Він, зокрема, спільно з державними установами міста подав значну допомогу колективу вузу в підготовці для фронту необхідних спеціалістів. Про це свідчить лист секретаря партійної організації інституту, надісланий 27 січня 1943 р. першому секретарю обкому партії В. Андріанову, в якому писалося, що завдяки безпосередній допомозі обкому партії колективом вузу було підготовлено 300 тис. бійців і командирів фронту. За квітень — червень 1942 р. було підготовлено 15 тис. бійців рукопашного бою, 12 тис. гранатометників, а за останні 3,5 місяці 1942/43 навчального року — 91 658 бійців³⁶.

Спрямовуючи зусилля радянських учених на якнайскоріше виконання потреб фронту, партійні органи велику увагу приділяли встановленню тісних зв'язків наукових установ з виробництвом. Так, Свердловський обком партії подавав постійну допомогу Інституту органічної хімії Академії наук СРСР, виділивши йому, як виробничу базу, один з цехів Свердловського заводу пластмас³⁷. На Уралі у роки війни перебував Інститут електрозварювання АН УРСР під керівництвом Є. О. Патона, вчені якого зробили вагомий внесок у налагодження масового виробництва танків й артилерії. Успіхи колективу інституту стали можливими завдяки постійній допомозі, що її подавали українським ученим партійні органи Уралу, і насамперед Свердловський обком партії. Вирішальну роль у наукових досягненнях патонівців відігравав експериментальний цех. Щоб краще уявити значення цього цеху, наведемо кілька рядків з листа директора інституту Є. О. Патона до Свердловського обкому партії від 15 квітня 1943 р.: «Постановою Державного Комітету Оборони намічено широко застосовувати автосварювання під шаром флюсу при виготовленні танкових бронекорпусів та авіабомб. На найближчі 4 місяці заводи повинні ввести в дію близько 60 автосварювальних установок. Інститут міг би виготовити необхідну заводам апаратуру за умови розширення експериментального цеху та постачання матеріалами»³⁸. Всебічну допомогу патонівцям подав Свердловський обком партії. За його розпорядженням для інституту виготовляли необхідну електрозварювальну апаратуру Уралмашзавод, інші заводи. Крім того, у вуз було направлено 28 спеціалістів і виділено 12 верстатів для експериментального цеху. Всього протягом трьох місяців заводи Уралу подали допомогу у кількості 3 тис. людино-годин³⁹.

Значну допомогу вченим АН УРСР у створенні необхідних умов для праці в ім'я Перемоги подавали партійні й державні органи Башкирської АРСР, на території якої перебувала значна кількість українських учених. Зокрема, в Уфі працювали близько 600 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників АН УРСР, 33 українських письменники. Слід зазначити, що уряд республіки виділив для евакуйованих 70 тис. крб.⁴⁰

22 травня 1942 р. РНК Башкирської АРСР затвердила рішення виконкому міської Ради Уфи про передачу Академії наук Будинку спілок. У нове приміщення переїхав й Інститут будівельної механіки. Для сімей українських учених було відкрито їдальню, їх забезпе-

³⁵ Парт. арх. Башкир. обкому КПРС, ф. 122, оп. 22, спр. 39, арк. 8, 25.

³⁶ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 4, оп. 32, спр. 85, арк. 55.

³⁷ Там же, оп. 37, спр. 184, арк. 103.

³⁸ Там же, арк. 84; Наука і суспільство.— 1984.— № 10.— С. 23.

³⁹ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, спр. 184, арк. 84, 87, 98.

⁴⁰ К о в а л ь М. В. Назв. праця.— С. 82, 126.

чували також продовольством. Уряд Української РСР надіслав на адресу Президії АН УРСР 500 тис. крб. для розгортання її діяльності. У квітні 1942 р. ЦК КП(б) України і РНК УРСР надіслали в розпорядження Академії вагон з продовольством⁴¹.

У день 25-річчя Башкирської АРСР (березень 1944 р.) Президія Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У в привітанні до трудящих Башкирії писали: «Український народ ніколи не забуде тієї братерської допомоги, що її подав башкирський народ евакуйованим науковим і культурним організаціям та установам України»⁴².

Лист академіка О. О. Богомольця секретарю Башкирського обкому ВКП(б) від 5 квітня 1943 р. був ніби звітом башкирському народу, уряду й партійним органам республіки за турботу, яку вони виявили до них. У листі підкреслювалося, що значна кількість наукових тем була безпосередньо пов'язана із замовленнями урядових органів, 107 тем — з діяльністю промислових підприємств, 16 — сільськогосподарських станцій, 14 — геологорозвідувальних організацій. 39 тем безпосередньо стосувалися діяльності науково-дослідних установ СРСР, що, безперечно, позначилося на зміцненні процесу творчої співдружності радянських учених. 69 тем торкалися медицини і лікувальних установ⁴³.

Роль учених — медиків АН УРСР була проаналізована наркомом охорони здоров'я БаРСР професором Є. З. Лукмановим. «У боротьбі за поліпшення справи охорони здоров'я, — говорив він у листопаді 1943 р., — неоціненну допомогу подали... АН УРСР, її президент О. О. Богомолець, академіки О. В. Палладін, М. Д. Стражеско». Дитяча смертність значно знизилася за останні два роки. Захворювання на скарлатину зменшилося більш, як удвічі, а на кір — у 13 разів⁴⁴.

Великий вклад у розвиток медицини республіки внесли Перший Московський медичний інститут, Московський інститут ім. І. І. Мечникова, Башкирський медичний інститут. Вони, зокрема, подали виключну допомогу у виконанні протиепідемічних заходів. Тільки від віспи в Башкирії було зроблено понад 633 тис. щеплень⁴⁵.

Допомога партійних і державних органів Башкирії дала також можливість успішно продовжувати в умовах війни підготовку кадрів для фронту, зокрема медиків. Досить сказати, що тільки в Башкирському медичному інституті, у складі якого працював Перший Московський медичний інститут, на січень 1944 р. навчалися 625 росіян, 53 башкири, 150 татар, 51 українець, 6 білорусів, 341 студент інших національностей⁴⁶.

На території Башкирської АРСР творили у братерській співдружності з майстрами літератури СРСР письменники УРСР М. Рильський, П. Тичина, Ю. Яновський, В. Сосюра та ін. Тільки М. Рильський, за словами голови Спілки письменників Башкирії, у роки війни зробив «неоціненний внесок у справу популяризації наших письменників серед читацької маси українського і російського народів»⁴⁷.

Башкирський обком партії допоміг діячам літератури організувати ряд зустрічей і ювілеїв, присвячених знаменним датам. Так, у вересні 1941 р. на бюро обкому партії було розглянуто питання про проведення ювілею видатного українського письменника І. Франка. В його підготовці взяли участь редакція газети «Красная Башкирия» та Управління в справах мистецтв при РНК Башкирської АРСР⁴⁸.

⁴¹ Ладивір І. І. Назв. праця. — С. 33.

⁴² Коваль М. В. Назв. праця. — С. 127.

⁴³ Парт. арх. Башкир. обкому КПРС, ф. 122, оп. 23, спр. 48, арк. 56.

⁴⁴ Наука і суспільство. — 1984. — № 10. — С. 24.

⁴⁵ Парт. арх. Башкир. обкому КПРС, ф. 122, оп. 21, спр. 324, арк. 540, 541.

⁴⁶ Там же, оп. 23, спр. 392, арк. 65.

⁴⁷ Вітчизна. — 1984. — № 10. — С. 153.

⁴⁸ Парт. арх. Башкир. обкому КПРС, ф. 122, оп. 21, спр. 113, арк. 75.

Широкого визнання набули вечори-зустрічі представників братніх культур з громадськістю республіки, що сприяли розвитку і взаємозбагаченню братніх культур. 10 січня 1943 р. уряд Башкирської АРСР організував для письменників і поетів республіки та України великий літературний вечір, на якому літератори виступили зі своїми новими творами, присвяченими дружбі народів СРСР у роки війни. На початку березня того ж року в Уфі відбувся великий інтернаціональний вечір, присвячений 25-річчю Червоної Армії. У липні 1943 р. з трудящими м. Белорецька зустрілися діячі літератури, мистецтва, науки України і Башкирії. Незабутні враження на присутніх справили виступи П. Тичини, Б. Бікбая, художників К. Трохименка, О. Шовкуненка та ін. Діячі літератури і мистецтва зустрічалися з трудівниками підприємств й установ міста, а також із сільським населенням району⁴⁹.

Велику роботу в цьому плані проводили партійні й державні органи Свердловська, де також було багато евакуйованих діячів науки та культури, в тому числі й письменників. Зокрема, там перебували співробітники газети «Правда», письменники М. Шагінян, Ф. Гладков, А. Караваєва та ін. Для них за рішенням Свердловського обкому були створені необхідні матеріально-побутові умови. Сталінський райком партії міста допоміг новоприбулим письменникам організувати агітбригади для поїздок у різні райони області. Ці бригади систематично виступали на підприємствах, у селах, колгоспах і радгоспах. Так, Є. Пермяк брав участь у кампанії 1942 р. по збиранню врожаю (Нижній Тагіл). Агітбригада, в якій брав участь Б. Рябінін, побувала в 37 російських і татарських колгоспах Мончажського й Ачитського районів⁵⁰.

Таким чином, подання всебічної допомоги евакуйованим діячам науки, вищої школи і культури підтвердило керівну роль Комуністичної партії й Радянської держави у мобілізації наукових і культурних сил країни на розв'язання завдань, що стояли перед радянським багатонаціональним народом в умовах воєнного часу. Допомога партії інтелігенції в роки війни сприяла збагаченню соціалістичного змісту культур народів СРСР, вихованню трудящих у дусі інтернаціоналізму й дружби народів.

⁴⁹ Центр. держ. арх.-музей літератури і мистецтва УРСР, ф. 47, оп. 1, спр. 72, арк. 1; Література и искусство.—1943.—31 июля; Крас. Башкирия.—1943.—9 янв., 2 марта.

⁵⁰ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, спр. 184, арк. 166, 169.

РОЛЬ РОБІТФАКІВ У ФОРМУВАННІ КОНТИНГЕНТУ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ УЧБОВИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ (1921—1941 рр.)

О. А. ПУЧКО (Київ)

Проблема кадрів була однією з найважливіших у період соціалістичного будівництва. Значну увагу цьому питанню приділяв В. І. Ленін. Він, зокрема, писав, що пролетарській державі потрібна велика кількість «...інженерів, агрономів, техніків, науково-освічених спеціалістів всякого роду»¹, без яких не можна побудувати нове суспільство, матеріальну базу якого становить високорозвинуте індустріальне виробництво. Велику роль у розв'язанні цієї проблеми відіграли робіт-

¹ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 296.

ничі факультети (робітфаки), засновані в перші роки Радянської влади.

Питання про роль робітничих факультетів та їх вплив на формування контингенту інженерно-технічних закладів на Україні привертають увагу дослідників².

Втілюючи в життя настанови В. І. Леніна про підготовку нової, радянської інтелігенції з лав пролетарської молоді, на Україні розгорнулася активна робота по докорінній зміні соціального складу та зміцненню партійно-комсомольського прошарку контингенту вузів і технікумів. Так, у 1922/23 навчальному році у вищих технічних учбових закладах робітники становили 18,9%, селяни — 15,7%, службовці — 56,5%, інші — 8,9%. Серед студентів члени партії й комсомольці становили лише 11,3%, безпартійні — 88,7%³.

Провідну роль у підготовці молоді мали відіграти робітфаки, які відкривалися при вищих технічних учбових закладах. На Україні вони були організовані в 1921 р.⁴ Набір до них відбувався в основному за рекомендаціями партійних, радянських, профспілкових організацій, комітетів незаможних селян і військових частин. У 1921—1922 рр. робітничі факультети були засновані при Київському й Одеському політехнічних, Катеринославському гірничому та Харківському технологічному інститутах⁵.

Значну увагу Компартия України і Наркомос УСРР приділяли розширенню мережі робітфаків, збільшенню їх контингенту, поліпшенню соціального й партійного складу інженерно-технічних навчальних закладів. Якщо в 1921 р. у республіці діяло лише 4 робітничих факультети, то в 1927 р. їх уже налічувалося 17, а кількість учнів у них за той час зросла у 6 разів—з 567 чол. у 1921 р. до 3699 чол. у 1927 р.⁶

Істотні зміни у соціальному складі учнів робітфаків відбувалися в основному за рахунок збільшення в них насамперед робітничого прошарку. Так, у 1922/23 учбовому році у складі індустриальних робітфаків робітники становили 46,4%, селяни—11,3%, а в 1927/28 році, відповідно — 78,5% і 9,4%⁷. Решту становили службовці та кустарі.

Кількість комуністів і комсомольців у робітничих факультетах рік у рік також зростала. Так, якщо в 1923/24 навчальному році комуністи у складі робітфаків становили 33,5%, комсомольці — 29,5%, то в 1927/28 році, відповідно, 43,6% і 35,5%⁸.

Зростання мережі робітфаків та їх контингенту активно впливало на процес формування складу студентів інженерно-технічних учбових закладів України. Наприклад, якщо в 1923/24 навчальному році випускники робітничих факультетів становили тільки 24,3% контингенту студентів технічних вузів, то в 1927/28 році — 56,4%⁹.

² Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні.— Олександрія, 1927.— 409 с.; Ряппо Я. Радянське студентство (Характеристика вузів України).— Х., 1928.— 48 с.; Красникова А. В. Из истории строительства Советской высшей школы // Вестник высшей школы.— 1955.— № 12.— С. 55—61; Терентьев В. П., Бабко Ю. В. Развитие высшей технической школы УРСР в роки першої п'ятирічки // Укр. іст. журн.— 1959.— № 6.— С. 34—45; Катунцева Н. М. Роль рабочих факультетов в формировании интеллигенции СССР.— М., 1966.— 191 с.; Гаврилюк П. А. Робітфак індустриального гіганта // Укр. іст. журн.— 1971.— № 1.— С. 104—106; Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.— К., 1985.— 191 с.

³ Центр. держ. арх. нар. госп-ва УРСР, ф. Р-2, оп. 2, спр. 461, арк. 60.

⁴ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 429, арк. 1 (далі — ЦДАЖР УРСР).

⁵ Професійні та політично-освітні установи на Україні в 1922—1925.— Х., 1926.— С. 16.

⁶ Звігальський Я., Іванов М. Назв. праця.— С. 138—140; Всесоюзний шкільний перепис 15.XII. 1927 р.: Установи професійної освіти на Україні.— Х., 1930.— Т. 2.— С. 70.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 8, спр. 91, арк. 20; Всесоюзний шкільний перепис 15.XII. 1927 р.: Установи професійної освіти на Україні.— Т. 2.— С. 70.

⁸ Ряппо Я. Назв. праця.— С. 24.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 279, арк. 13.

Комплектування втузів за рахунок випускників робітфаків позитивно впливало на суттєві зміни у соціальному і партійному складі контингенту індустріальних учбових закладів республіки. Якщо в 1922/23 навчальному році представники пролетарської молоді у втузах України становили лише 34,6%, то у 1927/28 році — вже 85,4%¹⁰. Зростала в них також кількість членів партії та комсомольців. Так, якщо в 1923/24 навчальному році вони разом становили тільки 23%, то в 1927/28 році — уже 60,9%, тобто процент членів партії і комсомольців у втузах зріс майже в три рази¹¹.

Послідовно втілюючи в життя ленінську національну політику, Компартія України надавала великого значення підготовці національних кадрів, що сприяло зростанню у втузах чисельності студентів-українців. Якщо в 1923/24 навчальному році вони становили 30,4%, а решта припадала на інші національності, то в 1927/28 році їх було 37,4%¹².

Таким чином, до початку першої п'ятирічки робітфаки провели значну роботу по зміцненню соціального, партійного та національного складу контингенту технічних учбових закладів України.

Позитивну оцінку діяльності робітничих факультетів було дано в постанові ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1927 р. У ній вказувалося на необхідність дальшого розширення мережі робітфаків та збільшення в них робітничо-селянського прошарку¹³. Це питання розглядалося й на липневому (1928 р.) Пленумі ЦК ВКП(б)¹⁴. Керуючись його рішеннями, на Україні розгорнулася активна робота по розширенню мережі, поліпшенню соціального й партійного складу індустріально-технічних робітфаків. Вони створювалися не тільки при втузах і технікумах, а й на великих підприємствах та новобудовах. Так, на 1 листопада 1928 р. у республіці налічувалося 29 індустріально-технічних робітфаків з контингентом 5864 чол., а в 1932 р. — їх уже діяло 211 з контингентом 41 406 чол.¹⁵

Таким чином, за роки першої п'ятирічки мережа робітфаків і кількість учнів у них зросла у 7 разів, що мало великий вплив на процес поповнення контингенту втузів і технікумів за рахунок випускників робітничих факультетів.

За той же період відбулися також суттєві зрушення у складі учнів індустріально-технічних робітфаків. Якщо в 1928 р. у них робітники становили 82,2%, селяни — 7,4%, то в 1932 р. — відповідно — 86,3% і 4,9%. Решту становили службовці та кустарі. В 1932 р. комуністи й комсомольці становили 57,2% усього контингенту робітфаків¹⁶. Загалом за першу п'ятирічку індустріально-технічні робітфаки закінчили понад 24 тис. чол.¹⁷

Грандіозні завдання, поставлені Комуністичною партією в галузі розвитку народного господарства країни, вимагали дальшого вирішення питань культурної революції, зокрема, значного розширення масштабів підготовки нової технічної інтелігенції, ідейно загартованої, відданої справі соціалістичного будівництва. Важливу роль у цій справі відіграли, крім робітфаків, втузи і технікуми.

¹⁰ Там же, оп. 6, т. 1, спр. 265, арк. 65; оп. 8, спр. 91, арк. 20.

¹¹ Там же, оп. 7, спр. 279, арк. 10.

¹² Народна освіта України: Установи професійної освіти на 1 листоп. 1928 р. та 1929 р. — Х., 1931. — С. 27.

¹³ Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1967. — Т. 1. — С. 652.

¹⁴ Див.: КІРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980. — Т. 4. — С. 111.

¹⁵ Народна освіта України: Установи професійної освіти на 1 листоп. 1928 р. та 1929 р. — С. 2; Народне господарство УСРР: Стат. довідник. — К., 1935. — С. 580.

¹⁶ Народна освіта України: Установи професійної освіти на 1 листоп. 1928 р. та 1929 р. — С. 26; ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 1363, арк. 206.

¹⁷ Соціалістична Україна: Стат. зб. — К., 1937. — С. 136.

Компартія України й далі проводила велику роботу, спрямовану на поповнення складу технічних учбових закладів переважно за рахунок робітників і селян. Про це, зокрема, свідчать такі дані. Якщо в 1928 р. серед студентів втузів робітники становили 53,8%, селяни — 11,5%, то в 1932 р., відповідно, — 72% і 5%. Подібні зрушення мали місце і в технікумах. У 1928 р. в них робітники становили 67,9%, селяни — 9,4%, а в 1932 р. робітників було 68%, а селян — 15%¹⁸. Таким чином, переважна частина студентів втузів і технікумів у республіці мала робітничо-селянське походження.

Отже, у роки першої п'ятирічки індустріально-технічні робітфаки, втузи і технікуми сприяли забезпеченню країни новими пролетарськими технічними кадрами, які позитивно впливали на хід соціалістичного будівництва.

Дострокове виконання першого п'ятирічного плану створило сприятливі умови для вступу країни у завершальний етап соціалістичної реконструкції народного господарства СРСР та побудови матеріально-технічної бази соціалізму. У здійсненні нових грандіозних завдань важливе місце займав другий п'ятирічний план, розрахований на 1933—1937 рр. Головними завданнями другої п'ятирічки було завершення технічної реконструкції всього народного господарства, технічне переозброєння його галузей, зміцнення важкої промисловості, прискорення темпів росту продуктивності праці.

Успішно завершити технічну реконструкцію народного господарства на базі використання нової техніки й технології, провести у великих розмірах капітальне будівництво можна було тільки при наявності численних висококваліфікованих технічних кадрів. Зважаючи на це, Комуністична партія тісно пов'язувала питання завершення реконструкції народного господарства з розв'язанням «проблеми створення власної пролетарської виробничо-технічної інтелігенції»¹⁹.

У роки другої п'ятирічки в центрі уваги ВКП(б), як і в роки першої, залишалося питання поліпшення соціального складу інженерно-технічних кадрів. Робітфаки продовжували займати важливе місце у справі зміцнення соціального та партійного прошарку втузів і технікумів. З цією метою робітфаки відкривалися безпосередньо на великих заводах, шахтах, новобудовах. Вони діяли на заводі ім. Петровського у Дніпропетровську, на будівництві Дніпровської ГЕС, на шахті «Красный луч», на заводах ХТЗ, ХЕМЗ, на Краматорському заводі важкого машинобудування та інших великих підприємствах²⁰.

Докорінні зміни, що відбулися за роки Радянської влади у класовому складі радянського суспільства, ліквідація експлуататорських класів, успіхи у розвитку середньої шкільної освіти створили умови для скасування обмежень прийому громадян до вищих і середніх навчальних закладів за соціальним походженням. Крім того, вищі й середні спеціальні технічні заклади значною мірою вже задовольнили потреби народного господарства кваліфікованими кадрами. Все це дало можливість поставити питання про поступове скорочення мережі робітфаків.

Протягом другої п'ятирічки в СРСР, у тому числі й на Україні, відбувався процес скорочення та упорядкування системи робітфаків. Залишалися лише ті, які мали відповідну учбову базу, приміщення, гуртожитки, викладацький склад. Закривалася значна частина вечірніх робітничих факультетів. Наприклад, у Києві в 1933 р. на базі 7

¹⁸ Народна освіта України: Установи професійної освіти на 1 листоп. 1928 р. та 1929 р.— С. 26—27; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 8, спр. 93, арк. 22; ф. 806, оп. 1, спр. 3270, арк. 31 зв.

¹⁹ КПРС в резолюціях...— К., 1980.— Т. 5.— С. 135.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 26, арк. 46; ф. 806, оп. 1, спр. 2570 арк. 15.

робітфаків утворилося 2, у Харкові замість 8 — залишилося 3. Закривалися Сумський машинобудівний, Лисичанський хімічний робітфаки та інші²¹.

Із скороченням мережі робітфаків зменшувалася й кількість учнів у них. У 1933 р. на Україні налічувалося 205 індустріально-технічних робітфаків, у яких навчалися 51 037 учнів, а в 1937 р. їх уже залишилося тільки 54 з контингентом 11 375 учнів²².

Із зменшенням мережі робітфаків важливу роль у комплектуванні втузів і технікумів почала відігравати середня школа. Так, у 1937 р. з числа зарахованих до втузів республіки робітфаківці становили 22,2%, а випускники середньої школи — 62,6%, решта припадала на випускників технікумів та курси самопідготовки²³.

Незважаючи на те, що у роки другої п'ятирічки кількість робітфаків значно зменшилася, однак їх вплив на поповнення втузів і технікумів залишався ще значним. Так, за той період індустріально-технічні робітничі факультети України підготували понад 27,8 тис. чол., які відіграли важливу роль у поліпшенні соціального й партійного складу технічних учбових закладів²⁴.

Зміни, що відбулись у соціальному складі радянського суспільства на кінець другої п'ятирічки, привели до зрушень у складі контингенту технічних учбових закладів республіки. Вони позначилися на скороченні у втузах чисельності робітників і колгоспників та зростанні кількості дітей службовців. Так, у 1937 р. у втузах робітники й колгоспники становили 45,5%, службовці — 43,3%, комуністи і комсомольці — 48%, українці за національністю — 43%²⁵.

Як відзначалося в резолюції XVIII з'їзду ВКП(б) (березень 1939 р.), одним з найважливіших підсумків другої п'ятирічки було «...створення значних, потрібних для всіх галузей соціалістичного будівництва кадрів радянської інтелігенції»²⁶. Найчисленнішим загоном нової, радянської інтелігенції була інженерно-технічна інтелігенція країни, в тому числі й Радянської України. Головний вплив на зміни, що відбулись у складі контингенту індустріально-технічних учбових закладів республіки, здійснили робітфаки, що, в свою чергу, привело до істотних зрушень у соціальному, партійному та національному складі інтелігенції, сприяло здійсненню культурної революції в країні.

У роки третьої п'ятирічки, коли головна увага зосереджувалася на якості підготовки спеціалістів, процес скорочення мережі та контингенту робітфаків відбувався швидше. Вони залишалися лише в найбільших промислових областях України. Так, у Сталінській області було 6 робітфаків, що охоплювали 928 учнів, у Харківській — також 6, де навчався 831 учень, у Дніпропетровській — 5 робітфаків, у яких налічувалося 818 учнів²⁷.

У 1940 р. в Українській РСР працювало 34 робітфаки, в яких навчалися 4119 учнів, тобто їх мережа порівняно з початком другої п'ятирічки зменшилась у 6, а контингент учнів у них — у 12 разів²⁸.

Незважаючи на те, що у роки третьої п'ятирічки робітфаки значно скоротили свою мережу, вони продовжували впливати на формування контингенту втузів і технікумів України, сприяли ідейному загартовуванню молоді, яка вступала до навчальних закладів із середньої школи.

²¹ Там же, ф. 806, оп. 1, спр. 2610, арк. 27, 32; спр. 712, арк. 9.

²² Народне господарство УСРР: Стат. довідник.— С. 580; ЦДАЖР УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 1237, арк. 56.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 1237, арк. 77.

²⁴ Народне господарство УСРР: Стат. довідник.— С. 108.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 1237, арк. 77.

²⁶ КПРС в резолюціях...— Т. 5.— С. 330.

²⁷ Підраховано за даними: ЦДАЖР УРСР, ф. 318, т. 1, спр. 1322, арк. 17.

²⁸ Там же.

Напередодні Великої Вітчизняної війни робітничі факультети були ліквідовані. Останній з них був закритий 1 жовтня 1941 р. у Москві²⁹.

Таким чином, за час свого існування робітничі факультети відіграли провідну роль у зміцненні соціального, партійного та національного складу студентів втузів і технікумів, сприяли процесу формування нової, народної інженерно-технічної інтелігенції.

²⁹ Катунцева Н. М. Роль рабочих факультетов в формировании кадров народной интеллигенции в СССР.— М., 1966.— С. 185.

РОБОТА ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ З НАЦІОНАЛЬНИМИ МЕНШОСТЯМИ НА УКРАЇНІ (1923—1930 рр.)

Б. В. ЧИРКО (Київ)

Вирішення національного питання в СРСР, дальше зміцнення дружби народів нашої багатонаціональної Батьківщини — одне з найважливіших досягнень соціалізму. «Основи розв'язання національного питання в нашій країні заклала Велика Жовтнева соціалістична революція, — відзначив XXVII з'їзд партії. — Спираючись на вчення В. І. Леніна... Комуністична партія виконала гігантську перетворюючу роботу в цій галузі»¹.

Важливе місце у розв'язанні цього питання належало роботі парт-організацій серед національних меншостей. Накопичений партією досвід має практичне значення для вдосконалення національних відносин на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства, є важливим засобом виховання радянських людей, особливо молоді, у дусі пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму, шовінізму та національної обмеженості. Дослідження цих питань сприяє вихованню в радянських людей високої політичної свідомості, вміння з класових позицій оцінювати суспільні явища, відстоювати ідеали та духовні цінності соціалізму, дозволяє ефективніше викривати ідеологічні диверсії імперіалізму.

Цю проблему активно досліджують радянські історики. Їй присвячені як загальні, так і спеціальні роботи². Однак вона ще не отримала всебічного висвітлення. Зокрема, недостатньо вивчено питання про боротьбу Компартії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі роботи серед національних меншостей.

Обґрунтовуючи основні принципи національної політики, В. І. Ленін писав, що пролетарська партія «прагне до зближення і дальшого злиття націй, але цієї мети вона хоче досягти не насильством, а виключно вільним, братерським союзом робітників і трудящих мас усіх націй»³.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 63.

² Буценко А. И. Советское строительство и нацменьшинства на Украине.— Харьков, 1926.— 34 с.; Кантор Е. Еврейское землеустройство на Украине.— М., 1926.— 18 с.; Левітан М. Освіта національних меншостей // Шлях освіти.— 1927.— № 10.— С. 15—23; Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине.— Харьков, 1931.— 32 с.; Хвиля А. Інтернаціональним фронтом // Більшовик України.— 1931.— № 15.— С. 20—27; Алфеев Н., Сафаров Н. Культурно-политическая работа среди татар в Донбассе // Революция и национальности.— 1932.— № 4.— С. 50—58; Цвятков Г. Коларовскому болгарскому району 10 лет // Там же.— 1935.— № 10 (68).— С. 46—50; Шарапов Я. Национальные секции РКП(б).— Казань, 1967.— 274 с.; Мельниченко В. Е. Интернациональное сплочение трудящихся: Страницы исторического опыта.— Киев, 1986.— 302 с.

³ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 162.

Втілюючи в життя ленінську національну політику, Комуністична партія у рішеннях X і XII з'їздів РКП(б) і IV наради ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей визначила широку програму подолання економічної і культурної відсталості націй і народностей, всебічного розвитку національних меншостей. В резолюції XII з'їзду РКП(б) йшлося про необхідність формування кадрів національних республік і областей переважно із людей, що знають мову, побут, звичаї відповідних народів, видання спеціальних законів, які забезпечують використання рідної мови в усіх державних органах, в усіх установах, що обслуговують місцеве національне населення і національні меншості⁴.

Велику увагу організації співробітництва усіх національностей, забезпеченню розвитку національних меншостей, що населяли республіку, приділяла Комуністична партія України. За даними спеціально створених комісій по вивченню національного складу республіки, а також Всесоюзного перепису населення 1926 р., в УСРР разом з українцями (23,2 млн. чол.) проживали росіяни (2,7 млн.), євреї (1,6 млн.), поляки (467,4 тис.), німці (393,9 тис.), молдавани (257,8 тис.), греки (104,7 тис.), болгар (92,1 тис.), білоруси (75,8 тис.), чехи (15,9 тис. чол.), представники інших національностей⁵. Загалом на Україні тоді проживали представники більше 40 національностей, тобто близько 20% всього населення. На Україні було зосереджено 95% болгар, 82% молдаван, 75% чехів, 52% євреїв, що проживали в СРСР. Молдавани, німці, поляки, греки, болгар, чехи, які займались сільським господарством, проживали компактними територіальними групами. Євреї, вірмени, татари в основному проживали в містах та містечках.

У дореволюційний період рівень економічного та культурного розвитку і ступінь пригнічення національних меншостей були неоднаковими. Ці обставини враховувались партійними організаціями при роботі серед національних меншостей. Необхідно було створити умови для ліквідації економічної та культурної відсталості, підготувати національні кадри для роботи в партійних, державних, профспілкових, господарських та інших органах, виділити національні адміністративно-територіальні одиниці, забезпечити активну участь національних меншостей у будівництві соціалістичного суспільства. Ці питання систематично обговорювались на з'їздах та конференціях КП(б)У, Політбюро і Пленумах ЦК Компартії України. Так, VIII конференція КП(б)У (травень 1924 р.) прийняла рішення про створення відповідної матеріальної бази, про необхідність поліпшення роботи серед національних меншостей, «видання друкованих органів» мовами національних меншостей⁶.

IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) у постанові по доповідях ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У схвалив роботу ЦК серед національних меншостей, вважаючи одним з найважливіших завдань партії і Радянської влади далі зміцнення роботи серед національних меншостей⁷. Питання роботи партійних організацій з трудящими національних меншостей були в центрі уваги губернських, окружних та районних конференцій КП(б)У, партійних комітетів. Перший секретар Київського губкому КП(б)У П. П. Постишев у звітній доповіді Київській губернській конференції зазначив, що «губком приділяє належну увагу робітникам і селянам національних меншостей»⁸.

⁴ КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1979.—Т. 2.—С. 423.

⁵ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: нац. і вік. склад...—Харків, 1928.—С. 11.

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1976.—Т. 1.—С. 275.

⁷ Там же.—С. 338.

⁸ Київська губернська партійна конференція КП(б)У, 22—27 березня 1925 р.: Стеногр. звіт.—К., 1925.—С. 194.

В резолюціях конференцій, пленумів, рішень бюро увага комуністів зверталась на необхідність здійснення роботи по втіленню в життя ленінської національної політики, виховання трудящих у дусі дружби народів, рішучої боротьби з націоналістичними ухилами та пережитками. Так, V пленум Волинського губкому КП(б)У у резолюції «Про національну політику і посилення роботи серед національних меншостей» поставив перед партійними організаціями завдання поліпшити роботу серед національних меншостей, вивчати економічні, соціальні, національні та релігійні процеси, що відбуваються в середовищі єврейського, польського, німецького населення, забезпечити представництво національних меншостей у виконкомах Рад⁹. На поглиблення цієї роботи серед національних меншостей зверталась увага на VI Чернігівській, XII Харківській та інших окружних партійних конференціях¹⁰.

Комуністична партія здійснювала роботу серед нацменшостей, спираючись на державні органи та громадські організації. Питання роботи серед нацменшостей розглядались на засіданнях Президії ВУЦВК і РНК УСРР. Так, 24 листопада 1924 р. РНК УСРР затвердила штати губернських комісій у справах нацменшостей, а 22 вересня 1925 р. вирішила питання про створення на Україні державного єврейського театру. У січні 1926 р. ВУЦВК заслухав і обговорив доповідь про підсумки обстеження грецького населення, у лютому розглядалося питання про землекористування німецьких колоністів, а в травні — про землеустрій трудящих євреїв. У квітні 1924 р. при ВУЦВК була створена Центральна Комісія по роботі серед національних меншостей. У положенні про Комісію та її місцеві органи було зазначено, що вона заснована «з метою розвитку та зміцнення... братерського співробітництва усіх національностей, що проживають на території УСРР і широкого сприяння матеріальному та культурному розвитку усіх національних меншостей»¹¹. Комісії надавалося право скликання з'їздів та нарад, організації національних округів та районів, вона мала сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій.

Поряд з Центральною Комісією по роботі серед національних меншостей з успіхом діяли комісії у справах національних меншостей, що були створені при виконкомах Рад. У 1926 р. при президіях окружних виконкомів було 26 бюро або комісій у справах національних меншостей. Вони відіграли істотну роль у поширенні найбільш ефективних форм і методів роботи серед національних меншостей. Бюро Одеського, Запорізького, Шепетівського і Уманського окружкомів скликали відповідні наради. На них вивчався досвід роботи, накреслювались нові завдання у галузі радянського будівництва, культурного та економічного розвитку національних меншостей.

Значну роботу серед національних меншостей проводив Наркомзем, а також інші наркомати: юстиції, внутрішніх справ, праці, соціального забезпечення, здоров'я. В Наркоматі освіти республіки була створена Рада національних меншостей на правах відділу. Національні меншості, що проживали на Україні, забезпечував літературою як Держвидав УСРР, так і філіал Центрвидаву СРСР. Активно діяли громадські організації: товариство допомоги землеустрою євреїв, товариство допомоги розвитку єврейської культури, польське культурно-освітнє товариство «Праця», «Будинок народів Сходу» у Києві та ін.¹²

⁹ V пленум Волинського губкому КП(б)У. (Восьме скликання): Стеногр. звіт.— Житомир, 1925.— С. 119—121.

¹⁰ Матеріали VI Чернігівської окружної конференції КП(б)У, 3—7 січ. 1927 р.— Чернігів, 1927.— С. 40; XII Харьковская окружная конференция КП(б)У, 9—16 ноября 1927 г.— Харьков, 1927.— С. 104.

¹¹ О Комиссии по делам национальных меньшинств при ВУЦИК и ее местных органах: Пост. ВУЦИК и СНК УССР // Собр. узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины.— Харьков, 1924.— № 42.— С. 783.

¹² Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів

Компартія України проводила значну роботу по забезпеченню належного представництва усіх націй в партійному, радянському, господарському апараті, в різних сферах політичного, соціально-економічного та культурного життя республіки. У 1927 р. КП(б)У об'єднувала у своїх рядах комуністів 56 національностей. В партійних організаціях були представлені українці (87 тис. членів і кандидатів у члени партії), росіяни (46,2 тис.), євреї (20,3 тис.), білоруси (4,3 тис.), поляки (3,0 тис.), латиші (1,4 тис.), німці (1,1 тис.), татари (835 чол.), греки (793 чол.), молдавани (638 чол.), болгари (510 чол.), а також комуністи інших національностей¹³. Лише за період 1925—1926 рр. кількість греків у КП(б)У збільшилась у 5 разів, молдаван — у 3,9, болгар — у 2,3 рази.

Партійні організації досягли успіхів у підготовці і висуванні національних кадрів на різні ділянки роботи у партійному апараті. Національні меншості були представлені в центральних органах партії, а також в окружних та районних партійних комітетах, що було особливо важливим для посилення партійного впливу на широкі трудящі маси. Про активну роботу по підготовці і висуванню національних кадрів для партійного, радянського і господарського апарату йшлося на ІХ Київській губернській конференції КП(б)У (травень 1924 р.), ІV пленумі Чернігівського окружного КП(б)У (червень 1926 р.), інших губернських та окружних конференціях¹⁴.

Вагомий внесок у підготовку радянських та партійних працівників внесли Комуністичний університет національних меншостей Заходу (КУНЗ) та Комуністичний університет трудящих Сходу (КУТС), які діяли в Москві. В КУНЗ з України направлялись працівники німецької, польської, литовської, румунської, естонської, єврейської національностей. Для підготовки національних кадрів в республіці при Комуністичному університеті ім. Артема були відкриті національні сектори: польський, єврейський, молдавський¹⁵.

Підготовка національних кадрів на Україні також проводилась в радянсько-партійних школах. Діяли 2 єврейські, польська, німецька, молдавська, болгарська, грецька і татарська радпартшколи¹⁶. Були створені постійно діючі курси секретарів національних сільрад. Роботу по підготовці працівників радянського апарату спрямовувала комісія при оргінструкторському відділі ВУЦВК у складі представників від Агітпропу при ЦК КП(б)У, наркомату робітничо-селянської інспекції, наркомату освіти. Лише за 1928—1930 рр. перепідготовку пройшли 1065 працівників національних сільрад¹⁷.

Робота серед національних меншостей була справою складною. Тут було багато пошуків, різних пропозицій, йшла перевірка на практиці нових методів і форм роботи. Деякі з них виявилися нежиттєвими і не витримали перевірки часом. Так, практичний досвід роботи, накопичений партійними і радянськими органами, показав, що не можна було ставати на шлях виділення національних міст та інших населених пунктів, які були адміністративними центрами українських районів, оскільки вони були економічними і культурними центрами не тільки міського населення, але і цілого району. Такими, наприклад, були міста Бердичів, Біла Церква, Васильків та інші. До того ж

держ. управління, ф. 1, оп. 3, спр. 2, арк. 45; спр. 16, арк. 25—27; спр. 21, арк. 282 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹³ Національная политика ВКП(б) в цифрах.— М., 1930.— С. 138.

¹⁴ Стеногр. отчет ІХ-й Киевской губернской конференции КП(б)У 4—8 мая 1924 г.— Киев, 1924.— С. 3; Резолюції 4-го пленуму Чернігівського окружного комітету КП(б)У, 24—26 черв. 1926 р.— Чернігів, 1926.— С. 5.

¹⁵ Умови вступу до Комуністичного Університету ім. Артема на основні та національні відділи // *Більшовик України*.— 1932.— № 11.— С. 98.

¹⁶ С к р и п к и М. Перебудовними шляхами. (Проблеми культурного будівництва національностей України) // *Більшовик України*.— № 12.— 1931.— С. 31.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 16, арк. 368; ф. 413, оп. 1, спр. 482, арк. 3.

треба сказати, що йшов швидкий процес українізації міста за рахунок оточуючого українського населення.

Не виправдала себе і така форма роботи, як утворення спеціальних нацменорганів при міськрадах — національних секцій, утворення так званих національних столів в комунгоспах, фінвідділах, створення національних дільниць в органах міліції.

Практика показала, що в містах, де національні меншості не становили компактної маси, утворення національних адміністративно-територіальних органів не виправдало себе. Життєвими виявилися органи, що діяли в національних районах, селищах і сільрадах. На Україні, поряд з утворенням в жовтні 1924 р. Молдавської АСРР, в місцях, де національні меншості проживали компактними масами, були виділені німецькі, болгарські, чеські, грецькі та інші національні адміністративно-територіальні одиниці, в яких діяли районні, селищні та сільські Ради. На початку 1927 р. в республіці було 7 німецьких, 3 болгарських, один польський, один єврейський райони.¹⁸ Також діяло 899 сільських та 118 селищних Рад¹⁹. В наступні роки чисельність Рад в національних адміністративно-територіальних одиницях зростала.

Питання, пов'язані з проведенням національного районування, знаходились у центрі уваги окружних партійних організацій. Так, Маріупольський окружний комітет повідомляв, що партійні організації брали активну участь в організації грецьких, німецьких, єврейських національних районів, у здійсненні діловодства в радянських установах мовами національних меншостей²⁰. В матеріалах VI Херсонської партійної конференції (січень 1927 р.) зазначалося, що окружком провів роботу по виділенню німецьких, єврейських, польських та литовських національних районів. У виступах делегатів конференції наголошувалось на необхідності активізації роботи по виділенню національних сільрад. Багато уваги приділяли створенню адміністративно-територіальних одиниць Одеський, Житомирський, Миколаївський, інші окружкоми КП(б)У²¹.

Утворення та діяльність національних адміністративно-територіальних одиниць сприяла широкому залученню трудящих національних меншостей до радянського будівництва, зокрема, активній участі у виборчих кампаніях під час виборів до Рад. Про це повідомляли Волинський, Тульчинський, Херсонський, інші окружкоми КП(б)У.

Поліпшенню роботи серед національних меншостей також сприяла організація діловодства в адміністративних та судових органах національними мовами. У 1926 р. 36 судів здійснювали діловодство єврейською мовою, 6 — польською, 12 — німецькою, 4 — болгарською²². При окружних судах діяв інститут перекладачів. У деяких округах були введені помічники прокурорів, які знали особливості побуту і володіли мовою національних меншостей, що проживали у даному районі. Так, Київський губком КП(б)У повідомив про перехід роботи ряду судових органів Києва, Умані, Богуслава на єврейську мову. У Бердичеві та Білій Церкві деякі судові органи працювали польською та латиською мовами²³.

Важливим напрямком діяльності партійних організацій України було здійснення ідеологічної та політико-виховної роботи серед національних меншостей, яку, зокрема, проводили радянсько-партійні школи та школи і гуртки політграмоти, що діяли в системі партійно-політичної освіти. Школи політграмоти створювались за участю окружних

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 2122, арк. 22.

²⁰ Известия ЦК КП(б)У.— 1925.— № 5.— С. 45.

²¹ Там же.— № 4.— С. 20.

²² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8—11 янв. 1927 г.— Харьков, 1927.— С. 33.

²³ Стенографічний відчит поширеного пленуму Київського губкому КП(б)У, 22—23 червня 1924 р.— К., 1924.— С. 80.

та районних партійних комітетів. Так, ці питання обговорювались делегатами V Херсонської окружної конференції КП(б)У (листопад 1925 р.). Делегати вивчили роботу єврейських, німецьких, польських шкіл політграмоти і звернули увагу районних комітетів та партійних організацій на необхідність забезпечення цих шкіл достатньою кількістю політичної літератури²⁴. Значну роботу по підвищенню ідейно-політичного рівня комуністів та безпартійних провів Кам'янець-Подільський окружний партійний комітет²⁵.

Значну роль у здійсненні ідейно-політичної роботи серед національних меншостей відігравали конференції безпартійних робітників, селян, кустарів, жінок, молоді, районні наради членів рад та кас взаємодопомоги. На конференціях обговорювались питання ліквідації неписьменності, створення культурно-освітніх установ, проведення землеустрою та посівних кампаній, інші насущні питання. У роботі конференцій брали участь радянські і партійні працівники, видатні партійні і державні діячі. Так, роботою конференції польських трудящих в Одесі (1924 р.) керував представник ЦК РКП(б) М. І. Подвойський²⁶, а в Києві (1925 р.) — П. П. Постишев²⁷. У своїх виступах перед трудящими керівні партійні, радянські працівники, пропагандисти роз'яснювали внутрішню і зовнішню політику партії, ленінську національну політику, принципи пролетарського інтернаціоналізму, що сприяло зростанню свідомості, трудової і політичної активності мас.

Особливу увагу партійні організації приділяли вихованню трудящих у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, викриттю буржуазно-націоналістичних та клерикальних елементів. У вирішенні цих завдань помітна роль належала окружним партійним і комсомольським організаціям. В матеріалах XII Харківської окружної партійної конференції (1927 р.) відзначалося, що діяльність партії, спрямована на справедливе вирішення національного питання, повинна поєднуватись з інтернаціональним вихованням, рішучою боротьбою з націоналістичними ухилами²⁸.

Делегати II об'єднаного пленуму Херсонського окружного партійного комітету та контрольної комісії (1930 р.) у своїх виступах зазначили, що в процесі національно-культурного будівництва слід приділяти більш уваги вихованню трудящих у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму²⁹. Про необхідність посилення інтернаціонального виховання йшлося на VI Волинській, VII Кременчуцькій, VIII Конотопській, XV Київській окружних партійних конференціях, а також на X Криворізькій, XIV Уманській, XII Харківській, інших конференціях комсомолу України.

Велике значення мала також діяльність парторганізацій по залученню жінок національних меншостей в усі сфери громадсько-політичного життя. У лютому 1925 р. ЦК КП(б)У розіслав партійним організаціям циркуляр «Про посилення роботи серед жінок нацменшостей», де зверталась увага на необхідність посилення партійного керівництва жінвідділами, на активізацію роботи по проведенню конференцій безпартійних трудящих, делегатських зборів та ін.³⁰

Відповідно до вказівок ЦК КП(б)У губернські та окружні партійні комітети розгорнули широку роботу серед жінок національних меншостей. Так, бюро єврейських секцій Харківського губкому КП(б)У

²⁴ Матеріали V Херсонської окружної конференції КП(б)У, нояб. 1925 г.— Херсон, 1925.— С. 20.

²⁵ Известия ЦК КП(б)У.— 1926.— № 2.— С. 6.

²⁶ Известия (Одесса).— 1924.— 17 дек.

²⁷ Подольская Правда (Київ).— 1925.— 25 февр.

²⁸ XII Харьковская окружная конференция КП(б)У, 9—12 нояб. 1927 г.— Харьков, 1927.— С. 9.

²⁹ Резолюції II Об'єднаного Пленуму Херсонського ОПК та ОкрКК, 18—19 липня 1930 р.— Херсон, 1930.— С. 14.

³⁰ Известия ЦК КП(б)У.— 1925.— № 1—5.— С. 30.

(квітень 1925 р.) організувало конференцію жінок на тему: побут, релігійні свята, виховання дітей³¹. Значну роботу серед національних меншостей провели Полтавський, Кам'янець-Подільський, Одеський, інші окружкоми КП(б)У.

Важливу роль у вирішенні національного питання відігравали заходи Комуністичної партії і уряду, спрямовані на подолання економічної та культурної відсталості національних меншостей. Програмою поліпшення економічних умов національних меншостей передбачалося їх залучення до сфери матеріального виробництва як в промисловості, так і в сільському господарстві. На промислових підприємствах України поруч з українцями працювали росіяни, татари, євреї, башкири, литовці, поляки, китайці, представники інших національностей. Поліпшенню економічного становища національних меншостей сприяла робота по проведенню землеустрою. Суттєвою була, зокрема, допомога єврейським трудящим. Так, в червні 1926 р. при Президії ВУЦВК була створена спеціальна комісія по землеустрою єврейського населення.

Ці питання були в центрі уваги губернських та окружних партійних комітетів. Чернігівський губернський комітет КП(б)У повідомляв, що єврейська секція губкому почала організацію товариства по земельному устрою євреїв, окружні партійні комітети завершили комплектування єврейських переселенських колективів³².

Робота по залученню єврейського населення до хліборобської праці проводилась Кам'янець-Подільським, Харківським, Коростенським, Шепетівським, іншими окружками КП(б)У³³. Поліпшився землеустрій в німецьких, болгарських та грецьких районах. Кременчуцький, Глуховський, Сумський, Первомайський, Мелітопольський, Одеський окружкоми КП(б)У проводили певну роботу по залученню циган до осідлого способу життя, до хліборобської праці³⁴. Звичайно, в той час ці питання повністю вирішити було важко. Однак, залучення трудящих національних меншостей до сфери виробничої діяльності сприяло подоланню фактичної нерівності, поліпшенню їх добробуту, підвищенню громадської активності.

Комуністи України поряд з проведенням соціально-економічних перетворень приділяли увагу зростанню культурного рівня трудящих різних національностей. Діяльність партійних організацій була спрямована на ліквідацію неписьменності, розвиток загальноосвітніх шкіл, системи середньої спеціальної, вищої освіти, здійснення культурно-освітньої роботи, видання літератури мовами національних меншостей. У 1926 р. в республіці діяли єврейські (342), німецькі, (621), польські (337), болгарські (74) загальноосвітні школи³⁵. Поширювалась мережа шкіл професійно-технічної освіти, вищих учбових закладів тощо. Так, у резолюції XI Київської окружної конференції КП(б)У (1925 р.) по звіту окрпарткому відзначались значні успіхи у культурному розвитку. В окрузі діяли 51 єврейська, 36 польських, одна асирійська школи, активно працювали національні клуби: польський, чеський, народів Сходу³⁶. Маріупольський окружний партійний комітет організував гуртки по вивченню грецької і татарської писемності, підготовки вчителів з грецької та студентів у педагогічному технікумі. Однак, при проведенні культурної роботи були і чималі труднощі. Партійним і радянським органам доводилося вести боротьбу з націоналістично

³¹ Парт. архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 1255, арк. 3. (далі — ПА ІП при ЦК Компартії України).

³² Известия ЦК КП(б)У.— 1926.— № 1.— С. 22.

³³ Там же.— 1925.— № 3.— С. 22.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 455, арк. 2.

³⁵ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 2122, арк. 8.

³⁶ Матеріали роботи XI окружної партконференції: Доповіді, тези, резолюції.— К., 1925.— С. 40.

настроєними елементами, сіоністами, деякими клерикальними колами, які протидіяли культурно-освітній роботі, намагалися викликати у трудящих незадоволення економічною та національною політикою Радянської влади.

Не обійшлося й без окремих перегинів та помилок, які інколи зустрічались в роботі працівників культурно-освітніх установ. Так, деякі працівники районів з переважаючим єврейським населенням всупереч волі батьків наполягали на тому, щоб дітей направляли вчитись тільки у національні школи. Або, навпаки, мали місце факти, коли ігнорувалися культурні запити національних меншостей. Партійні організації викривали подібні випадки та рішуче з ними боролися, робили все, щоб покращити культурно-освітню та інтернаціональну роботу серед національних меншостей.

У культурно-освітній роботі взяли активну участь науково-дослідні та інші організації. У 1926 р. була створена єврейська секція при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), діяли державний музей в Одесі, єврейський державний театр у Харкові, польський інститут народної освіти, кафедра польської культури при ВУАН, польська драматична студія у Харкові, грецький музей³⁷. Компартія України дбала про розвиток преси, видання літератури мовами національних меншостей. В республіці єврейською мовою виходили газети «Дер штерн», «Ідишер поер», «Ді юнге гарде», журнали «Ді роте Вельт», «Ді роте Надл», німецькою — газети «Дас нейе Дорф», «Ді заат», журнал «Нейланд», польською — газети «Серп», «Глос млодзєжи», болгарською — газета «Советське село» та ін. Мовами різних національностей видавались підручники, масово-політична література.

Велике значення для узагальнення досвіду роботи мала Перша Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншостей (січень 1927 р.), де обговорювались питання про діяльність Центральної Комісії по роботі серед національних меншостей при ВУЦВК і чергові завдання в цьому напрямку. Були визначені шляхи усунення недоліків та дальшого поліпшення роботи серед національних меншостей, затверджені пропозиції російської, єврейської, польської, німецької, болгарської, грецької та молдавської секцій, а також секції малочисельних національних меншостей.

Підбиваючи підсумки роботи наради, Голова Президії ЦВК республіки Г. І. Петровський відзначив, що політика з національного питання в основному проходить правильно, здійснився заповіт В. І. Леніна про те, що робітники і селяни прониклись свідомістю рівності усіх національностей³⁸.

У червні 1927 р. ЦВК УСРР звітував про роботу серед національних меншостей на засіданні Ради національностей ЦВК СРСР. На засіданні виступили А. С. Єнукідзе, М. О. Скрипник, П. І. Буценко та інші партійні працівники. Рада національностей підбила підсумки десятирічної діяльності Комуністичної партії та Радянського уряду по вирішенню національного питання, узагальнила досвід роботи комуністів України серед національних меншостей³⁹. Президія ЦВК СРСР з задоволенням відзначала, що КП(б)У і уряд України знайшли «правильні шляхи та методи практичного вирішення національного питання», результатом яких стало усунення пережитків як українського шовінізму, так і націоналізму серед національних меншостей. Президія ЦВК СРСР визнала за необхідне і в майбутньому вживати енергійні заходи, «спрямовані на всебічний розвиток національних меншостей»⁴⁰.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 2122, арк. 9; ф. 413, оп. 1, спр. 482, арк. 7.

³⁸ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств.— С. 164.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 20, спр. 153, арк. 4—74.

⁴⁰ Там же, арк. 321—324.

Перед Радою Народних Комісарів Радянського Союзу було поставлено завдання розробити конкретні заходи щодо забезпечення соціально-економічного і національно-культурного розвитку національних меншостей⁴¹. Трудящі національних меншостей повністю схвалювали національну політику партії. Так, Романовський з'їзд Рад (1926 р.) від імені 38 тис. чол. болгарського населення у привітанні на адресу ВУЦВК висловив вдячність «за розкріпачення національних меншостей». Всебічне схвалення національної політики Радянської влади також висловив ІІ Молочанський (німецький) районний з'їзд Рад, а делегати І селищної Ради м. Немирова у зверненні до ВУЦВК та ЦК КП(б)У від імені українського та єврейського населення у березні 1926 р. писали: «Ми повністю визнаємо правильність національної політики, яка дає можливість усім націям злитися в єдину трудову сім'ю»⁴².

Створення національних адміністративно-територіальних одиниць, економічний і культурний розвиток національних меншостей, піднесення їх матеріального і культурного рівня були конкретним проявом здійснення ленінської національної політики на Україні. Багато форм роботи, спрямованих на забезпечення розвитку національних меншостей, зокрема, створення національних районів та сілрад, діяльність учбових закладів та культурно-освітніх установ, видавнича діяльність мовами національних меншостей та ін. виявились, як уже відзначалося, життєздатними, ефективними і повністю себе виправдали. Разом з тим, успіхи у вирішенні національного питання, піднесення економіки та культури пригноблених в минулому народів, інтернаціоналізація громадського життя обумовили зміни деяких форм роботи, відмову від тих, які виконали свою роль у забезпеченні розвитку національних меншостей і використання яких в майбутньому було недоцільним.

У зв'язку з цим наприкінці 30-х років була проведена реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць і ряду учбових закладів. З боку трудящих України цей процес знайшов розуміння та підтримку. Однак слід також відзначити, що при проведенні цієї роботи були допущені і окремі помилки. Так, школи та інші учбові заклади, де навчання проводилось мовами національних меншостей, були ліквідовані без належної диференціації та з необґрунтованою поспішністю. Це ж можна сказати й по відношенню до реорганізації національних адміністративно-територіальних одиниць.

Незважаючи на окремі недоліки, допущені у роботі, діяльність Комуністичної партії України, спрямована на забезпечення всебічного розвитку різних національних груп, сприяла дальшому зміцненню зв'язків партії з широкими трудящими масами, створила умови для залучення їх до соціалістичного будівництва, стала важливим фактором інтернаціонального виховання трудящих. Рішення партійних з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У, їх практична реалізація, успіхи в здійсненні ленінської національної політики сприяли усуненню націоналістичних забобонів та упереджень, підірвали корені ідеології буржуазного націоналізму. У цьому полягає один із найважливіших суспільно-політичних підсумків діяльності Комуністичної партії в цей період.

Питання роботи серед трудящих різних національностей знаходились в центрі уваги КПРС, в тому числі партійних організацій республіки, і потім. Нині Комуністична партія виходить з того, що досягнення в здійсненні ленінської національної політики не повинні створювати уявлення про безпроблемність національних процесів. «Головне,— підкреслював М. С. Горбачов на XXVII з'їзді КПРС,— бачити постійно виникаючі їх аспекти і грані, шукати і вчасно давати правильні відповіді на питання, які висуває життя»⁴³. Виходячи з завдань, постав-

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 85.

⁴² Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 139, арк. 221.

⁴³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 63.

лених з'їздом, Комуністична партія розглядає послідовне втілення у життя ленінських принципів національної політики як важливу умову прискорення соціально-економічного розвитку країни, перебудови, демократизації усіх сфер суспільного життя.

ПІДГОТОВКА ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ КАДРІВ З РОБІТНИКІВ У РЕСПУБЛІЦІ (1921—1925 рр.)

Д. В. ЯРОШ (Хмельницький)

В сучасних умовах, коли партія веде боротьбу за втілення у життя програми прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства, особливого значення набуває політико-виховна робота. «Розгортаючи боротьбу за оздоровлення,— підкреслював у своїй доповіді на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов,— партія з самого початку виходила і виходить з того, що під цю величезну роботу необхідно підвести міцний фундамент переконання. Формувати свідомість мільйонів трудящих у душі перебудови — один з ключових напрямів ідеологічної діяльності»¹. У вирішенні цього завдання особлива роль належить пропагандистським кадрам. Для КПРС і на сучасному, переломному етапі залишаються непорушними основоположні ленінські принципи, а саме — висувати на ідеологічну роботу таких товаришів, у яких би ідейно-теоретична підготовка, моральні якості поєднувалися з умінням працювати з людьми. У постанові ЦК КПРС «Основні напрями перебудови системи політичного і економічного навчання трудящих» підкреслювалося, що пропагандистський корпус повинен поповнюватися людьми, які мають широку ерудицію, смак до теорії і спілкування з масами, які вміють аналітично і нестандартно мислити, аргументовано відстоювати комуністичні ідеали, безкомпромісно вести боротьбу з ворожою ідеологією і мораллю, внутрішньо переконаними в життєвій необхідності рішень, прийнятих XXVII з'їздом партії, курсу на перебудову².

КПРС нагромадила багатий досвід керівництва формуванням пропагандистських кадрів, який і сьогодні творчо застосовує. В цьому плані певне значення має досвід висування на пропагандистську роботу робітників з виробництва, нагромаджений партійними організаціями України в 20-ті роки.

У перші роки мирного соціалістичного будівництва відповідальні завдання постали перед партійною пропагандою. Необхідно було переконати маси у правильній політиці партії, знайти такі методи роботи і дати такі політичні лозунги, які б змогли повернути трудящих від воєнних завдань до інтересів створення нового соціалістичного суспільства. «Після розв'язаного завдання найбільшого в світі політичного перевороту перед нами стали інші завдання,— відзначав В. І. Ленін,— завдання культурні, які можна назвати «маленькими справами». Треба цей політичний переворот перетравити, зробити його доступним масам населення, добитись, щоб цей політичний переворот залишився не тільки декларацією»³. Це вимагало відповідної постановки ідеологічної роботи партії.

Необхідність докорінного поліпшення марксистсько-ленінської освіти комуністів, підвищення їх ідейно-теоретичного й загальноосвітньо-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року.— К., 1987.— С. 59.

² Правда.—1987.—26 сент.

³ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 160.

го рівня диктувалося рядом факторів. По-перше, зростала керівна роль партії на новому переломному етапі будівництва соціалізму. Життя вимагало від кожного комуніста бути ідейним бійцем партії, глибоко засвоювати її політичну лінію і активно втілювати у життя. Проте, як відзначав В. І. Ленін, РКП(б) була у той час «...менш політично вихованою загалом і в середньому (якщо взяти рівень величезної більшості її членів), ніж потрібно для справді пролетарського керівництва в такий важкий момент...»⁴.

По-друге, відбудова народного господарства, боротьба за втілення у життя ленінського плану побудови соціалізму вимагали від комуністів, робітничого класу ідейної стійкості, організованості, високої свідомості, напруження фізичних і моральних сил.

По-третє, необхідність поліпшення ідейного гарту комуністів диктувалася тим, що за роки громадянської війни кількість членів партії збільшилась удвоє і в силу об'єктивних причин багато з них, особливо молоді комуністи, мали низький ідейно-політичний та загальноосвітній рівень. У 1922 р. членами партії було всього 2317 чол. з вищою освітою (0,6% її складу). Більше $\frac{3}{4}$ — мали початкову освіту, 13% — ті, які одержали домашню освіту, або займалися самоосвітою, 17 672 комуністи (4,6%) були неписьменними⁵.

Багато комуністів не мали необхідної політичної підготовки. Перевірка в 1922—1923 рр. показала, що у більшості губернських парт-організацій України від 60 до 80% членів партії були зараховані до I категорії, тобто політично безграмотні⁶. Навіть у Донбасі, де вже до початку 1923 р. партійні організації чимало зробили для політичної освіти комуністів, 59,27% з них були також зараховані до I категорії⁷.

По-четверте, необхідність підвищення ідейно-теоретичного і загальноосвітнього рівня комуністів була викликана загостренням класової боротьби в країні. Пожвавлення капіталістичних елементів під час непу призвело до посилення буржуазної ідеології, яка згубно впливала не тільки на безпартійних робітників і селян, а й на окремих членів партії. Найменш свідомо, недостатньо озброєна марксистсько-ленінською теорією частина з них потрапляла під вплив ідеології антиленінських угруповань і течій. Партія повинна була вести непримиренну боротьбу за чистоту марксизму-ленінізму, ідейну та організаційну єдність своїх рядів.

Таким чином, умови того часу вимагали докорінного поліпшення політичної освіти комуністів шляхом створення стрункої та планомірної системи партійного навчання. На X з'їзді РКП(б) підкреслювалося, що «...піднесення рівня членів партії з одночасним залученням їх до активної участі в загальнопартійному житті стає центральним завданням дня поряд з посиленням впливу партії на безпартійні маси»⁸.

Питання ліквідації безграмотності, підвищення загальноосвітнього та ідейно-теоретичного рівня комуністів систематично розглядалися на всіх наступних з'їздах і пленумах Центрального Комітету РКП(б). Так, XI з'їзд партії відзначив надзвичайно низький рівень політичної підготовки членів партії і накреслив невідкладне завдання «...систематичного піднесення рівня політично-марксистської освіти маси членів партії»⁹. З'їзд конкретизував шляхи здійснення цього завдання — створення цілісної системи партійних шкіл, починаючи від школи політ-

⁴ Ленін В. І. Про умови прийому нових членів у партію: Листи В.М. Молотову // Там же.— Т. 45.— С. 18.

⁵ Всероссийская перепись членов РКП 1922 г.— М., 1923.— Вып. IV.— С. 29.

⁶ Знамя коммунизма.— 1923.— № 1—2.— С. 188.

⁷ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 665, арк. 30 (далі — ЦПА ІМЛ).

⁸ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 201 (далі — КПРС в резолюціях...).

⁹ Там же.— С. 348.

грамоти як нижчої ланки партійної освіти до вищої — комуністичних університетів.

Ці питання були предметом постійної практичної турботи ЦК РКП(б) та його агітаційно-пропагандистського відділу. 4 січня 1924 р. Центральний Комітет направив місцевим партійним органам листа «Про ліквідацію політбезграмотності серед членів РКП», у якому намітив цілий ряд заходів щодо охоплення всіх членів і кандидатів у члени партії різними формами загальноосвітньої та політичної підготовки¹⁰. На основі цього листа у всіх парторганізаціях був проведений перепис безграмотних і малограмотних комуністів і, виходячи з урахування рівня їх підготовки, всі вони були залучені у школи малограмотних, пункти лікбезу, марксистські гуртки тощо. На 1924/1925 навчальний рік передбачалося створити широку мережу двох типів шкіл політграмоти: нормальних і скорочених.

Втілюючи у життя вказівки з'їздів, пленумів і постанов ЦК РКП(б), місцеві парторганізації провели конкретну роботу по створенню стрункої системи партійної освіти. У грудні 1924 р. відбулася VIII Дніпропетровська губерньська партконференція, на якій було прийнято рішення щодо поліпшення марксистсько-ленінської освіти членів партії шляхом створення мережі політшкіл, марксистських гуртків, партійних клубів, проведення зборів по ознайомленню з історією і політикою РКП(б).

На основі рішень партконференції, губком та повітові комітети партії створили школи політграмоти у Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську¹¹. В цілому за короткий строк була створена широка мережа партійної освіти. Вона включала такі ланки: низову — початкові школи політосвіти; середню — радпартшколи і марксистські гуртки; комуністичні університети становили вищу ланку. Вже в 1924 р. з 9 тис. комуністів губернії у школах політграмоти навчалися 8,5 тис. Майже 500 членів РКП(б) навчалися у губерньських і окружних радпартшколах¹². Таким чином, майже всі комуністи губернії були охоплені політичним навчанням.

Політосвіта в партійних організаціях України, як і в цілому по країні, набула масового характеру. Так, за період 1925/1926 навчального року кількість політшкіл у республіці зросла з 1913 до 3673, а слухачів у них — з 76 038 до 102 274 чол. В школах політграмоти України навчалося 54% комуністів. Частина членів і кандидатів у члени партії (понад 5 тис. чол. або 7,2%) навчалися в радпартшколах¹³. Проте значна кількість комуністів через відсутність пропагандистів не могла навчатися в організованих формах партійної освіти.

Таким чином, керуючись ідеями В. І. Леніна, партія за короткий час створила струнку і планомірну систему партійної освіти — справжній ленінський університет ідейного гарту комуністів. Незважаючи на великі труднощі, їй вдалося створити масову мережу політичної освіти.

XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.) відзначив позитивну роботу всіх парторганізацій по ліквідації політичної безграмотності й висунув завдання надати всій політико-виховній роботі «характеру виховання на основі ленінізму»¹⁴⁻¹⁵.

Після закінчення громадянської війни гостро відчувалася нестача пропагандистських кадрів. У 1922 р. був проведений Всеросійський перепис пропагандистів і лекторів. Всього було зареєстровано 4163 пропагандисти, з них 446 — по Україні. У середньому по країні на 5 партійних осередків припадав один пропагандист, по республіці —

¹⁰ Справочник партийного работника.— М., 1927.— Вып. IV.— С. 152—153.

¹¹ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— Днепропетровск, 1979.— С. 227—228.

¹² Там же.— С. 242, 243.

¹³ Знамя коммунизма.— 1923.— № 1—2.— С. 220.

¹⁴⁻¹⁵ Тринадцатый съезд РКП(б): Стеногр. отчет.— М., 1963.— С. 491—492.

на 7¹⁶. Багато пропагандистів не мали достатніх теоретичних знань і методичної підготовки. Наприклад, у 1923 р. із 100 партійних пропагандистів Бахмутського округу Донецької губернії 28 закінчили партшколи різних типів, 12 — губпартшколи, 8 — окружні, 4 — вищу партшколу, 4 — повний курс Комуніверситету ім. Я. М. Свердлова, останні не мали спеціальної підготовки¹⁷. Така картина не була винятком.

До ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У надходили листи і телеграми з місць про недостатню кількість пропагандистів й лекторів і прохання виділити у розпорядження місцевих парторганізацій випускників комуністичних університетів і радпартшкіл.

Виступаючи на XIII з'їзді РКП(б), делегат з Донбасу Г. І. Гнутенко зазначав: «Коли до нас заявиться який-небудь свердловець або з іншого навчального закладу, ми хапаємо його нарозхват, щоб направити до будь-якого району на роботу. Ми дуже потребуємо таких працівників»¹⁸.

Такий стан справ вимагав підготовки великої кількості пропагандистів, озброєних марксистсько-ленінською теорією, історичним досвідом більшовизму та вмінням донести набуті знання до свідомості трудящих мас. Партія використовувала найрізноманітніші форми і методи добору та виховання пропагандистських кадрів. Серед них вирішальна роль належала висуванству, яке дало можливість залучити до пропагандистської діяльності кращих представників робітничого класу. РКП(б) керувалася ленінською вказівкою про роль і значення підготовки пропагандистів з комуністів-робітників. Ще у 1918 р., виступаючи з доповіддю на об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської Ради, Володимир Ілліч підкреслював: «Перед нами нове історичне завдання. Нам треба дати зрозуміти цьому новому історичному класові, що нам потрібні загони агітаторів з робітників»¹⁹.

В. І. Ленін розглядав пропагандистів і агітаторів з робітничого середовища як активних провідників політики партії на селі. В одній з останніх своїх праць — «Сторінки з щоденника» — він вказував на важливість завдання «...зробити з міського робітника провідника комуністичних ідей в середовищі сільського пролетаріату»²⁰.

Керуючись цими ленінськими вказівками, РКП(б) націлила партійні комітети на залучення до пропагандистської діяльності кращих представників робітничого класу. В резолюції XIII з'їзду РКП(б) підкреслювалося: «Треба прагнути кожного рядового партійного робітника і робітницю зробити активним агітатором партії»²¹.

Виконуючи вказівку з'їзду, партійні організації поліпшили добір і виховання пропагандистів з робітників. Водночас із Всеросійським переписом членів партії (1922 р.) проводився і облік пропагандистських кадрів. Колегія Агітпропу ЦК РКП(б) рекомендувала брати на облік не тільки тих комуністів, які безпосередньо займалися пропагандистською роботою, а й тих, хто в майбутньому міг би цим займатися. Для якіснішого відбору пропагандистів з числа комуністів-робітників Катеринославський, Одеський, Полтавський і Харківський губернські комітети партії створили спеціальні комісії, що перевіряли політичні якості товаришів, яких рекомендували на посади керівників політшкіл і гуртків. На основі даних цих комісій агітпропи губкомів партії розподілили резерв кадрів ідеологічних працівників на групи залежно від їх рівня політичної та загальноосвітньої підготовки, спеціальності.

¹⁶ Партийное просвещение: Очерки истории (на материалах Компартии Украины). — Киев, 1978. — С. 86.

¹⁷ Итоги партийной работы на Украине за 1923 г. — Харьков, 1924. — С. 175.

¹⁸ Тринадцатый съезд РКП(б): Стеногр. отчет. — С. 184.

¹⁹ Ленин В. И. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і професійних спілок, 4 черв. 1918 р. // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 387.

²⁰ Ленин В. И. Сторінки з щоденника // Там же. — Т. 45. — С. 349.

²¹ КПРС в резолюціях... — К., 1979. — Т. 3. — С. 93—94.

Для них при радпартшколах створювалися курси і семінари, спеціальні відділення. Після цього партійні комітети направляли резервістів до партійних осередків на заводи, фабрики, в будівельні організації, в села для керівництва гуртками і політшколами. Такі курси по підготовці і перепідготовці пропагандистів для сільських парторганізацій влітку 1925 р. були створені, наприклад, Полтавським губкомом партії. Після закінчення навчання 180 пропагандистів були направлені в села губернії^{21-а}. Такі ж курси працювали в Одесі.

Висуванство як вирішальний шлях формування кадрів пропагандистів дало можливість в короткий строк і масовому масштабі залучити до пропагандистської роботи тисячі робітників. У 1925 р. в країні було підбрано і висунуто на неї 4 500 комуністів-робітників. Разом з членами агітаційних комісій пропагандисти-робітники становили майже 30 тис. чол.²².

В результаті залучення до пропагандистської діяльності робітників від верстата докорінно змінився соціальний склад пропагандистів. Так, у 1925/26 навчальному році 90% керівників шкіл політграмоти у Сталінській окружній парторганізації становили вихідці з робітників. 55,5% з них були кадровими робітниками і мали виробничий стаж більше десяти років²³.

Від 73 до 85% пропагандистів нормальних і скорочених шкіл політграмоти Луганської окружної парторганізації також були робітниками²⁴.

Це свідчило про те, що завдяки висуванству як вирішальному шляху формування пропагандистських кадрів партії вдалося підібрати велику армію ідеологічних працівників нового типу, які були зв'язані з робітничими масами, знали їх настрої і потреби. Звичайно робітники-пропагандисти мали низький загальноосвітній та ідейно-політичний рівень. Багато з них не мали досвіду пропагандистської роботи. Так, у Луганській партійній організації в 1925/26 навчальному році 32% пропагандистів були представниками робітничих професій і не мали пропагандистського досвіду²⁵. Їм треба було постійно вчитися. Тому перед ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, всіма партійними організаціями поставили відповідальні завдання: виховати самих вихователів, озброїти їх революційною теорією, історією більшовизму, методикою партійної пропаганди.

Як відзначив XIV з'їзд ВКП(б), «...справа політосвіти просувається вперед, але недоліки тут насамперед у якості. Потрібно вище підносити її ідейний лєнінський зміст, її теоретичну витримку»²⁶. Все це залежало в першу чергу від теоретичного рівня і методичної майстерності пропагандистських кадрів.

Партія керувалася тим, що пропагандист має систематично вивчати революційну теорію, оцінювати суспільні явища з позицій марксизму-лєнінізму, вміло пов'язувати партійну пропаганду з життям, розв'язанням практичних завдань. Тому вона постійно піклувалася про організацію навчання пропагандистських кадрів. XII з'їзд РКП(б) висунув завдання дальшого піднесення ідейно-теоретичного рівня і професійної майстерності партійних пропагандистів. «Завдання партії полягає в тому,—зазначалося у Звітній доповіді,—щоб напружити зусилля на цьому фронті, посилити роботу по виробленню, по викуванню командного складу комосвіти»²⁷.

^{21-а} Правда.—1925.—31 юля.

²² Агитационно-пропагандистская работа фабрично-заводских ячеек.— М., 1926.— С. 23.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 67, спр. 256, арк. 150.

²⁴ Там же, спр. 393, арк. 12.

²⁵ Там же, оп. 60, спр. 797, арк. 56.

²⁶ XIV съезд ВКП(б): Стеногр. отчет.— М.— Л., 1926.— С. 86.

²⁷ Двенадцатый съезд РКП(б), 17—25 апреля 1923 г.: Стеногр. отчет.— М., 1968.— С. 59.

Питанням підготовки і перепідготовки пропагандистських кадрів приділялася увага і на XIII з'їзді партії. «Пропагандистські сили...— підкреслювалося в його резолюції «Про агітпропроботу»,— повинні бути найближчим часом пропущені через курси перепідготовки пропагандистів при агітпропах губкомів, причому основним завданням цих курсів повинно бути пророблення програм скорочених і нормальних шкіл політграмоти на основах врахування досвіду останнього часу»²⁸.

ЦК РКП(б) прийняв ряд постанов, спрямованих на поліпшення організації навчання молодих пропагандистів. 13 березня 1925 р. Центральний Комітет партії прийняв постанову «Про підготовку і перепідготовку агітаторів і пропагандистів». У ній зазначалося, що далі успіхи роботи низової мережі партійної освіти цілком залежать від складу пропагандистів, їх ідейно-теоретичного рівня, активності й свідомості. ЦК партії схвалив діяльність партійних організацій по висуванню кращих робітників-комуністів на пропагандистську роботу і рекомендував посилити їх підготовку і перепідготовку через літні курси, гуртки і семінари, шляхом прикріплення молодих пропагандистів до досвідчених наставників²⁹.

Виконуючи вказівки ЦК РКП(б), партійні комітети створили в усіх губернських і повітових центрах літні курси із строком навчання 1,5—2,5 місяця. Влітку 1925 р. вони функціонували в Артемівську, Катеринославі, Києві, Луганську, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Харкові та інших містах.

Велика увага на курсах приділялася змісту навчального процесу. Навчальний план був розрахований на 192 години, 50% з яких відводилося на аудиторні заняття, а решта — на самостійну підготовку. Слухачі курсів поглиблено вивчали марксистсько-ленінську теоретичну спадщину, історію РКП(б) та Комінтерну, економічну політику, питання партійного і радянського будівництва. Навчальним планом передбачалося озброїти пропагандистів методикою партійної пропаганди. Для цього було виділено 36 годин семінарських занять, на яких слухачі вивчали методи і форми викладання марксистсько-ленінської теорії, кращий досвід пропагандистської роботи. Практикувалося проведення пробних і показових занять. Курсова система була головною формою підготовки пропагандистів з робітників. Вона дала можливість за короткий строк підготувати знайомих пропагандистів. Тільки на Україні протягом літнього періоду 1925 р. 1572 пропагандисти пройшли перепідготовку через систему курсів, 86% з них були робітниками³⁰. Підготовка і перепідготовка пропагандистів з робітничого середовища, як відзначалося на IX з'їзді КП(б)У, дали можливість охопити політичним навчанням до 60% складу міських парторганізацій і майже 100% членів і кандидатів у члени партії сільських парторганізацій³¹.

Застосовувалися й інші форми навчання пропагандистів-робітників. У 1925 р. партійні організації Харківської, Київської, Катеринославо-ської та інших губерній поряд з літніми курсами пропагандистів організували постійно діючі пропсеминари. На відміну від курсів, слухачі таких семінарів, по-перше, не звільнялися від основної роботи, а один-два рази на тиждень відвідували заняття у позаробочий час. По-друге, семінари об'єднували пропагандистів, які працювали в однотипних політшколах і гуртках. Заняття на семінарах проходили точно і послідовно, за розділами навчальної програми політшкіл і марксистських гуртків. Поряд з читанням лекцій, проведенням співбесід і консультацій на заняттях відбувався обмін досвідом пропагандистської роботи.

²⁸ КПСР в резолюціях...— Т. 3.— С. 98.

²⁹ Справочник партійного работника.— М., 1925.— Вып. 5.— С. 324.

³⁰ Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины: Стеногр. отчет.— Харьков, 1926.— С. 72.

³¹ Там же.

Для того часу, коли багато пропагандистів-робітників мали недостатній рівень теоретичної і методичної підготовки, гостро потребували допомоги, такі семінари були важливою і необхідною формою піднесення пропагандистської майстерності. В партійних організаціях Донбасу, Харкова, Одеси, Миколаєва, Кривого Рога позитивно зарекомендували себе інструктивні доповіді і науково-теоретичні конференції для пропагандистів, які систематично відбувалися при партійних і дискусійних клубах. Їх головним завданням було подання теоретичної і методичної допомоги пропагандистам під час підготовки до чергового заняття. На інструктивних зборах пропагандисти одержували інформацію з актуальних проблем міжнародного становища, соціально-економічного розвитку країни, питань партійного і радянського будівництва, діяльності місцевих партійних організацій. Вжиття таких заходів було дійовою формою піднесення ідейно-теоретичного рівня пропагандистів. Тому VI конференція КП(б)У (грудень 1921 р.) рекомендувала всім партійним організаціям широко застосовувати у навчанні пропагандистів проведення інструктивних зборів, науково-теоретичних конференцій, читання циклів лекцій³².

Враховуючи, що багато робітників не мали належного досвіду пропагандистської роботи, парторганізації велику увагу приділяли озброєнню їх методикою партійної пропаганди, передовим досвідом. Для цього створювалися школи і короткострокові курси підвищення методичної майстерності пропагандистів. У жовтні 1925 р. на засіданні бюро Харківського губкому партії було заслухано звіт агітаційно-пропагандистського відділу про підсумки роботи таких курсів.

Було відзначено, що короткострокові курси як одна з активних форм підвищення кваліфікації пропагандистів себе виправдала. Слухачі добре засвоїли навички самостійної роботи з книгою, навчилися складати конспекти тощо³³.

В середині 20-х років у Києві, Дніпропетровську, Одесі створювалися окружні кабінети політосвітроботи і методичні бюро як методичні центри, що мали допомагати пропагандистам і слухачам системи партійної освіти. Їх завданням було забезпечення високої якості партійного навчання. Кабінети і методичні бюро вивчали і поширювали передовий досвід пропагандистської роботи, готували методичні й наочні посібники, робили огляди нової літератури³⁴. Прикладом цього була діяльність кабінетів політосвітроботи, створених при великих парторганізаціях Дніпропетровського округу партії у 1925/26 навчальному році. Там функціонували відділи чергового уроку, де зосереджувалися наочні посібники, виставки навчальної літератури для керівників і слухачів. Методичну допомогу пропагандистам подавав відділ методичної літератури. Існував відділ обліку досвіду місцевої партійної роботи, де зосереджувалися всі матеріали про кращу пропагандистську діяльність. При кабінетах здійснювалася перепідготовка пропагандистів, створювалися групи доповідачів і консультантів. Окружний кабінет керував районними кабінетами агітаційно-пропагандистської роботи³⁵.

Досвід створення і діяльності кабінетів агітпропроботи став надбанням багатьох партійних організацій. Він допоміг у майбутньому в організації будинків і кабінетів політичної освіти як методичних центрів системи партійного навчання.

Велику роль у вихованні пропагандистів-робітників, узагальненні і поширенні передового досвіду пропагандистської діяльності відіграла партійна преса. Статті про проблеми марксистсько-ленінської освіти

³² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т.— К., 1976.— Т. 1.— С. 168—169.

³³ Известия ЦК РКП(б).— 1925.— № 40.— С. 8.

³⁴ Коммунистическое просвещение.— 1925.— № 5.— С. 58—59.

³⁵ Партийное просвещение: Очерки истории.— С. 98.

комуністів, передовий пропагандистський досвід, кращих керівників політшкіл і гуртків систематично друкувалися на сторінках газети «Правда», журналів «Большевик», «Коммунистическая революция», «Памятка агитатора» та ін. Наприклад, «Правда» вела постійну рубрику «Куточок пропагандиста», де висвітлювала роботу партійних організацій по керівництву системою партійної освіти, добору і вихованню пропагандистських кадрів, узагальнювала досвід роботи кращих з них.

Допомогу пропагандистам-робітникам подавали політичні журнали, які видавали ЦК КП(б)У та місцеві партійні комітети. Так, Донецький губком партії видавав щомісячний журнал «Спутник Донецького пропагандиста» тиражем 2 тис. примірників³⁶. На його сторінках друкувалися теоретичні статті, присвячені актуальним проблемам ленінізму, програми і плани роботи гуртків, узагальнювався кращий досвід пропагандистської роботи.

Створення широкої мережі постійно діючих курсів і семінарів дало можливість партійним організаціям за короткий строк здійснити масову перепідготовку пропагандистських кадрів. Лише протягом літа 1925 р. у республіці було підготовлено і перепідготовлено 1581 пропагандист з робітників.

Від 50 до 70 % пропагандистів, що закінчили літні курси, були направлені у 1925/26 навчальному році керівниками шкіл політграмоти, марксистських гуртків³⁷.

Проведена робота по підготовці і перепідготовці пропагандистських кадрів дала можливість партії у другій половині 20-х років здійснити докорінний поворот у партійній освіті від кількісних показників до якісних — дальшого підвищення ідейно-теоретичного рівня партійного навчання. «Якщо у минулому році і восени (1925 р.— Д. Я.) головними для нас були питання про те, як організувати школу, де знайти пропагандистів, як знайти кошти на організацію цієї школи, — зазначав завідувач агітпропвідділом ЦК ВКП(б) В. Г. Кнорін, — то цього року (1926 р.— Д. Я.) головним вже повинно бути для нас питання: що пропагандист дасть своїм слухачам, наскільки правильно він висвітлить основні лозунги партії»³⁸.

Боротьба за глибокий ідейний зміст політичного навчання стала у той час головним завданням в ідеологічній діяльності партії. Це зумовлювалося рядом обставин, і насамперед, складністю і масштабістю завдань соціалістичного будівництва, необхідністю боротьби проти антиленінських течій і угруповань, які особливо посилили свої атаки на ленінізм, генеральну лінію партії під час і після XIV з'їзду ВКП(б). XIII з'їзд РКП(б) пропонував максимально зблизити все викладання у системі партійної освіти «... з висвітленням завдань сучасної боротьби і революційного будівництва»³⁹.

Комуністична партія, її Центральний Комітет, спираючись на вказівку В. І. Леніна про те, що успіх ідейно-теоретичного навчання комуністів визначається складом пропагандистів, здійснювали постійне керівництво і контроль за роботою місцевих парторганізацій, підготовкою і вихованням пропагандистських кадрів, подавали їм систематичну допомогу і підтримку. Тільки за період між XI та XII з'їздами РКП(б) на Пленумах, засіданнях Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК РКП(б) було обговорено 612 питань, присвячених пропагандистській діяльності партії⁴⁰. За цей же час на засіданнях Політбюро 6 разів обговорювалися питання про марксистсько-ленінське виховання

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 665, арк. 16.

³⁷ Підраховано авт. за: Дев'ятий съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины: Стеногр. отчет.— С. 72; Коммунистическая революция.— 1925.— № 5.— С. 11.

³⁸ Там же.— 1926.— № 13—14.— С. 5.

³⁹ КПРС в резолюціях...— Т. 3.— С. 99.

⁴⁰ Двенадцатый съезд РКП(б): Стеногр. отчет.— М., 1968.— С. 808.

комуністів, підготовку і підвищення кваліфікації пропагандистських кадрів⁴¹.

Протягом 1923—1924 рр. на засіданнях Агітпропу ЦК КП(б)У були заслухані звіти Волинського, Донецького, Подільського, Полтавського, Харківського, Чернігівського губкомів, Бердянського, Гайсинського, Луганського, Шепетівського та інших окружкомів партії⁴².

Питання добору і виховання пропагандистських кадрів систематично обговорювалися на пленумах і активах партійних комітетів, засіданнях парткомів, зборах партійних осередків. Тільки з 10 листопада 1925 р. до 10 грудня 1926 р. відбулося 67 засідань бюро Харківського окружного партії, на яких було розглянуто 557 питань. 97 з них (17,5%) присвячувалися внутріпартійній пропаганді, зокрема, добору, розстановці і вихованню пропагандистських кадрів⁴³.

Питання добору і виховання пропагандистів з робітників перебували в центрі уваги партійних осередків і цехових парторганізацій. Наприклад, на Сталінському металургійному заводі партійні організації висунули пропагандистами 120 передових робітників⁴⁴. Це дало можливість створити у 1925 р. 29 шкіл політграмоти і охопити партійним навчанням 1200 комуністів з 1844, які стояли на партійному обліку⁴⁵.

Таким чином, завдяки повсякденному партійному керівництву підготовкою і вихованням пропагандистів-робітників вдалося за короткий строк і в масовому масштабі залучити до пропагандистської діяльності тисячі робітників і створити струнку, всеохоплюючу систему політичної освіти комуністів. Висуванство стало однією з важливих ланок підготовки пропагандистських кадрів у досліджуваній період. Воно збереглося і в наступні роки — аж до середини 30-х років. Із зростанням загальноосвітнього та ідейно-політичного рівня трудящих роль висуванства у підготовці пропагандистських кадрів поступово зменшувалася.

Багатий досвід партійного керівництва формуванням пропагандистських кадрів має і сьогодні пізнавальне значення. Продовжуючи славні традиції, наша партія на XXVII з'їзді, січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПКРС, у постанові ЦК КПКРС «Основні напрями перебудови системи політичного і економічного навчання трудящих» накреслила шляхи дальшого піднесення ідеологічної роботи, перебудови політичного і економічного навчання, удосконалення системи добору і навчання пропагандистських кадрів. Як відзначалося на січневому (1987 р.) Пленумі, «Центральний Комітет орієнтує партійні організації на те, щоб в ідеологічній роботі брав участь весь актив партії, всі комуністи. Але це зовсім не знімає завдання зміцнення ідеологічних ділянок висококваліфікованими, підготовленими кадрами, які повною мірою відчують пульс часу, глибоко розуміють суть поставлених завдань, здатні ефективно пропагувати політику партії, переконувати й організовувати людей»⁴⁶.

Підготовці і вихованню таких ідеологічних кадрів можуть допомогти творче засвоєння і практичне застосування багатого історичного досвіду партійного керівництва формуванням пропагандистських кадрів у 20-ті роки.

⁴¹ Там же.— С. 82.

⁴² Партийное просвещение: Очерки истории.— С. 77.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПКРС, ф. 17, оп. 26, спр. 832, арк. 68.

⁴⁴ Известия ЦК РКП(б).— 1925.— № 22.— С. 13.

⁴⁵ Там же.— № 39.— С. 6.

⁴⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПКРС, 27—28 січня 1987 р.— С. 59—60.

«АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ» — ГЕРОЇЧНИЙ ЕПІЗОД БОРОТЬБИ
ДОНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА
ПРОТИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Н. С. РАШБА (Харків), К. М. ГУСЕВ (Харків)

«Азовське сидіння» 1637—1642 рр.— яскравий епізод з боротьби російського та українського народів проти агресії Османської імперії та її васала — Кримського ханства. Кілька тисяч донських і запорізьких козаків протягом майже 5 років утримували захоплену ними могутню османську фортецю. Ця безприкладна оборона вражала сучасників.

Російські та українські землі з кінця XV ст. зазнавали небувалих до тих пір набігів кримсько-османських орд. Багато їх жителів гинули під час цих сутічок, тисячі їх потрапляли у неволю.

Османська агресія викликала опір народу. В нижній течії Дону та Дніпра склалися два центри козацтва—донського та запорізького. Очаків, Азов, Кафа, Гьозлів та інші північночорноморські міста Османської імперії — центри работоргівлі — зазнавали систематичних ударів з боку козаків. Козацькі флотилії нападали навіть на румелійські та анатолійські порти імперії, на її столицю — Стамбул. Не здобич була головною метою козаків, а визволення співвітчизників з османської неволі.

Із самого початку свого існування донці та запорожці діяли пліч-о-пліч проти спільного ворога. Про це яскраво свідчать історичні джерела. У боротьбі проти агресорів міцніли зв'язки українського та російського народів. Особливо часто донці та запорожці нападали на Азовську фортецю — могутній форпост Османської імперії у Північному Причорномор'ї. Найбільшої гостроти набула ця боротьба у 30-ті роки XVII ст., коли козакам вдалося оволодіти Азовом і тривалий час його обороняти.

Дореволюційні історики (С. М. Соловйов, М. С. Грушевський, В. Д. Сухоруков та ін.) у своїх працях торкалися теми «Азовського сидіння». Однак героїчну боротьбу донських та запорізьких козаків у 1637—1642 рр. вони висвітлювали дуже стисло. С. М. Соловйов у своїй багатотомній праці «История России с древнейших времен» приділив цій події трохи більше 2 сторінок¹. 15 сторінок присвячено боротьбі за Азов у великій праці В. Д. Сухорукова про донське козацтво². Для дореволюційних істориків характерно те, що вони обмежуються переказом російських джерел.

На жаль, в радянській історіографії «Азовське сидіння» також не знайшло належного відображення. Автори багатьох присвячених цьому періоду праць лише торкаються зазначеної теми. Безпосередньо вона розглядається лише в кількох працях³. Однак в них використано в основному російські джерела та праці дореволюційних істориків, з яких іноді перейшли й їхні помилки. Наприклад, Ю. П. Тушин у книзі «Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях» стверджує, що облога Азова османами в 1641 р. почалася 7 червня, а не 24 червня, як це було насправді. Тобто помилка В. Д. Сухорукова, причиною якої було некритичне вивчення джерел, з'явилася в праці

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1960.— Кн. 5.— С. 215—218.

² Историческое описание земли Войска Донского (Сост. В. Д. Сухоруков).— Новочеркасск, 1903.— С. 175—190.

³ Напр.: Лукин Б. В. Азовское сидение.— Ростов-на-Дону, 1939; Попов М. Я. Азовское сидение.— М., 1961; Тихонов Ю. А. Азовское сидение // Вопр. истории. 1970. № 8; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.— М.; Л., 1948; Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI—XVII вв.: В 2 т. // Уч. записки МГУ.— 1946.— Вып. 94.

сучасного історика⁴. Військові аспекти «Азовського сидіння» досліджені недостатньо; у висвітленні епізодів боротьби 1637—1642 рр. існують «білі плями», які можливо ліквідувати, порівнявши російські та іноземні джерела.

Міжнародна ситуація на початку 1637 р. сприяла планам козаків оволодіти Азовом — гніздом розбійницьких орд, які спустошували російські та українські землі. Османська імперія невдало воювала з Іраном, а її васали — кримський хан Інайет-Гірей та хан Буджацької орди Кантемир — затіяли криваву міжусобицю. Підвладні Порті ногайці втікали з-під Азова під ударами козаків.

21 квітня 1637 р. козацьке військо почало облогу Азова. Разом із запорізькими й донськими козаками билися кілька сотень московських «охочих людей». За різними джерелами, чисельність війська становила 4400 — 6 тис. воїнів⁵. Важкої артилерії у козаків не було⁶.

В той час Азовська фортеця була дуже міцним укріпленням. Вона складалася з трьох «городів»: власне Азова, Тапракали, Ташкалі. У фортеці налічувалося 11 башт. Гарнізон складався з 4 тис. солдатів, а в обороні міста брало участь усе його чоловіче населення. Крім того, там було зосереджено понад 300 гармат⁷.

За час облоги, яка тривала майже два місяці, Порта не змогла допомогти азовцям. Нечисленне кінне військо з Кафи, Темрюка та Тамані було вщент розбите на річці Кагальник⁸.

18 червня 1637 р. відбувся вирішальний штурм. Вранці, о 4 годині, козаки висадили у повітря частину кріпосної стіни. Штурмові ксони ринули у пролом; на іншій ділянці загін донців та запорожців проник у фортецю за допомогою драбин. Розпочався запеклий бій, який закінчився повною поразкою османів. В результаті цієї перемоги було виволено близько 2 тис. російських та українських невільників⁹.

Одержавши повідомлення про здобуття козаками Азова, султан наказав кримському хану вирушати у похід на російські землі. Кримці захопили у полон багато мирних селян. 300 з них були відправлені у Туреччину і знищені. Однак для активної боротьби з козаками Порта не мала достатніх сил¹⁰.

А ті не збиралися віддавати Азов без бою. Османи та кримці з втратою цієї фортеці вже не могли безкарно робити наскоки на українські й російські землі. Тому, вимагаючи від козаків «служби на сакмех и перелазех», російський уряд надсилав до Азова військові запаси та продовольство¹¹.

Зв'язки донського та запорізького козацтва після оволодіння Азовом стали ще міцнішими. Цьому сприяло й велике селянсько-козацьке

⁴ Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII век).— М., 1978.— С. 128; Историческое описание земли Войска Донского.— С. 187; За «Поэтической повестью об Азовском сидении» (Воинские повести Древней Руси // Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1949.— С. 59) облога Азова османською армією почалася 24 червня 1641 р. Цю ж дату зустрічаємо в іншому джерелі — Відписці воронезького воеводи до Москви 6 липня 1641 р. (Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическою комиссией.— СПб., 1906.— Т. 24. (Далее—Донские дела.—Кн. 2.—Стб. 47—49). Однак в запису про направлення «служилих людей» О. Желябужського та О. Башмакова до Азова зазначена інша дата початку облоги — 7 червня 1641 р. (Донские дела.—Кн. 2.—Стб. 260). Очевидно, остання дата помилкова, але її постійно наводять сучасні історики.

⁵ Донские дела.— Кн. 1.—Стб. 637; Соловьев С. М. Указ. соч.— Кн. 5, С. 215—216; Новосельский А. А. Указ. соч.— С. 259.

⁶ Историческое описание земли Войска Донского.— С. 175—176.

⁷ Донские дела.— Кн. 1.—Стб. 642, 778—780, 800—802; Историческое описание земли Войска Донского.— С. 174.

⁸ Донские дела.— Кн. 1.—Стб. 569; Историческое описание земли Войска Донского.— С. 177.

⁹ Воинские повести.— С. 53—55; Донские дела.— Кн. 1.—Стб. 637—639; Историческое описание земли Войска Донского.— С. 178; Collectanea z dziejopisów tureckich: Rzeczy do historii Polskiej.— Warszawa, 1824.— Т. 1.— С. 195.

¹⁰ Новосельский А. А. Указ. соч.— С. 265—266.

¹¹ Донские дела.— Кн. 1.—Стб. 567—571, 592—597.

повстання, яке розпочалося восени 1637 р. на Україні. Різке посилення феодального гніту, політика окатоличування українського населення вкрай загострили класові, релігійні та національні суперечності. До того ж, урядові кола Речі Посполитої нічого не робили для захисту українського населення від численних набігів османсько-кримських орд. Польські феодалі з неймовірною жорстокістю розправлялися з повсталими. Гетьман С. Конєцпольський у своєму універсалі радив не щадити запорожців та повсталих селян, вбивати навіть їхніх дружин та дітей, бо «краще, щоб на цих місцях росла кропива, ніж розпліднювалися зрадники». Такої ж думки дотримувався король Владислав IV¹².

Кривавий терор польських феодалів примусив українське населення та козацтво втікати на територію Російської держави та на Дон, де вони знаходили надійний притулок. У березні 1638 р. донський отаман М. Татаринов доповідав в Москву, що на Дону знаходилося 10 тис. запорожців. Серед них були Гуня та Острянин — керівники антифеодального повстання¹³. Представники братніх народів об'єднувалися у боротьбі проти спільних ворогів.

Панівні кола Речі Посполитої, нехтуючи інтересами безпеки країни, вступили у підступну згоду з османськими феодалами. Стамбул вимагав від Варшави заборонити запорожцям проходити до Азова на допомогу донцям. Від польських урядовців вимагали навіть гарантій на випадок переходу османських військ через територію Речі Посполитої¹⁴. Польський уряд задовольняв вимоги нещадних ворогів народів Східної Європи. У 1639 р. була відновлена фортеця Кодак перед дніпровськими порогами (у районі сучасного Дніпропетровська), за допомогою якої Варшавський уряд мав намір контролювати дії запорожців, не давати їм можливості виступати проти турків¹⁵. У 1640 р. загін польських урядових військ спільно з османами напав на донських та запорізьких козаків, які поверталися з морського походу, поблизу Очакова у гирлі Дніпра¹⁶. Така політика завдавала великої шкоди народам Росії та України, які терпіли від набігів кримсько-османських орд.

Порта не могла змиритися з втратою Азова. В травні — червні 1638 р. за наказом султана османські війська та флот вирушили походом до гирла Дону. Однак донці та запорожці завдали відчутного удару їхній ескадрі. Ворог мусив припинити воєнні дії¹⁷. Стамбул ще не мав можливості спорядити велике військо на Азов. Водночас козаки діяли активно. Разом з московськими урядовими загонами вони ходили у степ проти ногайських улусів, підвладних Порті, заважаючи їй утворити небезпечний союз із степовими народами¹⁸.

В травні 1639 р. Османська імперія успішно закінчила війну з Іраном. Відразу ж розпочалися приготування до величезного походу проти козаків, які укріпилися в Азові. В Стамбулі мали намір не тільки відвоювати важливу фортецю, а й остаточно знищити козацтво.

Вже восени 1639 р. до Азова підійшло військо, що складалося з кримців та підвладних османам черкесів. 12 тижнів воно стояло там, не наважившись розпочати облогу¹⁹.

¹² Воссоєдиненіє України с Росією: Документи и матеріали (1654—1954): В 3 т.— М., 1953.— Т. 1.— С. 179, 181—182.

¹³ Там же.— С. 202—204; Солов'єв С. М. Указ. соч.— Кн. 5.— С. 217.

¹⁴ Abgachanowicz Z. Katalog dokumentów tureckich.— Warszawa, 1959.— S. 316, 317.

¹⁵ Воссоєдиненіє України с Росією.— Т. 1.— С. 274—275.

¹⁶ Там же.— С. 335—336.

¹⁷ Историческое описание земли Войска Донского.— С. 182; Новосельский А. А. Указ. соч.— С. 270—271; Эварницкий Д. И. История запорожских казаков.— СПб., 1895.— Т. 2.— С. 227.

¹⁸ Донские дела.— Кн. 1.— Стб. 662—663, 703—705, 780—781.

¹⁹ Там же.— Стб. 983—985.

Козаки готувалися до вирішального бою. Вони укріплювали старі фортечні споруди, будували нові з дерева та землі²⁰. Козацькі флотилії виходили в море, завдаючи відчутних ударів по османських портах та знищуючи запаси, що там знаходилися²¹. З Москви періодично надси- лалися продовольство, зброя, порох. У фортеці на випадок раптового нападу ворога постійно у стані бойової готовності знаходився силь- ний гарнізон.

Вже у першій половині 1641 р. Порта зуміла зібрати для Азов- ського походу величезну армію та могутній флот. Російські та іноземні джерела одноставно свідчать про велику чисельність османського вій- ська. Евлія Челебі, турецький свідок осади Азова, оцінює її в 220 тис. чол.²² Козаки стверджували, що у ворожому стані було 256 тис. чол. та ще й 120 важких і 700 малих гармат. Особливо козаки наголошували на великій кількості яничарів — кращих воїнів імперії — та інозем- них найманців. Ось як описується сила ворожого війська: «И после того в полках их почела быти стрельба пушечная и мушкетная великая: как есть стала гроза великая над нами страшная, будто гром велик и молния страшная ото облако бывает с небесы. От стрельбы их стал огонь и дым до неба...»²³. Інші джерела називають інші цифри: 150 тис., 60—80 тис. чол.²⁴ Такі величезні армії Стамбул формував для найваж- ливіших походів. Головні сили флоту також взяли участь у цій воен- ній акції²⁵.

Козацький гарнізон налічував, за різними джерелами, від 3 до 7 тис. чол.²⁶ Є дані, що козаків у фортеці було трохи більше; до того ж, кілька сотень жінок брали участь в обороні²⁷. Керівником оборони був отаман Петров²⁸. За 4 роки козаки зібрали у фортеці великі за- паси продовольства, пороху та ін. Кілька колодязів забезпечували во- дою гарнізон на весь час облоги²⁹.

Облога розпочалася 24 червня 1641 р. Османські війська одразу ж розгорнули роботу по спорудженню табору; на Дону будувалися тим- часові причали. Ворожі загони методично стягували зашморг навколо Азова. Козацький гарнізон розпочав активну оборону. Вже в перший день облоги козаки зробили вилазку, знищили багато османських сол- датів, зруйнували їхні облогові споруди. Така тактика для противника була несподіваною³⁰. Перевершили козаки ворога й у підкопній війні. Про це повідомляти турецький хроніст³¹ та Е. Челебі³².

Зосередивши артилерію навколо Азова, османи розпочали бом- бардування фортеці. Канонада була такою сильною, що її було чути навіть у черкаському «городку», що знаходився майже у 80 км від міста³³. Шалений гарматний вогонь, що тривав кілька днів, зруйнував деякі кріпосні споруди, але козаки вночі ремонтували укріплення. Е. Челебі, вражений стійкістю козацького гарнізону, писав: «Гяури

²⁰ Там же.— Кн. 2.— Стб. 47—49.

²¹ Там же.— Стб. 49—51; Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 311.

²² Księga Podróży Ewlii Czelebiego // Redakcja nauk.: Z. Abrachamowich.— Warszawa, 1969.— S. 176—177.

²³ Воинские повести.— С. 60—61.

²⁴ Новосельский А. А. Указ. соч.— С. 286; Летопись о многих мятежах.— СПб., 1771.— С. 371.

²⁵ Księga Podróży Ewlii Czelebiego.— S. 176.

²⁶ Воинские повести.— С. 67; Collectanea z dziejopisów tureckich.— S. 196; Донские дела.— Кн. 2.— Стб. 230; Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 328—329.

²⁷ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 217.

²⁸ Историческое описание земли Войска Донского.— С. 187.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 328—329.

³⁰ Донские дела.— Кн. 2.— Стб. 200—201, 213—214.

³¹ Collectanea z dziejopisów tureckich.— S. 196.

³² Księga Podróży Ewlii Czelebiego.— S. 178.

³³ Историческое описание земли Войска Донского.— С. 184; Воинские повести.— С. 71; Донские дела.— Кн. 2.— Стб. 230.

(козаки — Авт.) у фортеці були вперті, як Ферхад у руйнуванні скель»³⁴.

Перед початком вирішального штурму козакам було надіслано ультиматум, в якому їм пропонувалося здати фортецю. За це їм обіцяли щедрю платню та безпечний відхід у «городки». Гарнізон з обуренням відхилив пропозиції ворога. В той же день розпочався штурм фортеці. Османи зробили підкопи під кріпосну стіну; висадили її частину у повітря, щоб через пролом вдертися у фортецю. В перших їх рядах йшли яничари та європейські найманці («немцы») ³⁵.

Козаки добре підготувалися до штурму: зробили надійні схованки («ями»), виставили трофейні, захоплені при здобутті Азова у 1637 р., гармати і зустрічали ворога влучним зосередженим вогнем. Не даючи ворогу змоги отямитися, козаки підірвали порохові заряди, які вони ще раніше підвели під його табір, і гарматні батареї, а потім зробили велику вилазку, захопивши «большое знамя турецкого царя». Як повідомляли козаки, вояк під час першого штурму втратив 23 тис. чол. «окроме ранених». Протягом кількох днів османські полководці кидали у бій нові сили, намагаючись зламати опір гарнізону, але козаки трималися стійко.

Невдачі змусили ворога змінити тактику облоги. Навколо Азова вони насипали земляний вал аж до кріпосних мурів, робили мінні підкопи. Однак у цій справі козаки перевершували противника. Вони руйнували османські галереї, «подкопы под их валы и под пушки вели многие»³⁶. Раптові вибухи в османському таборі, вилазки не тільки були ефективною зброєю козаків, а й позначалися на бойовому дусі ворожих воїнів³⁷.

Однак становище козацького гарнізону було нелегким. Жорстокий гарматний вогонь османів змінювався штурмами, причому вороги мали змогу атакувати фортецю майже безперервно силами різних загонів.

Намагаючись підняти бойовий дух своїх воїнів, османські полководці обіцяли віддати Азов їм на розграбування³⁸. Однак штурми закінчувалися невдачами, величезні втрати негативно впливали на бойовий дух османських воїнів. У різноплеменному війську ширилося ремствування³⁹.

На початку серпня виявилось, що в османському війську залишилося обмаль пороху. До Стамбула за ним та за поповненням було послано гінців. Проте, як свідчить турецький хроніст, замість 3 тис. ц пороху, які були необхідні війську, начальники складів видали тільки 1 800 ц⁴⁰.

В останній період облоги османи будь-якою ціною намагалися оволодіти фортецею. Козакам довелося відбити 24 штурми. Сили гарнізону танули. «А се в мале дружине своей остались, уже стало время переменитца некем, ни на единый час отдохнуть нам не дадут»,— жалілися козаки⁴¹. Бої були вкрай жорстокі. Е. Челебі порівнював один з штурмів, який тривав 8 годин, з величезною битвою 1526 р. при Мохачі, яка на півтора століття вирішила долю Угорщини. Османські полководці навіть почали платити гроші за кожную козацьку голову, кожного полоненого⁴². Проте в рядах османської армії панував розлад. Кримські війська невеликими загонами почали залишати табір, посилюючись на те, що «запасов не стало, а конские кормы потравили»⁴³.

³⁴ Księga Podróży Ewlii Czelebiego.— S. 179.

³⁵ Воинские повести.— С. 62—71.

³⁶ Донские дела.— Кн. 2.— Стб. 229, 368.

³⁷ Воинские повести.— С. 73.

³⁸ Księga Podróży Ewlii Czelebiego.— S. 179.

³⁹ Новосельский А. А. Указ. соч.— С. 288; Воинские повести.— С. 74.

⁴⁰ Collectanea z dziejopisów tureckich.— S. 197.

⁴¹ Воинские повести.— С. 75.

⁴² Księga Podróży Ewlii Czelebiego.— S. 182—183.

⁴³ Новосельский А. А. Указ. соч.— С. 289.

Навіть турецькі воїни вимагали зняття облоги. Перші осінні холоди та дощі послабили незадоволення в армії. Почали поширюватися чутки про наближення великого московського війська, яке нібито, йшло на допомогу козакам. У війську назрівав заколот. Яничари, ці елітарні воїни імперії, відмовлялися йти в бій⁴⁴.

Візири та полководці, визнаючи безсилля османської армії у боротьбі з захисниками Азова, на военній раді вирішили послати кримського хана у похід на російські землі, щоб реабілітувати себе перед султаном. Через два тижні кримці повернулися з полоненими⁴⁵. Проте воювати із захисниками Азова було незмірно важче, ніж з безбройними селянами. 26 вересня 1641 р. після великої вилазки козаків, під час якої було знищено 6 тис. «бусурманів»⁴⁶, османська армія раптово відступила і на суднах залишила узбережжя. Кінні контингенти через Таманський півострів рушили в Крим. Козаки, помітивши відступ ворога, напали на ар'єргардні загони і відбили полонених⁴⁷.

Так безславно закінчилася спроба Порти повернути Азов. Донські та запорізькі козаки зуміли зруйнувати плани Стамбула. Ворожі війська зазнали великих збитків. За різними джерелами, османська армія втратила від 50 тис. до 96 тис. чол.⁴⁸, а козаки — 3—6 тис. чол.⁴⁹

Козаки усвідомлювали, що Порта не змириться з поразкою, і тому пропонували російському уряду «прийняти» фортецю, розмістити там сильний гарнізон, відновити кріпосні споруди. Однак у Москві не зважилися піти на конфлікт з Османською імперією, хоча на земському соборі, який відбувся на початку 1642 р., більшість делегатів висловилися за «прийняття» Азова. 30 квітня 1642 р. козаки одержали наказ залишити Азов та відійти у «городки». З боєм у серці йшли вони з фортеці, зруйнувавши все, що було можливо⁵⁰.

Вгамувати османів віддачею Азова не вдалося. Вони продовжували свої спустошливі набіги на російські та українські землі. Однак «Азовське сидіння» мало величезний вплив на хід подій у Східній Європі. Стало ясно, що, тільки об'єднавшись, російський та український народи спроможні перемогти страшного ворога. Через 12 років після закінчення героїчної епопеї, у 1654 р., відбулася історична подія: братні народи возз'єдналися та повели спільну боротьбу проти агресорів за свою свободу та незалежність.

⁴⁴ Księga Podróży Ewlii Czelebiego.— S. 181—182; Collectanea z dziejopisów tureckich.— S. 197.

⁴⁵ Księga Podróży Ewlii Czelebiego.— S. 184.

⁴⁶ Воинские повести.— С. 77.

⁴⁷ Там же.— С. 79—80.

⁴⁸ Донские дела.— Кн. 2.— Стб. 285; Воинские повести.— С. 80; Соловьев С. М. Указ. соч.— Кн. 5.— С. 218.

⁴⁹ Описание земли Войска Донского.— С. 189; Новосельский А. А. Указ. соч.— С. 288.

⁵⁰ Донские дела.— Кн. 2.— Стб. 339—340.

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПОРТУГАЛІЇ В АНГОЛІ У 50-ті — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 70-х РОКІВ

Є. Є. РОЙ (Київ)

Багаторічна мужня боротьба ангольського народу проти португальських колонізаторів за свободу й незалежність завершилася торжеством його справедливої справи — проголошенням у листопаді 1975 р. Народної Республіки Ангола. Країна вступила у новий етап своєї іс-

торії — етап боротьби за ліквідацію тяжкої спадщини колоніалізму в усіх сферах економічного та суспільного життя, за зміцнення політичної й досягнення повної економічної незалежності.

Перед молодю республікою одразу постало багато серйозних проблем, серед яких насамперед ті, що пов'язані з досить значною економічною відсталістю та однобоким характером розвитку її економіки. Наприкінці колоніального періоду (50-ті—перша половина 70-х років) Ангола була країною з аграрно-сировинною спеціалізацією виробництва та експорту, в господарстві якої панував іноземний капітал. Сприятливі кліматичні умови, висока забезпеченість енергоресурсами, наявність багатьох видів мінеральної сировини — все це в умовах колоніалізму сприяло закріпленню за нею ролі аграрно-сировинного придатку Португалії та інших капіталістичних держав. Використовуючи Анголу як джерело сировини, колоніальні власті шляхом економічного впливу та засобами позаекономічного тиску стримували в ній розвиток промисловості, особливо важкої та переробної.

Щоб краще уявити реальну картину останніх років панування португальських колонізаторів, зазначимо, що колоніальна експлуатація Анголи характеризувалася постійним намаганням метрополії зміцнити своє політичне та економічне панування у своїй «заморській провінції», статус якої вона отримала на початку 50-х років. Надання Анголі такого статусу повинно було закріпити її ресурси за імперіалістичною буржуазією Португалії. Неокolonіалістський за своєю суттю план було втиснуто у форми традиційного португальського колоніалізму і пристосовано до інтересів метрополії. Правда, слід підкреслити, що «неокolonіалізм» у цій африканській країні мав певною мірою умовний і обмежений характер, тому що зберігалася головна ознака типового колоніалізму — рішуча відмова лісабонського уряду визнати політичну незалежність Анголи. Згідно з офіційною доктриною Лісабона в останній нібито не існувало проблеми національного самовизначення, тому що колонія спільно з метрополією утворювала єдине «португальське суспільство» — так зване «ешпасу португез»¹. І хоча в системі колоніального панування та експлуатації «заморської провінції» намітилися деякі істотні зміни, все ж усі вони вписувались у рамки основної історичної традиції «старого» колоніалізму взагалі й португальського його різновиду зокрема.

У 50-ті — першій половині 70-х років, незважаючи на значні зусилля з боку колонізаторів, позиції метрополії в Анголі неухильно ослаблювалися. Це свідчило про наближення кризи португальського колоніального режиму.

Для досліджуваного періоду характерним було те, що іноземні монополії спрямовували свої капітали у ті галузі господарства Анголи, які викликали найбільшу їх зацікавленість, і насамперед — у виробництво сільськогосподарської та мінеральної сировини, водночас інтенсивно розвивали експортний сектор господарства. Адже в епоху імперіалізму найбільш типовою формою закабалення й пограбування колоній монополістичним капіталом було його вивезення у слаборозвинуті країни. Це було вигідно для монополій, оскільки норма їх прибутків там була значно вищою, ніж у розвинутих капіталістичних державах. Не стала винятком й Ангола.

У цій африканській країні розвивалися переважно ті галузі, які були орієнтовані на зовнішній ринок, що в свою чергу породжувало відставання виробництв, які могли б створити фундамент національного господарського комплексу. Крім того, таке становище в економіці зумовило виникнення в Анголі у вказаний період своєрідної виробничо-економічної структури, що характеризувалася застоєм у галузях, конче необхідних для населення цієї країни, проте не пов'я-

¹ Ziegler J. La contra-revolution en Afrique.— Paris, 1963.— P. 161.

заних з виробництвом експортних товарів. Колонізатори дбали про вирощування певних товарних культур, які користувалися попитом на світовому ринку. А це вело до скорочення виробництва продуктів харчування для місцевих жителів. Причому розширення посівних площ та культивування тих видів рослин, які йшли на експорт, в останні роки колоніального панування мало пріоритетний характер.

З кожним роком іноземні монополії не без допомоги Лісабона дедалі більше охоплювали своїми шупальцями все господарське життя колоніальної Анголи і, користуючись економічним пануванням, диктували в ньому власну волю. Вони довільно занижували ціни на колоніальну сировину, зменшували обсяг її закупок, що мало тяжкі наслідки для мешканців країни. Адже близько 30% всього населення Анголи залежало від виробництва таких культур, як кава й бавовна². Крім того, падіння цін на них негативно позначилося на торговельному балансі метрополії та її «заморської провінції».

Вирощування обмеженої кількості видів сільськогосподарських культур в Анголі у досліджуваний період, збільшувало її залежність від імперіалістичних монополій. Разом з тим таке становище (особливо до початку 60-х років) значно ослаблювало економіку колонії й робило її надто нестійкою. Це, зокрема, було помітним при найменших коливаннях кон'юнктури на капіталістичному ринку. Свідченням цього можуть бути й висловлювання іноземних спостерігачів та економістів, які не раз підкреслювали, що ангольським сільськогосподарським продуктам (кава, бавовна, сизаль*, цукрова тростина та олійні культури) постійно загрожує надвиробництво³.

Деформований, однобокий характер економіки Анголи, а також основні тенденції політики колоніального режиму в ній з усією очевидністю розкриваються при аналізі товарної структури її експортної продукції. Починаючи з перших повоєнних і до кінця 50-х років експорт цієї африканської країни був сфокусований на трьох основних продуктах, що становили близько 60% від загального його обсягу: кава (35%), необроблені алмази (19%), сизаль (11%)⁴. Слід зауважити, що виробництво окремих товарів цієї групи характеризувалося значною питомою вагою у загальному обсязі виробництва африканського континенту. Наприкінці 50-х років Ангола по виробництву кави, наприклад, вийшла на друге місце в Африці (після Берега Слонової Кості) і на четверте — у світі.

Під впливом цілеспрямованої політики Лісабона, як свідчить аналіз сільськогосподарського експорту колонії, вивезення сировини з Анголи неухильно зростало. Цей постійний процес супроводжувався посиленням ролі капіталістичного сектора у її економіці. Його розвиток був пов'язаний насамперед із створенням великих плантаційних господарств за участю іноземного капіталу, з економічним та позаекономічним тиском. Останні виявлялися насамперед у примусовому вирощуванні африканцями окремих видів товарних культур, зокрема таких, як бавовник, а також у посиленому насаджуванні португальського фермерства. Все це мало риси жорсткої системи колоніальної експлуатації й сприяло широкому залученню до товарного виробництва місцевих жителів, яких насильно примушували вирощувати цю культуру і майже за безцінок здавати державі. Підтвердженням цього може бути й той факт, що до початку 60-х років вироблена в Анголі бавовна була майже вдвоє дешевша, ніж та, яку ввозили в метрополію з інших країн⁵. Серед культур, які вирощувалися в традиційному аф-

² African World.— London, 1962.— № 8.— P. 15—16.

* Сизаль — технічна культура, з якої виготовляються канати, сіті, шітки тощо.

³ Cunha Leal. Coisas do tempo presente: Coisas de Companhia de diamantes de Angola.— Lisboa, 1957.— P. 30.

⁴ Banco de Angola. Exercício 1960.— Luanda.— P. 42.

⁵ International Commerce (Foreign Commerce Weekly).— Washington, 1961.— № 26.— P. 43.

риканському секторі, бавовна до початку розгортання національно-визвольної боротьби ангольського народу займала провідні позиції, даючи колонізаторам великі прибутки від експорту. Крім того, з її виробництвом був пов'язаний ряд обставин, що вплинув на економічний та соціальний розвиток країни в останні роки панування Португалії в Анголі. Колонізатори виступали в ролі скупників сільськогосподарської продукції у дрібних товаровиробників по дуже низьких цінах.

Помітне місце в капіталістичному секторі ангольського сільського господарства займала цукрова тростина. Вироблена з неї продукція експортувалася насамперед у Португалію або в інші її колонії. Регулювався експорт режимом цін та обсягом поставок. Це позначалося й на рівні споживання цукру в Анголі. Майже за десятиріччя — з 1955 по 1964 р. — воно зросло у країні з 20 до 42 тис. т⁶. Щоб цей продукт не потрапляв за межі португаломовних країн, на нього було встановлено високе мито.

Великого значення португальський уряд надавав розвитку експортного сектора господарства Анголи, про що свідчили й розроблені в останні роки колоніального періоду три основних плани розвитку цієї «заморської провінції» (1953—1958 рр., 1959—1964 рр., 1968—1973 рр.) та один перехідний (1965—1967 рр.). Скоординовані програми капіталовкладень затверджувалися парламентом і, таким чином, набували сили закону⁷.

Плани розвитку Анголи були нерозривно пов'язані із загальною еволюцією колоніальної економічної політики Лісабона і відбивали тенденцію посилення державного втручання у процес відтворення у колонії. Внаслідок їх здійснення відбулося помітне зростання показників основних видів експортної продукції⁸, серед якої виділялася мінеральна сировина. Однак, незважаючи на деякі зрушення у цьому напрямі, все ж частка усіх португальських колоній, наприклад, у видобуванні цього виду сировини по відношенню до інших країн Тропічної Африки наприкінці 50-х років становила лише 2,4%⁹.

В останні роки португальського панування в Анголі характерною особливістю її виробничо-економічної структури був подвійний поділ експортного виробництва. Одна його частина йшла головним чином на внутрішній португальський ринок, а інша була зорієнтована на ринки розвинутих капіталістичних країн. До першої групи товарів належали бавовна, цукор, деревина й продукти олійної пальми. До іншої — кава, сизаль, алмази, риба й рибопродукти, а починаючи з кінця 50-х років, — залізна й марганцева руди та нафта.

Розширення виробництва експортної продукції давало метрополії значну валюту. Португальські фабриканти теж були всіляко зацікавлені в цьому. Проте слаборозвинута промисловість Португалії, що лише набирала потужність, не могла до середини 60-х років поглинути цю колоніальну сировину. Так, на початку цих років вона переробляла її лише 12,5%¹⁰. Значна частина сировини з Анголи експортувалася в інші країни капіталістичного світу, зокрема у Сполучені Штати Америки, на які у 1960 р. припадало 43,23% усього ангольського експорту. Близько половини його осідало в країнах Західної Європи і насамперед в Англії, Голландії та ФРН¹¹. Підкреслимо, що все це

⁶ Шейніс В. Л. Португальський імперіалізм в Африке после второй мировой войны. — М., 1969. — С. 94.

⁷ Див.: Portugal. — Lisboa, 1964. — № 8. — Р. 56; Industria portuguesa. — Lisboa, 1966. — № 466. — Р. 715.

⁸ Diário de Luanda. — 1962. — 23 de Dez.; Economias e Finanças. — 1966. — № 151. — Fev.

⁹ Hance W. A., Kotschar V., Peters R. Source Areas of Export Production in Tropical Africa // Geogr. Review. — New York, 1961. — Oct. — Р. 498.

¹⁰ Бондаревский Г. Португальские колонизаторы — враги народов Африки. — М., 1962. — С. 23.

¹¹ Anuario estadístico. — Luanda, 1961. — Р. 137.

помітно відрізняло Португалію від інших колоніальних держав, які промислову сировину своїх «заморських територій» майже повністю використовували для внутрішніх потреб.

Помітно зросли темпи економічного розвитку Анголи в другій половині 60-х — на початку 70-х років. Це було наслідком збільшення експорту сировини та перенесення з метрополії в колонію ряду енергоємних галузей, а також екологічно шкідливих виробництв. У період з 1966 р. по 1973 р. економіка країни стала розвиватися більш динамічно¹².

Таким чином, наприкінці колоніального періоду в структурі господарства Анголи намітилися істотні зрушення. Прискорився розвиток експортних галузей господарства, що, безумовно, привело до деякого розширення позицій португальських колоній на світовому капіталістичному ринку сировинного ринку. Цьому значною мірою сприяли відкриті запаси залізної руди в районі Касінги. На їх розробку іноземні монополії не шкодували значних коштів. За десятиріччя (1965—1974 рр.) концерн Круппа з цією метою витратив близько 185 млн. доларів, що не могло не позначитися на обсязі видобутку залізної руди. На початку 70-х років «Компанія мінейра ду Лобіту», у якій основним був цей капітал, довела рівень виробництва цієї сировини до 6 млн. т¹³, вивівши Анголу на третє місце в Африці за аналогічними показниками.

Слід додати, що, починаючи з 60-х років, дедалі активніше вели наступ на природні багатства цієї африканської країни західнонімецькі монополії. Вони почали розробку там родовища марганцю. За свідченням генерал-губернатора Анголи, фірма «Крупп» після завершення робіт по обладнанню рудників, будівництва залізничних під'їзних колій і додаткових портових споруд мала довести наприкінці 60-х років видобуток марганцю до 50 млн. т на рік¹⁴. Ці прогнози були близькими до істини.

Однак, незважаючи на певні зрушення, що намітилися у розвитку гірничодобувної, а також нафтопереробної галузей промисловості, їх продукція в середині 60-х років становила лише 22% від вартості усього експорту Анголи. Це свідчило, що абсолютні розміри виробництва названих галузей, взяті в масштабах світового ринку сировини, становили зовсім незначну частку.

Більш швидкими темпами розвивалася алмазодобувна галузь. Видобуток на шахтах «Ангола даймонд компанія» щорічно зростав. Якщо в 1957 р. він становив 864 тис., у 1958 р.— 1 млн.¹⁵, то в 1973 р.— близько 2,5 млн. каратів¹⁶. Загальна вартість алмазів в ангольському експорті на початку 70-х років становила близько 10%¹⁷. Проте і в цьому секторі промисловості при порівнянні з іншими алмазодобувними країнами колоніальна Ангола помітно відставала¹⁸.

У винятковому становищі порівняно з іншими добувними галузями перебувала нафтова промисловість Анголи. Цьому значною мірою сприяло те, що вона експортувала не лише сиру нафту, а й нафтопродукти. Обсяги видобутку нафти в останні роки португальського панування постійно зростали — з 5 млн. т у 1970 р. до 7,8 млн. т у 1975 р.¹⁹

І все ж, незважаючи на деякі зміни в колоніальній політиці метрополії, на прискорення темпів розвитку Анголи, її роль у світовому виробництві та обміні залишалася майже незмінною. Країна, як і раніше,

¹² Народная Республика Ангола: Справочник.— М., 1985.— С. 86.

¹³ Там же.— С. 116.

¹⁴ Шейнис В. Л. Указ. соч.— С. 116.

¹⁵ Бондаревский Г. Португальские колонизаторы — враги народов Африки.— М., 1962.— С. 40.

¹⁶ Moniteur africain.— 1976.— № 740.

¹⁷ Финансы СССР.— 1977.— № 11.— С. 88.

¹⁸ U. N. statistical Yearbook.— New York, 1966.— P. 209.

¹⁹ Народная Республика Ангола: Справочник.— С. 109.

залишалася залежною периферією капіталістичної системи господарства.

Лісабон свідомо йшов на завезення в Анголу капіталу інших капіталістичних країн. Викликалося це тим, що, по-перше, слаборозвинута метрополія була неспроможна самостійно розвивати капіталоемні галузі економіки своєї «заморської провінції». А по-друге, португальські експлуататори сподівалися, що США, Англія та інші капіталістичні держави, які збагачувалися на пограбуванні колоніальних народів, будуть підтримувати їх панування в Анголі, подаючи всіляку допомогу в боротьбі проти зростаючого національно-визвольного руху. Практично ж що африканську країну грабували великі монополії, які не контролювалися і не керувалися Лісабоном. Вони намагалися спрямувати розвиток економіки колонії у своїх інтересах.

Приймаючи господарство Анголи до потреб імперіалістичного ринку, португальські колонізатори зробили все можливе, щоб у міжнародному капіталістичному поділі праці для країни була характерною сировинна спеціалізація економіки. Прогрес, що намітився в господарстві країни у 60-х роках, торкався лише європейського капіталістичного сектора і тільки частково поширювався на деякі види товарного виробництва, зокрема каву та бавовник.

Однак справжній соціально-економічний розвиток Анголи ніколи й не цікавив колонізаторів. Головним для них було викачування максимуму прибутків за допомогою нещадної експлуатації дешевої праці її населення, дедалі зростаючого пограбування природних ресурсів країни. Розвиток матеріального виробництва в колонії мав на меті досягти певних зрушень у структурі її експорту, насамперед підвищення в ній питомої ваги продукції гірничодобувної і нафтової промисловості, на яку був значний попит з боку світового капіталістичного ринку.

Велике значення для португальських колонізаторів мала Ангола і як ринок збуту товарів. Це цілком закономірно, якщо взяти до уваги вузькі рамки внутрішнього ринку метрополії, низьку якість її продукції та досить високі витрати виробництва. Пристосовувавши колоніальний ринок для своїх потреб, буржуазія Португалії тим самим вирішувала проблему збуту своїх товарів. Починаючи з 50-х років, Ангола стала поглинати значну частину експорту метрополії.

Щоб з'ясувати значення Анголи як колоніального ринку метрополії, слід проаналізувати предметний склад товарів, які ввозилися до неї з Португалії. Всю продукцію, що надходила звідти в колонію до початку 60-х років, умовно можна поділити на дві групи. В першій помітно виділяються текстильні вироби, взуття, вино та інші алкогольні напої, частка яких становила близько половини португальського експорту. Необхідно зробити застереження, що жоден з вищезгаданих виробів не був дефіцитним на світовому ринку. Проте з метою підтримки виснаженої португальської промисловості африканців примушували купувати їх за досить високими цінами, адже монополієне право на визначення видів експортних товарів належало Лісабону. Воно регулювалося як економічними засобами за рахунок встановлення масштабів мита на продукцію, що ввозилася, так і за допомогою позаекономічного регулювання, коли на основі діючого в Анголі закону категорично заборонялося розвивати, наприклад, свою власну текстильну промисловість. Щодо вина та інших алкогольних напоїв, то тут метрополія взагалі була єдиним постачальником їх у своїй колонії. На середину 60-х років вона ввозила туди щороку більше ніж 27 літрів вина на кожного жителя, який був старший за 14 років. Це означало, що вона продавала Анголі на 300 млн. ескудо одних тільки вин, які не мали попиту в інших країнах²⁰.

²⁰ INE. Boletim mensal.— 1967.— № 12.— P. 73.

Розглядаючи іншу групу товарів, які надходили в Анголу, слід насамперед виділити сільськогосподарську техніку й промислове обладнання для залізниць, автомобілі та запасні частини²¹. Вся ця продукція вироблялася в розвинутих капіталістичних державах, а метрополія у даному випадку виступала лише в ролі посередника. Маючи слаборозвинуту промисловість, Португалія, починаючи з 50-х років, вимушена була розкрити двері своєї колонії для імпорту товарів з цих держав. Підкреслимо той факт, що ввезення основних засобів виробництва в Анголу мало тенденцію до зростання, однак відбувалося це головним чином за рахунок непортугальських виробів. Так, з 1950 р. по 1960 р. ангольський імпорт промислового та сільськогосподарського обладнання зріс в абсолютній вартості майже вдвоє, а обладнання для залізниць—майже в 2,5 рази²².

Незважаючи на зростання обсягу і номенклатури засобів виробництва, що ввозилися в Анголу, питома вага основних експортних товарів метрополії — текстильних виробів і вина — в загальному імпорті колонії великих змін не зазнала. Хоча колоніальний ринок розширювався повільними темпами і нерівномірно, все ж він відіграв важливу роль у розвитку виробництва Португалії, де в 50-х роках почали зароджуватися нові галузі промисловості, зокрема, такі, як металургія і машинобудування. Правда, в цілому вони виробляли найпростіші знаряддя праці, серед яких виділялися мотики, кирки, лопати тощо. Лише 6% від усієї продукції машинобудування становили сільськогосподарські машини і механізми. Однак вартість ввезених в Анголу з метрополії різних виробів із сталі була значно нижчою, ніж аналогічний показник по вину²³.

Наведені вище дані свідчать, з одного боку, про економічне зростання слаборозвинутої метрополії, а з іншого — про дедалі більшу залежність «заморської провінції» від Португалії. Остання змушена була стати посередником у експортуванні в колонію машин, засобів транспорту та різного обладнання з інших капіталістичних держав. Відбувалося збільшення питомої ваги цих поставок у загальному обсязі імпорту Анголи. Так, вартість ввезених в Анголу тракторів зросла з 3 355 тис. у 1951 р. до 18 317 тис. конто* у 1960 р. Ця тенденція пояснюється тим, що для розширення колоніальних плантацій, а також розробки родовищ корисних копалин потрібна була техніка²⁴.

Все це певною мірою підривало економічні позиції Португалії в Анголі. Однак зростання в загальному обсязі імпорту африканської країни частки різноманітної техніки позначилося на збільшенні основних видів її експортної продукції, що було свідченням більш широкого застосування машин та механізмів у господарстві колонії. Вони широко використовувалися у видобувній промисловості, поступово витісняючи ручну працю. А це, в свою чергу, давало позитивні результати, наприклад, у збільшенні видобутку залізної та марганцевої руд, нафти, експорт яких постійно зростав. Однак процес зростання імпорту засобів виробництва в Анголу зовсім не свідчив про вступ цієї африканської країни на шлях індустріалізації, а лише про початок фази більш посиленої експлуатації її природних багатств. Останні, як і раніше, були предметом підвищеної заінтересованості з боку іноземного монополістичного капіталу.

Намагаючись придушити національно-визвольний рух в Анголі, Лісабон дедалі більше потрапляв у залежність від західних країн, які поставляли йому військову техніку та зброю. Португалія віддала свою

²¹ Banco de Angola. Exercício de 1960.— Luanda.— P. 50.

²² Ibid.— P. 51.

²³ INE. Anuário estatístico.— Lisboa.— Vol. 2. Ultramar, 1961—1964.— P. 110.

* Конто — 1000 ескудо.

²⁴ Див.: Mario de Andrade Marc Ollivier. A guerra em Angola.— Seara Nova, 1974.— P. 54.

«заморську територію» на відкуп іноземним монополіям, щоб мати можливість розраховуватися за військові поставки. На «захист» заморських провінцій, за далеко не повними даними, вона щороку витрачала 3,5 млрд. ескудо²⁵. Щоб покрити постійно зростаючі військові витрати, уряд метрополії збільшив податки, які в основному лягли на плечі місцевих жителів. Крім того, незабаром після повстання в Анголі на прибутки діючих там іноземних компаній було введено військовий податок, а у 1963 р. — спеціальний експортний податок на каву й сизаль для оплати витрат, пов'язаних з утриманням «корпусу цивільної оборони» — спеціальних озброєних загонів для придушення виступів ангольців.

Ці тенденції вели до посилення наступу на португальські колонії іноземного фінансового капіталу, який прибирав до своїх рук земельні угіддя, лісові та нафтові концесії, створював величезні плантації кави, бавовни, сизалю, цукрової тростини та інших субтропічних культур, по-хижацькому вив видобуток корисних копалин.

У другій половині 60-х — першій половині 70-х років на світовому ринку кон'юнктура товарів, що експортувалися Анголою, складалася виключно вигідно для країни. Зокрема, продовжували зростати ціни на нафту, каву та особливо алмази. У 1973 р. ці три види товарів становили 70% від усього експорту Анголи. Щодо ввезення машин, обладнання й механізмів, які значною мірою сприяли підвищенню обсягу продукції, призначеної для вивозу, то вони становили 65,2% від загального імпорту колоніальної країни²⁶.

Отже, посилення колоніальної експлуатації Анголи іноземним і португальським державно-монополістичним капіталом як джерела сировини і ринку збуту вело до все більшого втягування цієї африканської країни в систему капіталістичних відносин, мало надзвичайно важкі наслідки для всієї її соціально-економічної структури. Проведення імперіалізмом загальної стратегічної лінії на зміцнення своїх позицій у світі, на утримування колоній у своїй орбіті повністю відповідає ленінській думці про те, що «чим вищий розвиток капіталізму, чим сильніше відчувається нестача сировини, чим гостріша конкуренція і гонитва за джерелами сировини в усьому світі, тим одчайдушніша боротьба за здобуття колоній»²⁷.

Інтереси імперіалізму в Анголі за останні роки панування португальських колонізаторів, безумовно, не обмежувалися тільки тим, щоб викачувати з неї сировину. Країна була багата не тільки природними, а й людськими ресурсами, мала сприятливий для іноземного капіталу інвестиційний клімат, зручно розташовувалася щодо основних ринків збуту. В цій країні було вигідно розвивати засноване на дешевій праці експортне виробництво, освоювати внутрішній ринок, який постійно розширювався. Нарешті, вона мала надзвичайне стратегічне значення, оскільки через неї проходила важлива транспортна артерія — Бенгельська залізниця.

Усі ці сприятливі обставини використовував португальський уряд. Він контролював умови та напрямки вивезення сировини, підтримував ліберальний режим для своїх товарів і разом з тим закривав ангольський ринок для широкого ввезення товарів з індустріально розвинутих капіталістичних країн. Значення цього ринку для метрополії постійно зростало. З іншого боку, португальський «контроль» ставав дедалі більшим тягарем для розвитку економіки цієї «заморської провінції» та її продуктивних сил. Ця суперечливість мала глибоко антагоністичний характер.

²⁵ Portugal and Overseas Provinces. Three-Monthly (Quarterly) Economic Review (with Annual Supplements). — London, 1965. — № 53. — P. 2.

²⁶ Народная Республика Ангола: Справочник. — С. 150.

²⁷ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму // Повне збір. творів. — Т. 27. — С. 357.

В результаті багаторічної кровопролитної національно-визвольної боротьби ангольський народ скинув ненависний колоніальний режим. 11 листопада 1975 р. було проголошено Днем незалежності Народної Республіки Ангола. З перших днів свого існування молода країна обрала шлях соціалістичної орієнтації. Проте міжнародний імперіалізм не залишає намірів втягти Анголу в свою орбіту, використовуючи з цією метою будь-які засоби, включаючи політику економічного неоколоніалізму. Активними провідниками останньої є великі монополії і насамперед американські. Експансія імперіалізму США на африканському континенті особливо зросла останнім часом. Вашингтон підтримує також расистський режим Преторії, який ніяк не може змиритися з політикою народного уряду Анголи. Використовуючи маріонеткові угруповання УНІТА, расисти в союзі з міжнародним імперіалізмом намагаються дестабілізувати становище у цьому регіоні, підірвати економічний розвиток НРА.

Боротьба ангольського народу за зміцнення своєї економічної незалежності багатогранна. З цією метою уряд країни все частіше вдається до часткової або повної націоналізації власності іноземних компаній. Наочним свідченням цього стали ліквідація іноземної компанії «Діамант» у липні 1986 р. і утворення замість неї державного підприємства ЕНДІАМО, яке повністю контролюватиме алмазодобувну промисловість²⁸. На черзі стоїть питання про націоналізацію американської компанії «Голф ойл», яка добуває нафту в Кабінді, сплачуючи НРА тільки 51% від суми прибутків²⁹. Базою зміцнення економічної незалежності в країні стає державний сектор.

Перед Анголою стоять надзвичайно складні проблеми, пов'язані із зміцненням державної самостійності та боротьбою за економічний і соціальний прогрес проти підступних дій реакційних кіл імперіалізму. На цьому складному шляху молода республіка постійно відчуває підтримку Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності.

²⁸ Известия.— 1987.— 24 берез.

²⁹ Агитатор.— 1978.— № 11.— С. 58.

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

С. М. ОСТАПЕНКО (Ворошиловград), У 1961 р. старий луганський більшовик
А. В. РЕЗНИКОВ (Ворошиловград) С. К. Крюков на сторінках газети «Соціалістична Харківщина» розповів про свою зустріч з В. І. Леніним*. «Було це в 1919 році, — писав він. — Я, голова Моршанської ЧК, приїхав з Тамбовщини в Моск-

ву. Товариші порадили розповісти Леніну прямо, чесно про те скрутне становище, що склалось тоді в зв'язку з есерівським бандитизмом. І ось я в кабінеті голови Раднаркому, ...розповідаю, а Ілліч слухає... І раптом запитує, чи не траплялося таких випадків, коли представники місцевої влади багато обіцяли людям, та мало що робили для них. «Нам, комуністам, треба завжди говорити народіві правду, тільки правду», — сказав Ілліч»¹.

У той час одним з найгостріших проявів класової боротьби був куркульський бандитизм. Скориставшись незадоволенням селян продрозверсткою, відсутністю промислових товарів, неодноразовими випадками порушення революційної законності, куркулі підбурювали їх до відкритих виступів проти Радянської влади. Особливо гостро стояло питання про боротьбу з куркульством у тамбовському селі. Восени 1918 р. для зміцнення партійного апарату Тамбовської губернії туди виїхала група більшовиків з дореволюційним стажем з промислового Донбасу. Серед них був і С. К. Крюков.

Спогади осіб, які добре знали Север'яна Кузьмича Крюкова, архівні документи дають можливість відтворити образ людини нелегкої, але славної долі.

С. К. Крюков народився 8 вересня 1887 р. у Луганську в сім'ї робітника. 16-річним юнаком почав працювати в механічному цеху місцевого паровозобудівного заводу. Тут він зблизився з членами одного з соціал-демократичних гуртків Ю. Х. Лутовиним, О. Я. Пархоменком, П. О. Чижиковим, І. І. Шмировим, вперше ознайомився з творами В. І. Леніна. Пізніше С. К. Крюков писав голові Ленінградської секції літературного об'єднання ветеранів революції Б. І. Іванову: «Якось на занятті марксистського гуртка, членом якого я був, наш керівник Петро Чижиков читав нам минулорічний номер газети «Искра». Після читання її він заявив, що це була стаття товариша Леніна». Згадуючи про діяльність Луганської організації РСДРП у той період, К. Є. Ворошилов назвав С. К. Крюкова серед тих, хто «особливо добре проявив себе у відстоюванні ленінських поглядів»².

Слід зазначити, що луганським більшовикам довелося неухильно викривати суть антиленінських поглядів меншовиків з тактичних та організаційних питань, оскільки більшість робітників не знали про внутріпартійні чвари, що виникли після II з'їзду РСДРП.

У грудні 1905 р. на зборах міської партійної організації С. К. Крюкова приймають до лав РСДРП. Йому дають відповідальне доручення — керувати десятком робітничої дружини³. В 1906 р. за приналежність до

* Цей факт поки що не підтверджується документально.

¹ Соц. Харківщина.— 1961.— 6 серп.

² Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 151.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 1006, арк. 4.

організації РСДРП С. К. Крюкова вперше заарештували, але через відсутність доказів були змушені випустити з в'язниці. У 1907 р. він став членом гуртка К. М. Самойлової («Наташі»), майбутньої відомої «правдисти», делегата від Луганська на V (Лондонському) з'їзді РСДРП⁴. Він брав активну участь у відновленні місцевого партійного комітету, виступав на робітничих зборах, розповсюджував листівки, в яких містився заклик до класової солідарності і боротьби проти самодержавства. Саме за поширення першотравневих листівок у 1908 р. його знову заарештували. На цей раз жандармам удалося виявити достатню кількість доказів: прокламації, видані Луганським комітетом РСДРП, різну літературу з питань профспілкового і кооперативного руху⁵.

Будучи засланим на два роки в м. Яренськ Вологодської губернії, С. К. Крюков зблизився там з відомим більшовиком В. М. Подбельським і входив до складу учасників місцевого марксистського гуртка⁶.

У 1911—1912 рр. в Луганськ із заслання поверталися активні учасники першої російської революції. Серед них був і С. К. Крюков. Він почав працювати слюсарем на патронному заводі і водночас через луганських більшовиків Ю. Х. Лутовинова і О. С. Руденка, які в той час працювали в Петербурзі на заводі «Айваз», встановив зв'язок з Російським бюро ЦК РСДРП і Петербурзьким комітетом партії, одержував від них нелегальну літературу і директивні вказівки. Після виходу першого номера «Правды» С. К. Крюков став не лише її активним розповсюджувачем та організатором передплати на неї в місті, а й робітничим кореспондентом. На її сторінках під різними псевдонімами (Север Югович, Северин, Анатолій) було вміщено три написані ним замітки про тяжкі умови праці на підприємствах Луганська і шахтах Слов'янсько-Сербського повіту. «З Пітера «Правду» надсилали на моє ім'я, — згадував пізніше С. К. Крюков, — посилкою «до запитання». Відправляв її більшовик О. С. Руденко. В поштовому відділенні посилку приймав знайомий чиновник І. Є. Іваненко, який і передавав її мені... В посилці звичайно було 50 примірників газети. Я добре знав, кому, де і як можна її вручити»⁷. Факт активного розповсюдження «Правды» в Луганську С. К. Крюковим відзначав і один з її тодішніх співробітників Б. І. Іванов⁸.

Перша світова війна значно ускладнила проведення агітаційно-пропагандистської роботи. Масові репресії обрушилися на більшовицьку партію як у столиці, так і в провінції. 21 липня 1914 р. було розгромлено друкарню газети «Правда». Однак зв'язки С. К. Крюкова з Петроградом не переривалися. На його луганську адресу продовжувала надходити нелегальна література. Не випадково в поліцейських донесеннях С. К. Крюков неодноразово називався серед найбільш активних членів місцевого комітету РСДРП, за що, як й інші «особи, звинувачені в належності до антиурядової організації», має бути висланий в Іркутську губернію⁹.

Про Лютневу буржуазно-демократичну революцію 1917 р. С. К. Крюков дізнався на Румунському фронті, де він проводив серед солдатів гарнізону, розквартированого на станції Окниця, агітаційну роботу, спрямовану на припинення імперіалістичної бойні. Свідченням заслуженого авторитету, яким він тут користувався, було обрання його делегатом на з'їзд IV армії Румунського фронту. На цей з'їзд прибули члени Тимчасового уряду на чолі з Керенським, які, спекулюючи на патріотичних почуттях солдатів, наполягали на продовженні війни до

⁴ Там же.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 185, арк. 138 зв.

⁶ Фонди Ворошиловградського музею К. Є. Ворошилова. Особова справа С. К. Крюкова, арк. 2.

⁷ Белгородская правда.— 1962.— 5 мая.

⁸ Иванов Б. Как мы распространяли «Правду»: Воспоминания старого правдиста // Коммунист Украины.— 1962.— № 4.— С. 72.

⁹ Держ. арх. Ворошиловград. обл., ф. 3, оп. 1, спр. 125, арк. 30.

переможного кінця. Однак основна частина делегатів, у тому числі й С. К. Крюков, не поділяла їх поглядів. Згадуючи свій виступ на з'їзді, він згодом писав: «Я по-солдатському відрепортував, що виступаю від фракції більшовиків... Панів керенських і подібних їм це ще більше розлютило». За пропаганду більшовицьких ідей С. К. Крюкова було заарештовано і відправлено на гауптвахту, а згодом під конвоем — у в'язницю м. Ясси, звідки його визволили повсталі солдати. За постановою Петроградської Ради його як політзасланця було демобілізовано і направлено в розпорядження ЦК РСДРП. «У Петрограді, — згадував С. К. Крюков, — у ЦК від Шляпникова дізнався, що Лутовинов і Ворошилов виїхали в Луганськ..., їду за ними»¹⁰. Після повернення в Луганськ у травні 1917 р. С. К. Крюков працював на патронному заводі, де його обрали заступником голови партійного комітету¹¹.

Умови для пропагандистської роботи на цьому підприємстві тоді були складними, адже багато робітників дотримувалися оборонських настроїв, поширюваних дрібнобуржуазними партіями, що переважали в місцевій Раді робітничих і солдатських депутатів. М. І. Єгорову, С. К. Крюкову, О. Я. Пархоменку та іншим більшовикам довелося докласти чимало зусиль для роз'яснення широким масам населення суті Квітневих тез, добитися більшовизації Луганської Ради.

Наприкінці червня 1917 р. С. К. Крюков прибув у Петербург з антивоєнною резолюцією, прийнятою учасниками масового мітингу, проведеного за ініціативою більшовицької фракції Луганської Ради під гаслами «Геть контрреволюцію!», «Геть 10 міністрів-капіталістів!», «Вся влада Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів!»¹².

У Петрограді разом з солдатами 1-го кулеметного полку С. К. Крюков взяв участь у подіях 3—5 липня. Повернувшись з столиці, він на міських партійних зборах, які відбулися 15 липня, зробив доповідь «Про петербурзькі події»¹³.

У вересні 1917 р. для виконання особливо важливих та оперативних завдань у Луганську було створено «летючий загін» Червоної гвардії, який брав активну участь у встановленні Радянської влади в місті. До його складу входили найбільш мужні й загартовані більшовики, зокрема й С. К. Крюков. Після проголошення влади Рад він перебував на партійній і радянській роботі. Разом з майбутнім комендантом червоного Царицина І. К. Якимовичем він очолював Наркомат внутрішніх справ організованого в місті Раднаркому¹⁴.

Коли виникла загроза окупації австро-німецькими військами Донецького басейну, для відсічі інтервентам було створено 5-ту Українську армію під командуванням К. Є. Ворошилова. С. К. Крюков став заступником командира 1-го Червоногвардійського Луганського полка, брав участь у боях під станціями Гундоровська, Лиха, Кам'янська, в поході до Царицина. За мужність і відвагу Луганський комуністичний полк, який особливо відзначився в боях під Царицином, 10 вересня 1918 р. був нагороджений Раднаркомом РСФРР Червоним Прапором.

У серпні 1918 р. С. К. Крюкова разом з Ю. Х. Лутовиновим, І. І. Шмировим та іншими луганськими більшовиками направили в розпорядження Тамбовського губкому. С. К. Крюков став головою Моршанського ЧК. Він брав участь у придушенні куркульських заколотів, у визволенні Тамбова від мамонтовської кінноти, розгромі банд Антонова. В спогадах С. К. Крюкова, присвячених тому періоду, читаємо:

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 1006, арк. 9.

¹¹ Донецкий пролетарий.— 1917.— 8 (21) июля.

¹² Гончаренко Н. Г., Потапов В. И. В борьбе за власть Советов: Большевики Луганщины в период борьбы за завоевание и упрочение власти Советов (1917—1920 гг.).— Харьков, 1968.— С. 42.

¹³ Донецкий пролетарий.— 1917.— 18 (31) июля.

¹⁴ Николаенко И. Гражданская война в Луганске // Летопись революции.— 1928.— № 1.— С. 205.

«У 1920—1921 рр. до нас у Моршанськ прибула бригада, якою командував Г. І. Котовський, і за порівняно короткий строк ми, чекісти, при підтримці кавалеристів Котовського знищили банди Антонова в повіті, які грабували селян, убивали комуністів». За успішну роботу в органах ВЧК С. К. Крюкова було нагороджено срібним годинником.

З 1921 р. він працював начальником губернської військової інспекції Харківського військового округу, начальником польової інспекції військ ВЧК, з 1923 по 1928 р. — головою ревізійної комісії Донецького губкому, управляючим Всеукраїнського відділення «Ларьок», головою окружної комісії по прийому в партію. З 1928 р. він — заступник управляючого Укрелектротресту, управляючий Всеукраїнської контори ремаштресту, а в передвоєнні роки — управляючий Харківського комунального банку. 22 жовтня 1934 р. на конференції Товариства старих більшовиків С. К. Крюкова було обрано відповідальним секретарем його харківського відділення.

В 1941 р. під час оборони Харкова від фашистських загарбників він займався питаннями евакуації населення в тил. Був поранений і лікувався в госпіталі Саратова. Після визволення Харкова в 1943 р. він знову працював у комунальному банку.

С. К. Крюков був делегатом IX, XI, XII і XXII з'їздів Компартії України. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 березня 1956 р. за активну участь в революції 1905—1907 рр. його було нагороджено орденом Леніна. «Важким був наш шлях, — сказав після вручення йому високої нагороди С. К. Крюков. — Але жорстокі репресії, заслання не зламали нас. Ми чесно несли прапор партії, створеної великим Леніним»¹⁵.

Помер С. К. Крюков 10 квітня 1964 р.

¹⁵ Красное знамя (Харьков).— 1956.— 21 апр.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Л. М. АРХИПЕНКО (Київ)

З ДОСВІДУ РОБОТИ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ (1976—1980 рр.)

Політика КПРС у галузі соціально-економічного розвитку країни передбачає глибокі революційні перетворення, спрямовані на перебудову системи народної освіти. В новій редакції Програми КПРС, яка поставила завдання вдосконалення інтелектуального потенціалу та кадрового забезпечення усіх потреб радянського суспільства, зазначено: «Відповідно до вимог науково-технічного і соціального прогресу набуде дальшого розвитку система середньої спеціальної і вищої освіти. Вона повинна чутливо і своєчасно реагувати на запити виробництва, науки і культури, забезпечувати потреби народного господарства у спеціалістах, які поєднують високу професійну підготовку, ідейно-політичну зрілість, навички організаторської, управлінської діяльності... Партія невтомно піклуватиметься про педагогічні кадри, про зміцнення і розвиток матеріальної бази всієї системи освіти»¹.

Перспективи оновлення вищої, середньої спеціальної, професійної та загальноосвітньої школи розглянуті лютневим (1988 р.) Пленумом ЦК КПРС. Були проаналізовані основні недоліки реформи загальноосвітньої і професійної школи, проголошена програма партії, спрямована на глибоку демократизацію системи народної освіти в країні. В концепції перебудови вищої, середньої спеціальної, професійної і середньої освіти, яку запропонував Пленум, основне місце належить піднесенню ролі людського фактора, тобто підвищенню ефективності роботи учителя. «Учитель — надзвичайно важлива дійова особа перебудови, — вказувалося на Пленумі. — Підтримає він нас переконано, толково і пристрасно — і перебудова дістане багато нових щирих прихильників і борців, продовжувачів революційної соціалістичної справи! Ну, а коли підтримає формально, залишиться байдужим, нейтральним? Хто візьметься передбачити, яким соціальним застоєм, яким зворотним рухом може обернутися така байдужість?»². Пленум ясно окреслив основні напрямки поліпшення підготовки вчительських кадрів.

Для розв'язання завдань, поставлених партією по перебудові системи підготовки цієї категорії кадрів, важливе значення має вивчення досвіду розвитку народної освіти в попередні роки. Розкриття діяльності КПРС у галузі освіти важливе нині й тому, що в умовах гострої ідеологічної боротьби стоїть завдання викриття вигадок буржуазних радянологів, які намагаються принизити роль Комуністичної партії в галузі народної освіти.

Питання підготовки та виховання вчителів знайшли певне відображення в історико-партійній, педагогічній літературі³. Однак аналіз лі-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—К., 1986.—С. 198—199.

² Горбачов М. С. Революційній перебудові — ідеологію оновлення: Промова на Пленумі Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу 18 лютого 1988 р. // *Комуніст України*.—1988.—№ 3.—С. 5.

³ Деятельность Коммунистической партии по подготовке научно-педагогических и учительских кадров.—Л., 1984.—196 с.; XXVI съезд КПСС и развитие народного образования в СССР.—М., 1982.—256 с.; Гирева Л. Д. Партийный комитет и учитель.—М., 1981.—127 с.; Кузьминцев А. В. Деятельность КПСС по укреплению связи школы с жизнью.—Киев, 1987.—190 с.; Моторнюк Н. М. Ленинская забота партии о школе.—Киев, 1978.—182 с.; Плясовских В. С. Политика КПСС в об-

тератури свідчить, що спеціального дослідження про діяльність партійних організацій України по поліпшенню підготовки учительських кадрів в роки десятої п'ятирічки ще немає.

На XXV з'їзді КПРС підкреслювалася необхідність вдосконалення підготовки й перепідготовки учительських кадрів, комплексного підходу до виховання нової людини, що забезпечує єдність ідейно-політичного, трудового та морального виховання⁴.

Важливою віхою у дальшому розвитку партійного керівництва підготовкою вчительських кадрів були постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо дальшого вдосконалення керівництва середніми спеціальними навчальними закладами і про поліпшення якості підготовки спеціалістів із середньою спеціальною освітою» (1974 р.), «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977 р.), «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979 р.)⁵. Постанови партії та уряду стали бойовою програмою діяльності партійних організацій республіки по підготовці учительських кадрів. У роки десятої п'ятирічки на Україні підготовка учителів з вищою освітою здійснювалася в 9 університетах і 30 педінститутах, а із середньою спеціальною освітою — в 46 педагогічних училищах⁶. У зв'язку з переходом до загальної середньої освіти в країні не вистачало учителів. У школах України не вистачало учителів історії, математики, російської мови й літератури, трудового навчання, фізичного виховання, учителів початкових класів та вихователів продовженого дня. З 492 тис. учителів загальноосвітніх шкіл 21 тис. педагогів 4—10 класів не мали вищої освіти⁷.

З метою забезпечення потреб шкіл в кадрах учителів була розширена їх підготовка в педвузах і педучилищах республіки. Збільшення контингенту студентів і учнів в педагогічних навчальних закладах вимагало значного розширення навчальної площі, кабінетів і лабораторій, поповнення їх сучасним обладнанням.

За дорученням ЦК Компартії України Держплан УРСР, Міністерство освіти республіки разом з облвиконкомаами Рад народних депутатів вивчили і розглянули питання про зміцнення навчально-матеріальної бази педвузів і педучилищ. Було вишукано додаткові кошти, що дало можливість розширити будівництво нових навчальних корпусів, лабораторій, житлово-побутових, спортивно-оздоровчих, культурно-освітніх об'єктів. Лише в 1976—1978 рр. на капітальне будівництво нових корпусів і гуртожитків педінститутів уряд України виділив 27,3 млн. крб. В 1979 р. на ці потреби було витрачено 9,66 млн. крб. У десятій п'ятирічці для педвузів і педучилищ було виділено на 20 млн. крб. більше, ніж у дев'ятій⁸. Нові навчальні корпуси були споруджені для Хмельницького, Богуславського, Запорізького і гуртожитки — для Бердичівського, Балтського, Запорізького, Красноармійського, Кременчуцького, Мукачівського педучилищ. Чернівецькому, Прилуцькому педучилищам були пере-

ласти народного образования.— М., 1987.— 221 с.; Паначин Ф. Г. Советская многонациональная школа в условиях развитого социализма.— М., 1984.— 248 с.; Партійний комітет і школа.— К., 1981.— 229 с.; Формирование коммунистической убежденности и активной жизненной позиции у учащихся педучилищ.— Курск, 1983.— 159 с.; Худоминский П. В. Развитие системы повышения квалификации педагогических кадров советской общеобразовательной школы.— М., 1986.— 184 с.; Целищева Н. И., Пирогов В. И. Партийная организация школы.— М., 1985.— 126 с. та ін.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976.— С. 77, 220.

⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1982.— Т. 11.— С. 425—432; Т. 12.— С. 502—509; Т. 13.— С. 381—390 (далі — КПРС в резолюціях...).

⁶ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 775, арк. 43.

⁷ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1190, арк. 10 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

⁸ Там же, ф. 1, оп. 32, спр. 1362, арк. 35; Рад. освіта.— 1978.— 18 січ.

дані приміщення загальноосвітніх шкіл-інтернатів, Київському № 2 — приміщення школи⁹. Побудовано 4 навчально-лабораторних корпуси педінститутів і введено в дію гуртожитки в Івано-Франківському, Дрогобицькому, Київському ім. Горького та Ровенському педінститутах¹⁰. Партійні організації республіки систематично контролювали хід будівництва, велику увагу звертали на підвищення відповідальності міністерств, відомств, а також будівельних організацій за якість робіт. Так, за рішеннями бюро Херсонського обкому партії в червні 1977 р. і обласної партійної конференції в січні 1981 р. були здійснені додаткові заходи по дальшому зміцненню навчально-матеріальної бази Бориславського педучилища і Херсонського педінституту¹¹.

Партійні організації республіки дбали про поліпшення житлово-побутових умов викладачів. В Державному плані економічного і соціального розвитку УРСР на 1979 р. облвиконкомам вперше були передбачені завдання по цільовому виділенню житлової площі для професорсько-викладацького складу вузів в розмірі 10,7 тис. кв. метрів¹².

Питання зміцнення матеріальної бази, побуту, соціальної сфери систематично розглядалися на засіданнях парткомів, партбюро, партійних, профспілкових зборах, засіданнях партійно-комсомольського активу педагогічних навчальних закладів. Так, в Київському педінституті ім. Горького рішенням парткому від 26 серпня 1977 р. були створені комісії парткому і громадських організацій по сприянню будівництва спортивного комплексу і гуртожитків інституту¹³. Комісії організували і проводили суботники, недільники з широким залученням викладацького складу і студентської молоді. Формували з кращих студентів спецбудзагони, створювали штаби по будівництву.

Активізації роботи партійних організацій по зміцненню навчально-матеріальної бази педвузів і педучилищ в значній мірі сприяла їх участь у Всесоюзному конкурсі на кращу організацію умов праці, побуту і відпочинку студентів і учнів.

Неодноразово переможцями в цьому конкурсі були колективи Київського ім. Горького, Київського іноземних мов, Ворошиловградського, Івано-Франківського, Ніжинського педінститутів, Запорізького, Красноармійського, Бердичівського педучилищ¹⁴.

Центральний Комітет Компартії України, обласні, міські, районні партійні комітети надавали конкретну допомогу педагогічним закладам у створенні навчально-матеріальної бази, в налагодженні шефських зв'язків з підприємствами, колгоспами і радгоспами. Так, Держплан УРСР та Міністерство освіти республіки вивчили і розглянули питання про зміцнення матеріальної бази факультетів по підготовці учителів трудового навчання й загальнотехнічних дисциплін педвузів республіки¹⁵.

Зміцнення навчально-матеріальної бази педагогічних учбових закладів в роки десятої п'ятирічки дало можливість збільшити навчальну площу на одного студента педвузу до 7 кв. метрів, а на одного учня педучилища — більше 4¹⁶. Проте, не дивлячись на значне поліпшення матеріальної бази педвузів і педучилищ, вона відставала від потреб підготовки спеціалістів. Так, навчальна площа на одного учня в педучилищах не була доведена до норми. Питома вага учнів, забезпечених

⁹ Там же, спр. 126, арк. 42, 44; спр. 1362, арк. 49.

¹⁰ Сб. приказов и инструкций МП УССР. — 1977. — № 13.—арк. 3; Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 1600, арк. 41.

¹¹ Парт. арх. Херсон. обкому Компартії України, ф. 1519, оп. 1, спр. 31, арк. 11.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1362, арк. 35.

¹³ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 485, оп. 4, спр. 196, арк. 64.

¹⁴ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 1597, арк. 22; Рад. освіта.— 1978.— 18 січ.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1362, арк. 33.

¹⁶ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 1600, арк. 10.

місцями в гуртожитках педучилищ, зросла всього з 30% в 1976 р. до 47% в 1980 р., студентів педвузів — з 64,2% до 65,4%¹⁷.

Розв'язання завдань поліпшення якості підготовки спеціалістів належить насамперед від рівня викладацьких кадрів. Це питання в досліджуваний період було в полі зору партійних організацій республіки. У роки десятої п'ятирічки партійні організації провели значну роботу по комплектуванню педагогічних навчальних закладів України викладацькими кадрами, добилися значного поліпшення їх якісного складу. Професорсько-викладацький склад педінститутів України за той період поповнився 405 спеціалістами, які мали вчений ступінь і звання¹⁸. Порівняно з 1975 р. кількість науково-педагогічних кадрів в 1980 р. зросла з 5430 чол. до 7371, у тому числі, докторів наук — відповідно 100 і 152 чол., а кандидатів наук — 2152 і 2830¹⁹. У педагогічних вузах членами партії були 40% працівників²⁰. Партійні організації педінститутів добивалися поліпшення якісного складу науково-педагогічних кадрів, підвищення їх науково-методичного рівня і педагогічної майстерності. Так, партійна організація Запорізького педінституту, виконуючи постанову бюро обкому партії від 8 липня 1976 р., значно посилила увагу до питань добору, розстановки і виховання викладацьких кадрів. Активізувалась робота партійної організації по заміщенню посад професорсько-викладацького складу²¹. Партійні збори комуністів Криворізького педінституту, розглянувши питання «Про стан і заходи по поліпшенню підготовки і підвищенню кваліфікації науково-педагогічних кадрів інституту», у грудні 1980 р. зобов'язали партком посилити роботу з науково-педагогічними кадрами, добиватися поповнення колективу молодими викладачами, оскільки в педінституті не було кандидатів наук в віці до 35 років²². З метою кращого відбору кандидатур для майбутньої науково-педагогічної діяльності, партійні збори Київського ім. Горького (жовтень 1976 р.), партком Київського іноземних мов (січень 1980 р.) педінститутів зобов'язали партійні організації факультетів, партгрупи кафедр вести систематичну роботу з вчителями шкіл, поліпшити зв'язки з обласними відділами народної освіти, рекомендувати в аспірантуру членів наукових гуртків²³. Миколаївський обком партії, партійна організація педінституту вжили заходів по зміцненню керівництва кафедр інституту. Всі факультети в вузі очолювали декани з вченими ступенями і званнями, комуністи²⁴.

Проте в деяких вузах республіки проблема кадрів вищої кваліфікації залишилась гострою. Так, у Горлівському педінституті викладачі з ученими ступенями та званнями становили 24,1%, Криворізькому — 26,3%, Ізмаїльському — 29%, Глухівському — 32,2%, Уманському — 32,8%. У чотирьох педвузах працювало по одному доктору наук і професору, а у п'яти не було жодного²⁵. У ряді вузів частина викладачів не мала педагогічного стажу роботи в школі, у Криворізькому ця категорія спеціалістів становила 70%²⁶.

Посилилась увага до питань роботи аспірантури. Партійні комітети націлювали партійні організації вузів на необхідність збільшення партій-

¹⁷ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 8279, оп. 3, спр. 47, арк. 59; Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 765, арк. 59.

¹⁸ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 1600, арк. 10.

¹⁹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятий п'ятирічці.— К., 1981.— С. 293.

²⁰ Вопр. истории КПСС.— 1977.— № 1.— С. 15.

²¹ Парт. арх. Запорізьк. обкому Компартії України, ф. 239, оп. 29, спр. 81, арк. 11—13.

²² Парт. арх. Дніпропетров. обкому Компартії України, ф. 951, оп. 2, спр. 20, арк. 48.

²³ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 485, оп. 4, спр. 181, арк. 51; ф. 2176, оп. 4, спр. 30, арк. 11.

²⁴ Парт. арх. Миколаїв. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 83, спр. 99, арк. 53.

²⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1362, арк. 31.

²⁶ Сб. приказов и инструкций МП УССР.— 1977.— № 11.— С. 16.

ного прошарку при формуванні контингенту аспірантури, на підвищення рівня наукового керівництва аспірантами. Про це йшлося на обласній партійній конференції Запорізького обкому партії (січень 1976 р.), на пленумах Дніпропетровського (березень 1977 р.), Івано-Франківського (жовтень 1980 р.) обкомів партії²⁷. Міністерство освіти УРСР розробило перспективний план прийому аспірантів, розширило їх підготовку. Згідно з рішенням колегії від 17 березня 1976 р. було посилено контроль за прийомом в аспірантуру, переглянуто склад наукових керівників, визначено форми роботи з аспірантами-заочниками²⁸. Підсумком цієї роботи було те, що за роки десятої п'ятирічки в семи педвузах, а також в науково-дослідних інститутах педагогіки і психології УРСР було підготовлено 350 спеціалістів вищої кваліфікації з 37 спеціальностей²⁹.

Значне місце в системі підготовки науково-педагогічних кадрів займала цільова і річна аспірантура. В цільову аспірантуру за п'ятирічку було направлено 410 чол., в річну — 251 чол.³⁰. Ефективність роботи аспірантури зросла з 24,1% в 1976 р. до 66,2% в 1980 р.³¹. Проте аспірантура Міністерства освіти була не в змозі своєчасно і кількісно забезпечувати кадрами потреби педінститутів.

Партійні організації сприяли розвитку і такій формі підготовки кадрів вищої кваліфікації, як переведення викладачів на посади старших наукових працівників і надання їм творчих відпусток для завершення докторських дисертацій³². Міністерство освіти УРСР розробило перспективний план підготовки докторів наук, яким передбачалося завершення докторських дисертацій у 1976—1980 рр. 160 викладачами³³. Проте, ця форма підготовки кадрів використовувалася недостатньо. Так, за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок не направили в докторантуру жодного викладача Горлівський, Глухівський, Ізмаїльський, Кіровоградський та Криворізький педінститути³⁴.

Відповідно до згаданої постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 серпня 1974 р. по середній спеціальній школі ЦК Компартії України, партійні комітети приділяли увагу питанням поліпшення якісного складу викладачів педучилищ, удосконалення системи підвищення їх кваліфікації. У педучилищах нараховувалося 4,4 тис. викладачів (у дев'ятій п'ятирічці — 3,5 тис.), серед яких 95,6% мали вищу освіту, близько 30% були членами КПРС³⁵. У своїй більшості це були досвідчені вчителі і методисти. Серед них 15 заслужених учителів республіки, 321 відмінник народної освіти УРСР³⁶.

У педучилищах була введена атестація керівних і викладацьких кадрів, створена система курсової перепідготовки при Центральному інституті вдосконалення учителів і педінститутах республіки³⁷. Дійовою формою навчання для викладачів педучилищ стали тримісячні факультети підвищення кваліфікації при університетах республіки, стажування у загальноосвітніх школах і дошкільних закладах³⁸.

²⁷ Парт. арх. Запорізьк. обкому Компартії України, ф. 102, оп. 9, спр. 592, арк. 45; Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 69, спр. 3, арк. 83; Парт. арх. Івано-Франків. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 50, спр. 12, арк. 15.

²⁸ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 15, арк. 19, 49, 60.

²⁹ Арх. М-ва освіти УРСР, статвідділ, форма № І-НК за 1976—1980 рр.

³⁰ За даними М-ва освіти УРСР.

³¹ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 331, арк. 2; спр. 1513, арк. 4.

³² Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 8279, оп. 3, спр. 32, арк. 106.

³³ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 8333, арк. 41.

³⁴ Там же, ф. 166, оп. 16, спр. 1600, арк. 20.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1362, арк. 44; Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 1600, арк. 10.

³⁶ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 8279, оп. 3, спр. 47, арк. 59.

³⁷ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 19, арк. 32, 73.

³⁸ Арх. Мінвузу УРСР, ф. 4621, оп. 13, спр. 5289, арк. 74; Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 398, арк. 50.

Однак були й недоліки в доборі викладацьких кадрів у системі середньої педагогічної освіти. В педучилищах у досліджуваний період працювала частина викладачів музики, образотворчого мистецтва, трудового навчання, фізичного виховання, які не мали вищої освіти. Партійні організації, адміністрація педучилищ проводили велику роз'яснювальну роботу серед цієї категорії викладачів. Наприклад, партійні збори комуністів Коломийського педучилища в лютому 1976 р., обговоривши питання «Про підвищення ідейно-політичного рівня і ділової кваліфікації викладачів», рекомендували 15 викладачам училища продовжити освіту в вузах заочно³⁹. Проте, до кінця п'ятирічки питання про комплектування педучилищ викладачами лише з вищою освітою не було вирішено повністю. У 1980 р. в педучилищах ще працювало 217 чол., які не мали вищої освіти⁴⁰.

В роки десятої п'ятирічки парторганізації приділили певну увагу вдосконаленню вищої і середньої педагогічної освіти. За дорученням ЦК Компартії України Міністерство освіти УРСР розробило комплексний план роботи з педагогічними кадрами на 1976—1980 рр., що передбачав кількісне й якісне зростання педагогів загальноосвітніх шкіл та професорсько-викладацьких кадрів педвузів і педучилищ⁴¹. З цією метою в практику їх підготовки були внесені певні зміни; зокрема, було переглянуто її структуру, введено ряд нових спеціальностей. Навчальні плани і програми педвузів та педучилищ були розроблені відповідно до вимог соціального і науково-технічного прогресу і з тими змінами, що відбулися в зв'язку з переходом до загальної обов'язкової середньої освіти молоді.

У педінститутах України було відкрито 11 нових факультетів⁴² і 82 кафедри⁴³. Створено Київське (міське) № 2 та Одеське педучилища⁴⁴, розширено мережу підготовки учителів історії, математики, російської мови, географії, біології, трудового навчання, початкових класів. З 1978 р. у Чернігівському, Кам'янець-Подільському й Запорізькому педінститутах розпочато підготовку вчителів історії з додатковою спеціальністю — Радянська держава і право⁴⁵. З 1979 р. в Миколаївському педінституті розпочата підготовка викладачів початкового військового навчання⁴⁶.

Партійні організації приділяли велику увагу поліпшенню якісного складу педагогів при комплектуванні сільських шкіл учительськими кадрами. Відповідно до постанови ЦК КПРС від 2 липня 1973 р. «Про заходи до дальшого поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи»⁴⁷ у педвузах республіки почали підготовку спеціалістів, здатних викладати як мінімум два предмети. Якщо в 1975 р. педвузи випустили лише 2,5 тис. учителів широкого профілю, то в 1980 р. — понад 4 тис.⁴⁸

На Україні був організований адресний позаконкурсний прийом молоді, яка проживала у сільській місцевості та адресний розподіл випускників, що створювало кращі умови для забезпечення вчителями малокомплектних шкіл, стабілізації кадрів на місцях. Під час розподілу

³⁹ Парт. арх. Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 492, оп. 1, спр. 30, арк. 77.

⁴⁰ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 1600, арк. 20.

⁴¹ Там же, спр. 775, арк. 43—75.

⁴² Там же, ф. 166, оп. 16, спр. 1600, арк. 9.

⁴³ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці.— С. 286.

⁴⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1261, арк. 114; Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 1600, арк. 9.

⁴⁵ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 1600, арк. 31; Сб. приказов и инструкций Минпроса УССР.— 1978.— № 10.— С. 12—13.

⁴⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1606, арк. 113—114.

⁴⁷ КПРС у резолюціях...— Т. 11.— С. 273—280.

⁴⁸ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці.— С. 274.

випускників насамперед забезпечувалися кадрами сільські школи, куди щороку направлялося понад 80% молодих спеціалістів⁴⁹.

Парторганізації вживали заходів з метою поліпшення профорієнтації учнів шкіл. Так, Херсонський обком партії у квітні 1978 р. провів обласну науково-практичну конференцію педагогічних працівників системи народної і професійної освіти з питань профорієнтації, трудового навчання і виховання молоді, на якій знайшли відображення й проблеми підготовки кадрів для шкіл⁵⁰. Зокрема, на ній підкреслювалася необхідність поліпшення відбору молоді в педагогічні навчальні заклади, більш широкого використання бази професійно-технічних училищ для практичної підготовки вчителів праці, оскільки партія накреслює завдання докорінного поліпшення трудового виховання підростаючого покоління⁵¹.

Актуальними у досліджуваній період були й питання розвитку середньої педагогічної освіти. Школи і дошкільні заклади не забезпечувалися спеціалістами середньої кваліфікації. Близько 40% учителів трудового навчання загальноосвітніх шкіл, 20% музики і співів, кожний п'ятий вихователь дошкільних закладів мали лише загальну середню освіту⁵². Важливе місце у їх підготовці належало педучилищам. Розвиток середньої педагогічної освіти сприяв розв'язанню таких проблем, як створення кадрових передумов для навчання дітей з 6-ти років; забезпечення шкіл учителями початкових класів, співів, креслення, трудового навчання, малювання та вихователями груп і шкіл продовженого дня, а також дошкільних закладів. Так, за роки десятої п'ятирічки в педучилищах було підготовлено 62 тис. спеціалістів⁵³.

Стан підготовки спеціалістів в педучилищах було розглянуто на засіданні колегії Міністерства освіти УРСР 25 травня 1976 р. Аналіз якісного і кількісного складу кадрів, вивчення питання якості підготовки вчителів і вихованців з середньою педагогічною освітою дали можливість розробити в республіці перспективний план розвитку педучилищ, який також передбачав ряд заходів щодо вдосконалення виховної та методичної роботи⁵⁴.

В зв'язку з зростанням виховних функцій школи в період комуністичного будівництва підготовка лише вчителя-предметника вже не відповідала вимогам шкільної практики. В досліджуваній період помітно відставала від запитів життя підготовка майбутніх учителів до виховної роботи. Багато випускників педагогічних закладів слабо володіли методикою і технікою викладання⁵⁵. На обласних партійних конференціях неодноразово порушувалися ці питання, розроблялися шляхи ліквідації недоліків у підготовці учителів до виховної роботи⁵⁶. На партійних зборах, засіданнях парткомів, партбюро педагогічних закладів всебічно аналізувалися аспекти діяльності колективів, спрямованих на якість підготовки учителя-вихователя⁵⁷.

У навчальному процесі стали ширше використовуватися спецкурси і спецсемінари, факультативні заняття з різних питань змісту і методики виховної роботи. Читалися, наприклад, такі спецкурси: «Критика сучасної буржуазної ідеології», «Психологічні основи самоуправління у дитячому колективі», «Методика виховної роботи у школі» та ін.⁵⁸ Було

⁴⁹ Рад. освіта.— 1976.— 28 лип.

⁵⁰ Парт. арх. Херсон. обкому Компартії України, ф. 46, оп. 15, спр. 279, арк. 16.

⁵¹ О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: Сб. документов и материалов.— М., 1984.— С. 77—83.

⁵² ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1362, арк. 45.

⁵³ Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 19, арк. 75.

⁵⁴ Там же, арк. 71—78.

⁵⁵ Коммунист.— 1982.— № 13.— С. 6.

⁵⁶ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 66, спр. 1, арк. 42, 202; Парт. арх. Миколаїв. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 71, спр. 1, арк. 40.

⁵⁷ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 485, оп. 4, спр. 162, арк. 42.

⁵⁸ Народное образование.— 1976.— № 12.— С. 40; Арх. М-ва освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 21, арк. 96.

затверджено Положення про базову загальноосвітню школу-лабораторію. Нова програма визначила зміст цієї практики на період навчання студентів у педвузах. Ця ініціатива знайшла своє законодавче закріплення в Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи.

Таким чином, постійне піклування партійних організацій про зростання рядів висококваліфікованих учительських кадрів дало позитивні результати. Якщо до початку 1971/72 навчального року в школи республіки було направлено 11 тис. випускників педвузів і педучилищ, то в 1976—1980 рр. учительські колективи щороку поповнювали 27 тис. молодих спеціалістів, у тому числі понад 16 тис. з вищою освітою⁵⁹. Стабільні масштаби підготовки педагогічних кадрів у роки десятиї п'ятирічки стали вирішальним фактором поліпшення якісного складу учительства. Тільки за період 1970—1980 рр. серед учителів денних шкіл України питома вага тих, хто мав вищу освіту, зросла від 67,3% до 77,1%⁶⁰. До кінця п'ятирічки 96,3% учителів-предметників мали вищу освіту проти 91,1 у 1975 р.⁶¹

Проте, незважаючи на значне збільшення випуску із педагогічних навчальних закладів, багато шкіл, особливо в сільській місцевості, відчували нестачу в спеціалістах вищої кваліфікації з ряду навчальних предметів. До негативних явищ в досліджуваний період слід віднести відсів із навчальних закладів (щороку з педінститутів вибувало близько 2 тис. студентів⁶²), неявку частини випускників до місць призначення (у 1976 р., наприклад, кожний 13 випускник вузу не з'явився за призначенням⁶³), міграцію кадрів. Деякі міські і районні комітети партії не приділяли належної уваги питанням створення стабільних педагогічних колективів в загальноосвітніх школах республіки, належним чином не контролювали діяльність партійних організацій педагогічних навчальних закладів та органів народної освіти по профорієнтації на учительську професію, по розподілу молодих спеціалістів і організацію їх стажування.

Існуючі недоліки в системі середньої і вищої школи піддано критиці на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС. Партією намічені конкретні заходи з метою забезпечити послідовне здійснення програмних настанов ХХVII з'їзду КПРС, підняти систему народної освіти на якісно новий рівень⁶⁴.

⁵⁹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятиї п'ятирічці.— С. 275.

⁶⁰ История Украинской ССР.— Киев, 1985.— Т. 10.— С. 526.

⁶¹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятиї п'ятирічці.— С. 275.

⁶² Рад. освіта.— 1980.— 12 лист.

⁶³ Там же.— 1977.— 2 квіт.

⁶⁴ Про хід перебудови середньої і вищої школи та завдання партії по її здійсненню: Пост. Пленуму ЦК КПРС від 18 лютого 1988 р. // Комуніст України.— 1988.— № 3.— С. 38.

Н. С. КОСТИНСЬКА (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ НА УКРАЇНІ

Становлення радянського державного апарату проходило у надзвичайно складній історичній обстановці. Буржуазно-поміщицький лад Росії характеризувався притаманною йому бюрократичною системою управління, цілком відірваною від народу, що спиралася на касту чиновників.

Після перемоги Великого Жовтня перед Радянською владою стояло складне завдання — зламати цю бюрократичну систему, поставити

державний апарат на службу інтересам трудящих. Велику увагу цьому питанню приділяв В. І. Ленін. Він, зокрема, учив, що будівництво нової, соціалістичної держави вимагає наполегливої боротьби проти бюрократизму і тяганини, повного їх подолання як серйозного зла, яке гальмує розвиток справжньої демократії. «...Боротьба з бюрократизмом, — підкреслював Володимир Ілліч, — є боротьба абсолютна необхідна... Бюрократизм у нашому державному ладі набув значення такої болячки, що про нього говорить наша партійна програма... Перемогти ці хвороби можна тільки об'єднанням трудящих...»¹.

У зв'язку з цим актуальним є дослідження питань становлення державного апарату та діловодства на Україні.

Велика Жовтнева соціалістична революція ознаменувала початок нової історичної епохи в розвитку людства. «Значення цього перевороту, — підкреслював В. І. Ленін, — полягає в тому, що у нас буде Радянський уряд, наш власний орган влади, без якої б то не було участі буржуазії. Пригноблені маси самі утворять владу»².

Встановлення Радянської влади в центральних губерніях Росії мало велике значення для розгортання активної боротьби за владу Рад на Україні. Основною перешкодою на шляху встановлення там диктатури пролетаріату та побудови української радянської державності була Центральна рада. В утвердженні пролетарської диктатури й створенні перших органів влади на Україні вирішальне значення мало об'єднання Рад у всеукраїнському масштабі. Важливу роль у цій справі відіграв I Всеукраїнський з'їзд Рад (11—12 грудня 1917 р.), який проголосив утворення Української Радянської держави, вирішив питання про вищі і місцеві органи державної влади, про самоврядування українського народу та встановлення тісних зв'язків між Україною й Росією. На ньому було обрано також Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) у складі 41 члена, серед яких налічувалося 35 більшовиків³. У грудні 1917 р. відбулося його перше засідання. На ньому було прийнято маніфест «До усіх робітників, селян та солдатів України», в якому інформувалося про рішення Всеукраїнського з'їзду Рад, проголошувалося скасування влади антинародної Центральної ради і передання її Радам⁴.

Центральний Виконавчий Комітет України працював дуже напружено. Його засідання проходили щодня. Так, 14 грудня 1917 р. обговорювалося і було розв'язано питання про уряд Української Робітничо-селянської республіки — Народний Секретаріат, до якого входило 13 секретарств⁵.

Народними секретарями були затверджені видатні революційні діячі: Є. Б. Бош — народний секретар внутрішніх справ, Ф. А. Сергєєв (Артем) — торгівлі та промисловості, М. О. Скрипник — праці, В. Х. Ауссем — фінансів, Г. Ф. Лапчинський — керуючий справами Народного Секретаріату та ін.⁶

Секретарства діяли на основах колегіальності. Більшовицька фракція ЦВК керувала роботою колегій через членів партії — керівних працівників народних секретарств, які входили до складу колегій. Так, у цей період в колегіях працювали відомі діячі України: О. Б. Горвиць, І. Ю. Кулик, М. М. Майоров, М. В. Ревут, Л. О. Смоляков та інші⁷.

¹ Ленін В. І. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б): X з'їзд РКП(б), 8—16 берез. 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 29.

² Ленін В. І. Доповідь про завдання влади Рад: Засідання Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, 25 жовт. 1917 р. // Там же.— Т. 35.— С. 2.

³ Вестник Украинской Народной Республики.— 1918.— 9 янв.

⁴ Там же.

⁵ Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине: Сб. документов и материалов.— Киев, 1951.— С. 404—406; Гамрецкий Ю. М., Тимченко Ж. П., Шусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине.— Киев, 1987.— С. 45—46.

⁶ Радянська енциклопедія історії України.— К., 1971.— Т. 3.— С. 203.

⁷ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 4, 19 (далі — ЦДАЖР УРСР).

Апарат кожного з народних секретарств був невеликим, до того ж їх працівники здебільшого не мали досвіду керівної роботи. Голова ЦКК КП (б)У і нарком Робітничо-селянської інспекції УРСР (НК РСІ УРСР) В. П. Затонський говорив про це так: «Апарату ніякого, необхідно було все створити з нічого»⁸. Відсутність кваліфікованих кадрів, відправка частини робітників на боротьбу проти контрреволюції й іноземної інтервенції не давали можливості більшості секретарств укомплектувати свій апарат і розгорнути його активну діяльність. Однак, незважаючи на це, в життя втілювалися ленінські декрети про землю, мир, робітничий контроль та ін., проводилися початкові соціалістичні перетворення на Україні.

У своїй діяльності більшовицькі організації, працівники апаратів місцевих Рад керувалися як директивними вказівками вищих органів Радянської влади на Україні, так і відповідними актами Російського ЦВК, Раднаркому Російської Федерації та Наркомату внутрішніх справ РСФРР. Значну роль відіграли перші декрети Радянської влади, в яких була викладена конкретна програма перебудови країни на нових, соціалістичних засадах.

Одним з найважливіших завдань уряду України було знищення буржуазної державної машини. Виконання цього завдання покладалося на Секретарство внутрішніх справ. 24 грудня 1917 р. воно оголосило недійсним всі постанови буржуазно-націоналістичної Центральної ради і Генерального секретарства й закликала виконувати лише декрети та розпорядження Радянського уряду. 27 грудня було видано наказ № 1, в якому йшлося про скасування посад губернських, повітових і міських комісарів Тимчасового уряду та Центральної ради. Цим же наказом передбачалося передання державного управління Радам робітничих, солдатських та селянських депутатів і їх виконавчим органам⁹.

Там, де Радянська влада встановлювалася шляхом збройної боротьби проти військ Центральної ради, як правило, створювалися надзвичайні органи диктатури пролетаріату — революційні комітети (ревкоми). Вони повинні були вести боротьбу з контрреволюцією. Це були тимчасові органи, які пізніше передали владу виконавчим комітетам Рад.

Керуючись наказом від 27 грудня 1917 р., місцеві Ради завдяки широкій підтримці робітників, солдатів і селян приступили до формування нового радянського апарату управління й скасування старих органів влади — міських дум, земств, губернських та повітових управ, у складі яких переважали кадети, меншовики й есери.

Складність цього процесу в перший період радянського будівництва на Україні, як і в РСФРР, полягала в тому, що місцеві Ради та їх органи змушені були тимчасово допускати існування міських дум і земств, якщо останні виконували постанови органів Радянської влади. Це зумовлювалося, головним чином, недостатньою кількістю кадрів спеціалістів у Радах й відсутністю досвіду управління. Там, де думи і земства намагалися використати свій апарат для відкритого саботажу чи активної боротьби проти заходів Радянської влади, вони негайно скасовувалися. Право на розпуск міських дум та земств мали місцеві органи влади Рад¹⁰.

Першою на Україні (29 грудня 1917 р.) згідно з рішенням Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів була скасована місцева дума¹¹. Протягом січня — лютого 1918 р. були розпущені міські думи у Вінниці, Полтаві, Одесі та інших містах України¹².

⁸ Літопис революції.— 1929.— № 4.— С. 159.

⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг.: Сб. документов и материалов. В 3 т.— Киев, 1957.— Т. 1.— С. 280.

¹⁰ Декреты Советской власти. 25 октября 1917 года — 16 марта 1918 года.— М., 1957.— С. 542.

¹¹ Донецкий пролетарий.— 1917.— 31 груд.

¹² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине...— Т. 1.— С. 528.

Проте в зв'язку з німецькою, австро-угорською окупацією території республіки ліквідувати буржуазні органи міського самоуправління тут повністю не вдалося¹³.

Характеризуючи процес формування радянського державного апарату на Україні після перемоги Великого Жовтня, слід враховувати глибину та масштабність труднощів об'єктивного і суб'єктивного характеру, якими він супроводжувався в конкретних соціально-економічних і політичних умовах. По-перше, доводилося враховувати те, що нове радянське будівництво проходило у відсталій аграрній країні. По-друге, поряд з матеріальними труднощами існувала й кадрова проблема. В той час, коли тільки формувалася апарат державного управління, більшу частину комуністів було направлено на фронт. Безпартійних робітників і селян, підготовлених до роботи в апараті, було дуже мало. Тому й доводилося залучати в радянський державний апарат колишніх царських чиновників. Вони виступали носіями старих звичок, формалізму, тяганини і бюрократизму, що було характерним для буржуазно-поміщицького держапарату. Крім того, більша частина з них була вороже настроєна до народної влади. Ця категорія службовців усіляко намагалася перешкодити будівництву нового апарату Радянської держави.

Одним із засобів цієї боротьби був саботаж, який уже на початку будівництва нового життя набув досить великого розмаху. Проте, за своїм соціальним складом і світоглядом каста чиновників була неоднорідною. До її складу входили й службовці, які добросовісно працювали в державному апараті. Поступово поповнювалися ряди співробітників канцелярій. Контрреволюція і в цій справі зазнала поразки. Більшості знайшли людей, які прагнули працювати в радянському держ-апараті¹⁴.

Військово-революційний комітет 28 жовтня 1917 р. звернувся до всіх районних військово-революційних комітетів з проханням виявляти людей, які б бажали працювати у революційних організаціях бухгалтерами, друкарками, кур'єрами¹⁵. Коли саботаж чиновників набув величезних розмірів, Петроградська Рада прийняла постанову (17 листопада 1917 р.), в якій ішлося про необхідність підготовки кадрів державного управління з робітників і солдатів¹⁶.

Слід зазначити, що багато із залучених працівників не мали досвіду ведення діловодства, але вони були віддані справі пролетарської революції і в процесі конкретної роботи підвищували свій професійний рівень. Значну допомогу їм з питань ведення діловодства в радянських установах подавали спеціальні посібники. Серед незначної кількості праць, присвячених питанням ведення діловодства на Україні, слід назвати праці І. Перекрестова, І. Левицького, О. Грановського, О. Євтихєєва та ін.¹⁷.

У додатках до цих посібників, крім зразків службових документів, містився й словник службових слів і термінів. Для службовців, які погано володіли українською мовою, пропонувалися зразки найбільш важливих документів, що часто зустрічалися, а також службовий словник. Пояснювалася професійна термінологія, так званий «канцелярський стиль». Автор одного з таких посібників І. Перекрестов зосереджував

¹³ Там же.— С. 499.

¹⁴ Миняев К. Г. История и организация делопроизводства в СССР.— М., 1959.— С. 97.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1236, оп. 2, спр. 27, арк. 40.

¹⁶ Изв. Центр. Исполнит. Ком. и Петр. Сов. раб. и солд. депутатов.— 1917.— 18 нояб.

¹⁷ Перекрестов И. Письмоводство и делопроизводство на украинском языке с параллельным русским текстом.— Киев, 1918.— 12 с.; Левицкий И. Діловод (як писати службові папери українською мовою).— Черкаси, 1918.— 32 с.; Грановський О. Зразки і форми ділових паперів.— К., 1919.— 32 с.; Евтихеев А. Ф. Десятичная система в административном делопроизводстве.— Харьков, 1921.— 18 с.

увагу службовців на те, щоб вони вчилися «писати коротко і лаконічно»¹⁸.

Таким чином, посібники з питань ведення діловодства, які видавалися в перші роки Радянської влади на Україні, надавали практичну допомогу службовцям радянських установ, хоч і не розкривали методологічні питання проблем ведення діловодства. Важливі проблеми формування та вдосконалення державного апарату і діловодства знайшли своє відображення в законодавчих актах про державне будівництво. В декретах і постановах Радянської влади визначалися форми документування всіх сторін управлінської діяльності: від порядку прийняття та дії законів до нових правил оформлення актів громадянського стану. В них містилися нові вимоги щодо прискорення та спрощення діловодства, а також вказівки про те, як повинні оформлятися документи. Безпосереднє відношення до діловодства мають законодавчі акти про скасування станів і громадянських чинів, введення нової організації праці тощо¹⁹.

Роль діловодства визначалася його тісними зв'язками із загальними завданнями будівництва нового державного апарату, з питаннями наукової організації праці. Діяльність радянської адміністрації фактично починалася з організації і нового порядку складання та оформлення документів. Вже в перших своїх декретах Радянська влада законодавчо регламентувала ці питання. Так, 30 жовтня 1917 р. РНК РСФРР видала декрет «Про порядок затвердження й опублікування законів»²⁰, а 18 листопада 1918 р. — декрет «Про час вступу до дії узаконень і розпоряджень уряду»²¹. Ці декрети встановили порядок внесення законопроектів, їх затвердження, підпису, опублікування та дії.

Важливе значення щодо оформлення адміністративних документів мала постанова РНК РСФРР від 2 березня 1918 р. «Про форму бланків державних установ»²². У ній перелічувалися обов'язкові реквізити бланків документів²³. У сучасних офіційних документах збереглися майже всі зазначені основні атрибути оформлення документів.

Таким чином, процес будівництва та зміцнення радянських органів влади на Україні відбувався одночасно з ліквідацією старого державного апарату. Радянський уряд України скасував усі органи політичної влади буржуазії і поміщиків над трудящими масами, відмінив їх закони та правові норми.

¹⁸ Перекрестов И. Указ. соч.—С. 3.

¹⁹ Сборник узаконений РСФСР.—1917.—№ 3.—Ст. 31; 1918.—№ 93.—С. 929 (далі — СУ РСФСР); Там м. М. Е. Первые страницы советского делопроизводства // Сов. архивы.—1918.—№ 9.—С. 99—100.

²⁰ СУ РСФСР.—1917.—№ 1.—Ст. 12.

²¹ Там же.—1918.—№ 3.—Ст. 40.

²² Там же.—№ 29.—Ст. 309.

²³ Сборник законодательных актов по делопроизводству (1917—1920 гг.).—М., 1973.—С. 13, 157.

М. С. ТАРАНЕНКО (Київ)

ВНЕСОК РУМУНІЇ У БОРОТЬБУ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН
В ООН ЗА ПРАВО НАРОДІВ НА СУВЕРЕННИЙ РОЗВИТОК,
ПРОТИ КОЛОНІАЛІЗМУ Й РАСИЗМУ (1955—1965 рр.)

Соціалістичні держави неухильно виступають проти війн та спроб імперіалізму повернути свої втрачені позиції збройним шляхом. «Соціалізм беззастережно відкидає війни як засіб розв'язання міждержавних політичних і економічних суперечностей, ідеологічних спорів. Наш ідеал — світ без зброї і насильства, світ, у якому кожний народ вільно

обирає шлях розвитку, свій спосіб життя»¹, — підкреслюється у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. В боротьбі за досягнення цих ідеалів країни соціалізму використовують різні шляхи і засоби, у тому числі й можливості Організації Об'єднаних Націй — найвищого світового форуму, створеного для підтримування миру та безпеки, всебічного розвитку міжнародного співробітництва.

Важливе значення у діяльності соціалістичних держав в ООН має спільність їх позицій, що неодноразово підтверджувалося за більш, ніж 40-річну історію цієї організації. Автор прагне, зокрема, простежити діяльність Румунської Народної Республіки (РНР) у перше десятиріччя після її вступу до ООН, тобто в 1955 — 1965 рр. Цей період у зовнішньополітичному становищі Румунії характеризувався посиленням її міжнародних позицій, зростанням масштабів діяльності в даній сфері². Яскравим прикладом цього було прийняття країни до складу Організації Об'єднаних Націй у грудні 1955 р. Ця подія стала значною перемогою Радянського Союзу та інших соціалістичних держав у справі зміцнення миру всупереч намаганням країн Заходу блокувати вступ Румунії до ООН.

Основним напрямом діяльності Румунської Народної Республіки в Організації Об'єднаних Націй у 1955 — 1965 рр. була її боротьба разом з СРСР та іншими країнами соціалізму за мир, роззброєння і ослаблення міжнародної напруженості. Водночас Румунія рішуче виступала проти імперіалістичного втручання у внутрішні справи незалежних країн, проти колоніалізму та расизму. Розглянемо цей аспект діяльності РНР в ООН детальніше.

У 1956 р. в Організації Об'єднаних Націй обговорювалося так зване «угорське питання». Воно виникло у зв'язку з контрреволюційним заком в УНР восени того ж року. Вороги угорського народу, скориставшись з помилок керівництва країни, намагалися повалити там народно-демократичну владу й відродити капіталістичний лад. Імперіалістичні держави, насамперед США, Англія та Франція, активно підтримували заколотників. Для цього вони використовували різноманітні засоби, зокрема дипломатичні, силкуючись нав'язати обговорення внутрішнього становища Угорщини в Організації Об'єднаних Націй.

Братні соціалістичні країни зайняли щодо цього принципову позицію, яка полягала в тому, що ООН не повинна втручатися у справи, які входять до компетенції уряду суверенної держави. Таку точку зору відстоював Радянський Союз у ході обговорення цього питання в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй 28 жовтня, 2 та 3 листопада 1956 р. Однак, спираючись на «слухняну більшість», країни Заходу все ж нав'язали резолюцію про скликання II Надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН для обговорення питання про становище в УНР. Це було необхідно їм водночас для того, щоб відвернути увагу світової громадськості від засудження англо-франко-ізраїльської агресії проти Єгипту на I Надзвичайній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, яка була скликана 1 листопада 1956 р.

Угорський революційний робітничо-селянський уряд рішуче виступив проти втручання у внутрішні справи своєї країни. В телеграмі на ім'я Генерального секретаря ООН 4 листопада 1956 р. він заявив категоричний протест у зв'язку з обговоренням питання, що входить виключно у компетенцію Угорської Народної Республіки, у Раді Безпеки і на Генеральній Асамблеї ООН³. Румунська Народна Республіка разом

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 75.

² Социалистическая Республика Румыния.— М., 1984.— С. 81.

³ О событиях в Венгрии: Факты и документы.— М., 1957.— С. 236; Док. ООН А/3311.

з іншими соціалістичними державами підтримала братній угорський народ у його боротьбі проти спроб реставрації капіталізму й встановлення фашистського режиму в країні. Уряд Румунії надав Угорському революційному робітничо-селянському уряду всебічну допомогу, включаючи дипломатичну, зокрема в Організації Об'єднаних Націй.

Представник Румунської Народної Республіки, виступаючи на II Надзвичайній спеціальній сесії ООН, підкреслив, що в Угорщині мав місце фашистський закат з метою знищення існуючого там державного ладу, встановленого конституцією. Він відзначив, що реакційні елементи створили в Угорській республіці анархію і застосували грубе насильство проти трудящих. Однак ті, хто добивався обговорення подій в УНР в Організації Об'єднаних Націй, не висловили жодного слова обурення з приводу вбивств та порушення прав і свобод угорського народу. Румунський делегат також заявив, що його уряд дотримується думки про те, що в Угорщині склалося дуже серйозне становище, однак вийти з нього країна повинна самостійно. Обговорення в ООН подій в Угорській республіці могло служити лише інтересам тих, хто намагався посилити міжнародну напруженість. Делегація Румунії вважала, що Організація Об'єднаних Націй не компетентна розглядати це питання, і припинення його обговорення сприяло б швидкому вирішенню проблеми⁴.

З рішучими протестами проти нав'язування ООН питання про становище в Угорщині виступили й інші соціалістичні держави. Однак країни Заходу не припиняли своєї підступної діяльності. Відносно внесеного ними проекту резолюції про виведення радянських військ з Угорської Народної Республіки представник Румунії заявив, що оскільки він стоїть питання про збройні сили СРСР в Угорщині, які допомогли їй уряду нормалізувати становище і відвернути загрозу існуючому ладу в країні, то цей проект спрямований проти Варшавського договору, заснованого на принципі колективного захисту безпеки соціалістичних держав у повній відповідності із Статутом ООН⁵. Румунський делегат відхилив право Організації Об'єднаних Націй на розгляд проблеми зміни або припинення дії добровільно укладеного договору, який відповідає не тільки інтересам Угорщини, а й усіх його учасників. «Румунська делегація, — підкреслив він, — ще раз висловлює думку, що робити нашу організацію співучасницею фашистських елементів, які намагалися повалити демократичну владу, вільно встановлену угорським народом, і підірвати безпеку Угорщини — це велика помилка і неприпустиме порушення статуту ООН»⁶.

Спроба контрреволюційного заколоту в УНР зазнала провалу. Угорський народ виявив тверде прагнення йти по шляху соціалізму. Важливе значення для Угорщини мала допомога з боку Радянського Союзу та інших соціалістичних держав. Для стабілізації внутрішнього становища в країні вони безкоштовно постачали їй велику кількість продуктів харчування, паливо, будівельні матеріали. Уряд Румунії надав термінову допомогу Угорщині нафтопродуктами і будівельними матеріалами на суму 13 млн. лей⁷.

Угорський революційний робітничо-селянський уряд високо оцінив всебічну підтримку братніх держав, у тому числі й Румунської Народної Республіки. Під час переговорів між урядово-партійними делегаціями Угорщини й Румунії, що відбулися у Будапешті 22 листопада 1956 р., зазначалося: «На основі Статуту ООН і принципів суверенітету і незалежності всіх країн, уряд Румунської Народної Республіки і уряд Угорської Народної Республіки рішуче висловилися за те, що питання даль-

⁴ ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. II Чрезвычайная специальная сессия. 4—10 ноября 1956 г. Пленарные заседания и приложения.— Нью-Йорк, 1958.— С. 35—36.

⁵ Там же.— С. 72.

⁶ Там же.

⁷ О событиях в Венгрии.— С. 165.

шого розвитку Угорщини входять виключно до компетенції органів Угорської Народної Республіки. Обидва уряди цінують прагнення Організації Об'єднаних Націй допомогти угорському народу, який переніс такі страждання, але вони не згодні з тими рішеннями, які ідуть всупереч Статуту і означають втручання у внутрішні справи Угорщини»⁸.

Допомогу Радянського Союзу угорському народові у подоланні кризи позитивно оцінив і уряд Румунії. В ході радянсько-румунських урядових переговорів, що проходили в Москві з 26 листопада по 3 грудня 1956 р., делегація РНР заявила, що вона розглядає згоду Радянського уряду подати допомогу Угорському революційному робітничо-селянському уряду на його прохання для придушення розгулу реакційних сил як виконання Радянським Союзом свого інтернаціонального обов'язку перед трудящими Угорщини та інших соціалістичних країн⁹.

Таким чином, обговорення «угорського питання» в Організації Об'єднаних Націй Румунська Народна Республіка розцінювала як грубе втручання у внутрішні справи суверенної держави і порушення Статуту ООН. Спільно з іншими братніми країнами Румунія дала рішучу відсіч спробам імперіалістичних держав, використовуючи ООН, очорнити соціалізм.

У 1956 р. Румунська Народна Республіка рішуче засудила агресію Великобританії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту. Для обговорення серйозної загрози міжнародному миру й безпеці 1 листопада того ж року в Нью-Йорку зібралася І Надзвичайна спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН. Виступивши на ній представник Румунії підкреслив, що ООН повинна всіма засобами зупинити цю агресію¹⁰. Делегація РНР підтримала резолюції Організації Об'єднаних Націй про негайне припинення воєнних дій на Близькому Сході.

Вирішальне значення для приборкання імперіалістичних агресорів у цьому регіоні мала позиція Радянського Союзу, який 5 листопада 1956 р. попередив їх про всі серйозні наслідки їхніх дій. У ніч з 6 на 7 листопада того ж року воєнні дії в Єгипті припинилися.

Згідно з рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 4 листопада 1956 р. були створені міжнародні збройні сили ООН для нагляду за виконанням її резолюції про вивід військ Великобританії, Франції та Ізраїлю з Єгипту. Соціалістичні країни підтримали введення до країни збройних сил ООН, враховуючи згоду на цю акцію єгипетського уряду.

В листопаді 1956 р. за дорученням уряду Румунської Народної Республіки її постійний представник при ООН надіслав Генеральному секретареві ООН листа. В ньому зазначалося: «У зв'язку з резолюцією, прийнятою Надзвичайною спеціальною сесією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй щодо питання про створення надзвичайних міжнародних збройних сил для забезпечення припинення воєнних дій і спостереження за цим на території Єгипту, румунський уряд просить про включення Румунської Народної Республіки як члена Організації Об'єднаних Націй до числа країн, які нададуть свої військові частини для формування вищезгаданих міжнародних збройних сил»¹¹. Крім РНР, із держав соціалізму вирішила надати свій військовий контингент для припинення воєнних дій у Єгипті також Чехословаччина¹².

Враховуючи позицію єгипетського уряду, соціалістичні країни прагнули добитися створення міжнародних збройних сил ООН на збалансованій основі. Тому Румунія та Чехословаччина і запропонували свої контингенти для цих військ. Проте, генеральний секретар ООН Д. Хам-

⁸ Там же.— С. 194.

⁹ Там же.— С. 196; Правда.— 1956.— 4 дек.

¹⁰ ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. I Чрезвычайная специальная сессия 1—10 ноября 1956 г. Пленарные заседания и приложения.— Нью-Йорк, 1958.— С. 52.

¹¹ Док. ООН А/3302/Add.7.

¹² Док. ООН. А/3302/Add.6.

маршальд грубо порушив вимогу соціалістичних держав про збалансованість при формуванні надзвичайних сил ООН. Пропозиції країн — учасниць Варшавського договору — РНР й ЧССР, а також ряду нейтральних держав були відхилені. Зате до міжнародних збройних сил були включені військові контингенти країн — учасниць НАТО — Канади, Данії та Норвегії¹³.

В ході обговорення питання про агресію проти Єгипту на XI сесії Генеральної Асамблеї ООН восени 1956 р. міністр закордонних справ РНР висловився за виведення військ агресора з єгипетської території. Завдяки зусиллям миролюбних країн англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту провалилася. Вирішальну роль у цьому відіграв Радянський Союз, який надав останньому економічну, дипломатичну та воєнну допомогу. Велике значення мала також підтримка боротьби єгипетського народу проти загарбників світовою прогресивною громадськістю, дипломатична допомога багатьох країн, у тому числі Румунської Народної Республіки.

В другій половині 50-х років американський імперіалізм, використовуючи ослаблення позицій Великобританії та Франції, дедалі активніше почав втручатися у життя держав Близького Сходу. РНР підтримувала визвольну боротьбу країн цього регіону, з якими її пов'язували традиційні економічні, політичні та культурні зв'язки. Уряд Румунії солідаризувався із зусиллями Радянського Союзу відвернути загрозу війни, ослабити імперіалістичну експансію на Близькому Сході. При обговоренні в ООН питання про загрозу Сирії з боку США представник РНР заявив: «Радянський Союз усім своїм авторитетом і престижем підтримує нині не тільки справу Сирії, безпека якої безпосередньо знаходиться під загрозою, а й безпеку і незалежність усіх країн»¹⁴.

У ході роботи III Надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН в серпні 1958 р. румунські представники повністю підтримали вимогу СРСР про виведення іноземних військ з території ряду держав Близького Сходу, колоніального втручання у їх справи. Вони заявили: «Румунський уряд та народ із симпатією ставляться до боротьби арабських народів за національну свободу, незалежність і право використовувати багатства своїх країн для економічного і культурного розвитку»¹⁵.

На рубежі 60-х років одним з найскладніших і спірних питань, які обговорювалися в ООН, було становище в Конго (столиця Леопольдвіль). Воно ускладнювалося тим, що втручання імперіалістичних країн у справу цієї незалежної держави відбувалося під прапором ООН. Нехтування Статуту Організації Об'єднаних Націй з боку країн імперіалізму та їх ставлеників у Секретаріаті ООН привело до кризи в самій організації. Соціалістичні країни рішуче висловили свою солідарність з боротьбою конголезького народу за незалежність. Вони повели в ООН боротьбу на підтримку законного уряду Республіки Конго, проти збройного втручання колонізаторів та їх пособників з апарату організації на чолі з Хамаршельдом у справі цієї країни.

Румунська Народна Республіка використовувала можливості Організації Об'єднаних Націй для засудження позиції Бельгії та інших країн НАТО щодо Конго. На IV Надзвичайній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН (вересень 1960 р.) делегат Румунії викрив роль командування військ ООН у Конго як пособника колонізаторів. За його словами, Організація Об'єднаних Націй переживала кризисний момент своєї історії, й усі її члени повинні були дати відповідь на питання: «Чи

¹³ Семенов В. С. Вооруженные силы ООН: Практика применения.— М., 1976.— С. 76—77.

¹⁴ Док. ООН А/PV.710.

¹⁵ United Nations. Official records of the General Assembly. Third Emergency special session. 8—21 August, 1958. Plenary meetings and annexes.— New York, 1958.— P. 61—62.

дозволить ООН силам під її прапором перетворитися в інструмент колонізаторів, чи вона ефективно підтримає боротьбу народу Конго за визволення від колоніалізму...»¹⁶.

У ході XV сесії Генеральної Асамблеї ООН восени 1960 р. представники держав соціалізму привернули увагу світового форуму до агресивної політики імперіалізму, який намагався збройним шляхом зберегти свої політичні та економічні позиції в Африці. Виступивши на ній, Перший секретар ЦК РРП, Голова Державної Ради РНР Г. Георгіу-Деж заявив, що колонізатори при підтримці НАТО організували агресивну змову «проти незалежності й територіальної цілісності Конго»¹⁷. Соціалістичні країни, у тому числі Румунія, рішуче засудили злочин імперіалістичних держав, який вони вчинили щодо конголезького уряду, зажадали викриття підступної ролі у цій справі Генерального секретаря ООН Д. Хаммаршельда¹⁸. Завдяки зусиллям Радянського Союзу, інших країн соціалізму, у тому числі й РНР, вдалося добитися припинення втручання у внутрішні справи незалежного Конго під егідою ООН, зберегти територіальну цілісність цієї країни.

Румунська Народна Республіка послідовно підтримувала також боротьбу народу вільної Куби за свою незалежність проти імперіалістичного диктату. Разом з Радянським Союзом та іншими країнами соціалізму вона використовувала трибуну ООН для подання дипломатичної допомоги острову Свободи.

Під час обговорення в ООН скарги Куби щодо агресивних планів і дій США у затоці Кочінос РНР спільно з миролюбними країнами суворо засудила цю акцію й заявила про свою солідарність з героїчним кубинським народом¹⁹.

17 квітня 1961 р. румунський представник при ООН вніс на розгляд Першого комітету Генеральної Асамблеї, що займається політичними питаннями, проект резолюції, в якій містилися вимога негайно припинити воєнні дії проти Республіки Куба і заклик до країн, чії території та засоби використовувалися для цього, припинити всяку допомогу тим, хто здійснює збройний напад²⁰.

У лютому 1962 р. під час II частини XVI сесії Генеральної Асамблеї ООН Румунія разом з Чехословаччиною внесли спільний проект резолюції, яка закликала уряд Сполучених Штатів Америки покласти край втручання у внутрішні справи Республіки Куба й пропонували, щоб обидві країни врегулювали свої розбіжності мирними засобами, шляхом переговорів, без застосування воєнної сили²¹.

Однак Організація Об'єднаних Націй не змогла прийняти ефективного рішення з кубинського питання, хоча в ході його обговорення багато держав засудили агресивну політику США щодо Куби. Сполучені Штати Америки, незважаючи на думку світової прогресивної громадськості, продовжували нагнітати обстановку навколо острова Свободи, різко посилювати загрозу загальному миру.

Обрана до Ради Безпеки на 1962 р. Румунська Народна Республіка рішуче підтримувала там антиімперіалістичну боротьбу Республіки Куба. Це яскраво проявилось під час «карібської кризи» у жовтні того ж року. Агресивні дії США проти Куби поставили світ на межу ядерної

¹⁶ United Nations. Official records of the General Assembly. Fourth Emergency special session. 17—19 September, 1960. Plenary meetings and annexes.— New York, 1960.— P. 33.

¹⁷ ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. Первая часть XV сессии. Пленарные заседания. Т. 1. Стенографические отчеты заседаний 20 сентября— 17 октября 1960 г.— Нью-Йорк, 1965.— С. 178.

¹⁸ Док. ООН S/4719.

¹⁹ ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. Вторая часть XV сессии. Первый комитет. Краткие отчеты заседаний 21 марта— 21 апреля 1961 г.— Нью-Йорк, 1965.— С. 84.

²⁰ Док. ООН A/4744; A/C.I/L.274.

²¹ Док. ООН A/5090; A/C.I/L.309.

катастрофи. Її вдалося уникнути лише завдяки твердій і водночас гнучкій позиції Радянського Союзу. 24 жовтня 1962 р. на засіданні Ради Безпеки із заявою виступив представник Румунії. Він підкреслив, що агресивні дії Сполучених Штатів проти Куби є «не тільки порушенням прав народів на мир, свободу і національну незалежність, а й провокацією, що може привести світ до катастрофи, до ядерної війни»²². У виступі були підтримані законні дії кубинського уряду по зміцненню своєї обороноздатності.

Радянський Союз допоміг Республіці Куба відстояти свободу і незалежність. Загрозу термоядерної війни було відвернуто. Істотну підтримку країні надали також інші соціалістичні держави, в тому числі Румунська Народна Республіка.

Румунія неухильно виступала за право народів на незалежний розвиток. В Організації Об'єднаних Націй вона підтримувала, зокрема, боротьбу кіпрського народу за свою незалежність, виступала проти американського втручання в Кореї, В'єтнамі та Домініканській Республіці.

На XX сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1965 р. РНР підтримала пропозицію СРСР щодо прийняття «Декларації про недопустимість втручання у внутрішні справи держав і захист їх незалежності і суверенітету». Її представник заявив, що прийняття такого документа буде важливим внеском у справу здійснення основної мети ООН — зміцнення миру та безпеки²³. Румунська Народна Республіка повністю розділяла й підтримувала всі положення цієї декларації.

Починаючи з другої половини 50-х років, одним з найважливіших напрямів зовнішньої політики Румунії став розвиток її всебічних відносин з молодими незалежними країнами Азії та Африки. Разом з іншими соціалістичними державами РНР підтримувала боротьбу цих країн проти імперіалістичного втручання у їх внутрішні справи, за зміцнення їх національної незалежності. Паралельно з діями на двосторонній основі Румунія активно використовувала трибуну Організації Об'єднаних Націй для підтримки держав, що визволилися, у боротьбі проти всіх форм расової дискримінації. У виступі на XI сесії Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1956 р. голова делегації Румунії висловився за необхідність ліквідації колоніальної системи. Він охарактеризував її як анахронізм другої половини XX століття²⁴.

Наприкінці 50-х років соціалістичні країни брали активну участь в обговоренні питання про визволення алжирського народу від французького панування. В ході збройної боротьби при підтримці прогресивних сил світу Алжир завоював свою незалежність. На засіданні Ради Безпеки ООН 4 листопада 1962 р., коли слухалося питання про прийом Алжiru до ООН, головував представник Румунії. «Проголошення Народної Демократичної Республіки Алжир, — заявив він, — це величезна перемога алжирського народу в його боротьбі за незалежність і суверенітет, визначний успіх справи національного визволення і миру»²⁵. Делегація Румунії була співавтором проекту резолюції, в якому Рада Безпеки рекомендувала Генеральній Асамблеї прийняти Алжир до Організації Об'єднаних Націй.

Румунська делегація в ООН підтримувала також народ Індонезії у його боротьбі за визволення частини своєї території — Західного Іріану — з-під голландського панування. З точки зору Румунії, це питання було типовим прикладом того, як імперіалістичні держави намагаються

²² Док. ООН S/PV.1023.

²³ ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. XX сессия. Первый комитет. Краткие отчеты заседаний 22 сентября — 21 декабря 1965 г. Нью-Йорк, 1966. — С. 354—355.

²⁴ ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. XI сессия. Пленарные заседания. Стенографические отчеты заседаний 12 ноября 1956 г. — 8 марта 1957 г. — Нью-Йорк, 1959. — С. 591.

²⁵ Док. ООН S/PV. 1020.

перешкодити справедливому вирішенню проблеми колоніалізму. «Румунський народ і його уряд, відчуваючи глибоку симпатію до індонезійського народу, надають велике значення справедливому і мирному вирішенню цієї проблеми»²⁶, — заявив представник РНР.

Новий етап боротьби соціалістичних країн в ООН проти колоніалізму розпочався у 1960 р. 23 вересня того ж року на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН від імені Радянського уряду було внесено на розгляд проект Декларації про негайне надання незалежності всім колоніальним країнам і народам. Вони мали одержати можливість самостійно вирішувати свою долю²⁷.

Ініціатива СРСР знайшла широку підтримку всіх волелюбних народів, усієї демократичної громадськості. Це викликало незадоволення й роздратування імперіалістичних держав. Як слушно зазначив голова делегації РНР на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН, ставлення кожної країни до системи колоніального рабства з'ясувало, чи справді її уряд обстоює високі принципи ООН про рівність суверенних прав усіх народів, чи лицемірить²⁸. Представник румунської делегації охарактеризував колоніалізм як найбільш грубу форму позбавлення народів свободи, прояв крайнього національного і соціального гноблення, одне з найбільш небезпечних джерел воєнних конфліктів. На думку делегації РНР активну роль у ліквідації цієї ганебної системи повинна була відіграти Організація Об'єднаних Націй. На XV сесії Генеральної Асамблеї ООН уряд Румунської Народної Республіки підтримав внесений Радянським Союзом проект декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам²⁹.

14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла історичну Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Вона урочисто проголошувала необхідність негайно покласти край колоніалізму, існування якого суперечило ідеалам ООН. У Декларації підтверджувалося право націй на самовизначення, містилася вимога передати владу народам залежних країн без будь-яких умов і застережень³⁰.

Румунська Народна Республіка прагнула зробити свій внесок у вирішення конкретних питань деколонізації в рамках Організації Об'єднаних Націй. У ході обговорення проблем опіки делегація РНР привернула увагу до становища в галузі освіти на несамоврядних територіях. Вона заявила, що радикальним шляхом вирішення цих питань є надання їм незалежності. У прийнятій за ініціативою Румунії резолюції зазначалося, що до того часу керуючі держави повинні вжити всіх необхідних заходів для розвитку початкової освіти народів несамоврядних територій³¹. РНР внесла також проект резолюції «Про можливості міжнародного співробітництва в галузі розвитку нафтової промисловості слаборозвинутих країн». Маючи певний досвід у цій справі, Румунія готова була сприяти країнам, що визволилися, у розвитку цієї галузі для ліквідації наслідків колоніалізму³².

²⁶ ООН. Официальные отчеты. Генеральная Ассамблея. XI сессия. Первый комитет. Краткие отчеты заседаний 12 ноября 1956 г.— 28 февраля 1957 г.— Нью-Йорк, 1959.— С. 318.

²⁷ Док. ООН А/4502 и Согг. I.

²⁸ ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. Первая часть XV сессии. Пленарные заседания. Т. 1. Стенографические отчеты заседаний 20 сентября — 17 октября 1960 г.— Нью-Йорк, 1965.— С. 177.

²⁹ Там же.— С. 177—178.

³⁰ У боротьбі за ліквідацію колоніалізму: Зовнішньополітична боротьба Радянського Союзу за остаточну ліквідацію колоніалізму та участь у ній Української РСР.— К., 1974.— С. 301—302.

³¹ ООН. Официальные отчеты. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на XIV сессии с 15 сентября по 13 декабря 1959 г.— Нью-Йорк, 1960.— С. 39—40.

³² Лебедев Н. И. Румынская Народная Республика в современных международных отношениях.— М., 1962.— С. 72—73.

Румунська Народна Республіка спільно з іншими соціалістичними країнами виступала в ООН за ліквідацію расизму у всіх його формах та проявах. Конструктивна позиція країн соціалізму сприяла активізації обговорення в Організації Об'єднаних Націй проблеми викоренення расової дискримінації та апартеїду³³. «Румунія незмінно засуджує будь-яку расову дискримінацію і тому цілком і повністю приєднується до країн, які вимагають негайного припинення політики апартеїду. Делегація Румунії підтримує будь-які заходи, спрямовані на досягнення цієї мети»³⁴, — заявив представник Румунії при обговоренні питання про застосування санкцій проти Південно-Африканської Республіки на XXII сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Важливим етапом у боротьбі проти расизму було обговорення і прийняття Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Вона була розроблена на основі відповідної Декларації, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у 1963 р., і закріпила положення останньої в міжнародно-правовому документі. Прагнучи надати Конвенції більш категоричного характеру, соціалістичні країни внесли ряд поправок і уточнень. Зокрема, делегація Румунії запропонувала зробити більш чітким формулювання обов'язків держави щодо гарантування рівних прав громадянам³⁵. Поправка РНР була врахована при узгодженні остаточного тексту Конвенції. Прийняття Декларації, а потім Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.) мало важливе значення³⁶. Румунія приєдналася до Міжнародної конвенції і неухильно виконувала її положення³⁷.

Отже, в 1955—1965 рр., беручи активну участь у діяльності ООН, Румунська Народна Республіка разом з іншими країнами соціалізму рішуче боролася проти імперіалістичного втручання в справи незалежних держав, проти колоніалізму і расизму. Згуртованість соціалістичних країн, спільність їх позицій з позиціями молодих держав у цих питаннях дали змогу прийняти в Організації Об'єднаних Націй ряд важливих документів.

Румунія брала активну участь у боротьбі соціалістичних країн проти імперіалістичного втручання у внутрішні справи суверенних держав. Вона використовувала свою діяльність в ООН для рішучих виступів на підтримку жертв такого втручання. Рішуча позиція соціалістичних країн в Організації Об'єднаних Націй, у тому числі й РНР, обмежувала можливість імперіалістів для прояву своєї агресивності.

Активні виступи РНР за викорення злочинної системи жорстокого національного і соціального гноблення подавали підтримку визвольному руху у колоніях і залежних країнах.

Позиція Румунської Народної Республіки з важливих міжнародних питань в ООН у 1955—1965 рр. збігалася з позицією Радянського Союзу й інших соціалістичних держав. Ця спільність була запорукою зростання авторитету РНР в Організації Об'єднаних Націй.

³³ Войтович С. Д. ООН и страны социализма.— Минск, 1983.— С. 239.

³⁴ ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. XVII сессия. Специальный политический комитет. Краткие отчеты заседаний 19 сентября—18 декабря 1962 г.— Нью-Йорк, 1963.— С. 47—48.

³⁵ Док. ООН А/С.3/L.1219.

³⁶ У боротьбі за ліквідацію колоніалізму.— С. 215.

³⁷ Приска Н. Международный день борьбы против расовой дискриминации // Revue Roumaine d'Etudes Internationales.— 1971.— N 2 (12).— P. 29.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Тема 1. БОРОТЬБА ЗА СТВОРЕННЯ МАРКСИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ. УТВОРЕННЯ РСДРП. ВИНИКНЕННЯ БІЛЬШОВИЗМУ (1883—1904 рр.)

Як показує досвід, вивченню кожної теми курсу має передувати визначення викладачем головної навчальної мети (основної проблеми) і головної виховної мети, яких він прагне досягти.

Головна навчальна мета вивчення першої теми полягає в тому, щоб розкрити об'єктивну зумовленість, закономірність виникнення марксистської партії в Росії, основний зміст ленінського вчення про пролетарську партію нового типу. Головна виховна мета передбачає, насамперед, розкриття на конкретному матеріалі ленінського висновку про те, що «марксизм, як єдино правильну революційну теорію, Росія справді **вистраждала** піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»¹.

Новою навчальною програмою кількість годин на вивчення кожної теми не встановлюється. Кожна кафедра робить це сама, враховуючи свої можливості у впровадженні всіх рекомендованих нині нових форм учбової роботи. Ми вважаємо, що на вивчення першої теми бажано відвести чотири лекційні і чотири семінарські години. При цьому доцільно прочитати одну чотиригодинну лекцію за єдиним планом. Така практика виправдовує себе тоді, коли це дає можливість раціонально використати учбовий час, не розбиваючи штучно матеріал на двогодинні лекції, а також полегшує розуміння студентами наскрізних проблем теми, які відбивають закономірності періоду, що вивчається.

Чотиригодинну лекцію можна провести за таким планом: 1. Історичні передумови поширення марксизму в Росії. Поява російської соціал-демократії як ідейної течії. 2. Початок ленінського етапу в розвитку марксизму. Основні напрями ідейної боротьби В. І. Леніна за створення партії. 3. Роль «Искры» у створенні партії. Розробка В. І. Леніним учення про пролетарську партію нового типу. 4. II з'їзд РСДРП та його всесвітньо-історичне значення. 5. Боротьба В. І. Леніна, більшовиків за зміцнення партії.

У цих порадах ми зробимо спробу спинитись головним чином на тих моментах, які не завжди дістають належне відображення у викладацькій практиці, а часом взагалі потребують, на нашу думку, певних уточнень.

* * *

Лекцію доцільно почати із загальної характеристики періоду, що вивчається. Таку характеристику дано в доповіді М. С. Горбачова, присвяченій 70-річчю Великого Жовтня: «Для долі нашої країни, — підкреслюється, зокрема, в ній, — вирішальне значення мав час, коли на світанку ХХ століття Володимир Ілліч Ленін повів за собою тісно згуртовану групу однодумців по шляху створення в Росії пролетарської партії нового типу. Саме ця велика ленінська партія підняла народ, кращі, чесні його сили на штурм старого світу»².

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 7.

² Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 5.

Виправдовує себе також зроблене у короткому вступі повідомлення до теми про основну мету її вивчення, що дає певний орієнтир в опануванні навчального матеріалу.

Грунтовного викладу потребує питання про наявність передумов для поширення марксизму в Росії. Йому додає гостроти той факт, що буржуазні і ревізіоністські історики, намагаючись заперечити міжнародне значення ленінізму, протиставляють його (як учення начебто суто російське, непридатне для розвинутих капіталістичних країн) марксизму, що виник у передових країнах Європи. З цією метою фальсифікатори висунули тезу, нібито в Росії не було умов для поширення марксизму. Між іншим, вільно чи невільно, на користь такої тези «працюють» і ті, хто повторює по суті давні слов'янофільські або ліберально-народницькі сентенції, всіяяко наголошуючи на «самобутності» історичного розвитку Росії.

Однак конкретний аналіз історичної ситуації, що склалася в Росії у другій половині XIX ст., спростовує подібні твердження. Нехай і на чверть століття пізніше тут склалися передумови для поширення марксизму, аналогічні тим, які спричинили його виникнення в Західній Європі. Це, з одного боку, високий рівень розвитку революційно-демократичної думки та революційно-демократичного руху і, з другого, — розвиток робітничого руху.

Характеризуючи революційно-демократичний етап визвольного руху в Росії, викладач розглядає світогляд великих російських революційних демократів, суть «общинного соціалізму» Герцена — Чернишевського (зазначимо, що перехід до утопічного соціалізму був знаменною віхою в духовному житті країни), сильні й слабкі сторони їх учення. Важливо відзначити, що революційно-демократична течія в Росії була глибоко інтернаціональною (Т. Г. Шевченко, К. С. Калиновський, М. Л. Налбандян та ін.). Під ідейним впливом великих мужів революційно-демократичної думки, насамперед Чернишевського, в Росії виник суспільний рух, який дістав назву народництва (з 60-х років народницькі гуртки й групи створюються і на Україні; тут розпочинали свій революційний шлях А. І. Желябов, М. І. Кибальчич, М. Ф. Фроленко, М. О. Морозов, П. Б. Аксельрод, Л. Г. Дейч та інші революційні народники).

Складовою частиною ленінської концепції історії більшовизму є концепція спадкоємності революційно-демократичного і соціал-демократичного рухів у Росії. Відзначаючи хиби ідеології та помилковість тактики революційних демократів, в тому числі й революційних народників, В. І. Ленін визначив їх місце в історії як попередників російської соціал-демократії. Одним з важливих моментів викладу теми є розкриття суті цієї спадкоємності, тобто роз'яснення того, що саме сприйняли соціал-демократи 80-х років, а потім і більшовики, від своїх попередників. У цьому передусім треба виділити три обставини. По-перше, революційні просвітителі, а слідом за ними й революційні народники виробили лінію, за висловом Леніна, «щирого, рішучого, бойового демократизму селянських мас»³. Спільним у народництва і марксизму був «захист демократії шляхом звернення до мас»⁴. Демократичну традицію непримиренної ворожості до царизму й кріпацтва, огиди до буржуазно-монархічного лібералізму сприйняло нове покоління російських революціонерів.

По-друге, революційні народники виробили випробувані в боротьбі проти царизму форми роботи в підпіллі, прийоми конспірації, створили нелегальну, добре законспіровану й централізовану партію («Земля і Воля», 1876—1879 рр.). Ленін, вказуючи на найістотніші недоліки народницької організації, її замкнутість, відірваність від мас, нерозуміння змісту й завдань політичної боротьби, водночас завжди підкрес-

³ Ленін В. І. Дві утопії // Повне зібр. творів.— Т. 22.— С. 115.

⁴ Ленін В. І. Про «Вехи» // Там же.— Т. 19.— С. 165.

лював значення досвіду існування централізованої нелегальної партії у такій країні, як Росія.

По-третє, в народницькому русі пройшли сувору школу боротьби революціонери, які, порвавши з народництвом, згодом стали першими російськими марксистами. Народництво 60—70-х років дало особливий тип професіонального революціонера, виробило норми його життя, наповнені з часом новим змістом пролетарської боротьби.

Щодо революційно-демократичного руху слід звернути увагу на ще один момент, який належить уже до сфери уроків історії. При всіх специфічних умовах виникнення і рисах, що відбивали суспільне життя Росії другої половини минулого століття, утопічна теорія селянського соціалізму — явище не суто російське, а міжнародне. Воно характерне для розвитку демократичної думки в багатьох країнах, де переважає сільське населення й не вирішені завдання демократичного етапу розвитку. Тому ленінська критика слабкостей і недоліків подібних теорій, як і загальна оцінка їх ролі у визвольній боротьбі трудящих, мають актуальне значення й у наші дні.

Поряд з розвитком демократичної думки і демократичного руху з початку 60-х років у Росії починає розвиватися й робітничий рух. Основні факти його наростання відомі студентам ще з середньої школи, тому можна викласти їх стисло. Зокрема, доцільно нагадати про найбільший у той час страйк робітників на фабриці Морозова в Орехово-Зуєво у січні 1885 р. Він виділявся своїм розмахом, а також стійкістю та організованістю страйкарів. І страйк, і суд над його учасниками в травні 1886 р. привернули велику увагу громадськості всередині країни й за кордоном. Враження від цього й інших виступів пролетаріату посилювалося ще й через те, що у 80-х роках після розгрому революційно-народницьких організацій настав період реакції. Про той час О. Блок, зокрема, писав: «В те годы дальние, глухие в сердцах царили сон и мгла...». Й у ті чорні роки яскравим смолоскипом спалахнув прапор боротьби, піднесений пролетаріатом.

Таким чином, у 60-х — на початку 80-х років у Росії склалися необхідні передумови для поширення марксизму. Однак при цьому існувало принаймні дві проблеми: необхідно було подолати вплив народницької ідеології і створити організацію, яка взяла б на себе систематичне поширення марксистських ідей. Розв'язання цих проблем пов'язане з ім'ям видатного теоретика і пропагандиста марксизму Г. В. Плеханова.

Діяльність Г. В. Плеханова і керованої ним групи «Визволення праці» докладно висвітлено в літературі, зокрема у виданнях, що вийшли до 100-річчя з часу утворення групи. Ми обмежимося лише деякими міркуваннями щодо цього питання.

Перехід Г. В. Плеханова, одного з лідерів народницького руху, та його нечисленних спочатку одностайців на позиції марксизму був сповнений драматизму. Колишні соратники звинувачували його у відступництві від ідеалів революції, у зраді пам'яті героїв-народників. Однак Г. В. Плеханов і очолювана ним група твердо стали на ґрунт марксизму. Оцінюючи внесок Плеханова в теорію марксизму, слід виділити деякі положення вже в перших його працях — «Соціалізм і політична боротьба» та «Наші незгоди». Піддавши критиці економічні, філософські і соціально-політичні погляди народників, Г. В. Плеханов стисло розкрив основні риси й сутність наукового соціалізму К. Маркса та Ф. Енгельса. Спираючись на їх учення про історичну місію робітничого класу, показуючи його цілковиту придатність для Росії, він доводив, що шлях Росії до соціалізму лежить тільки через пролетарську революцію. При цьому Г. В. Плеханов перший вказав, що до початку пролетарської революції Росії доведеться пережити революцію буржуазно-демократичну. Викриваючи неспроможність протиставлення соціалізму політиці,

він розкрив роль і значення політичної боротьби. Його видатною заслугою було відстоювання корінного положення марксизму про те, що ця боротьба має привести до завоювання пролетаріатом політичної влади, до його диктатури. Плеханов високо підніс значення революційної теорії, розкрив її роль у революційній боротьбі. Спираючись на розроблені К. Марксом і Ф. Енгельсом положення й врахувавши досвід західноєвропейського робітничого руху, Г. В. Плеханов теоретично обґрунтував необхідність створення самостійної робітничої партії в Росії.

Оригінальні праці, переклад на російську мову творів основоположників наукового комунізму, розробка перших проектів соціал-демократичної програми Плехановим та його групою високо оцінив В. І. Ленін. Разом з тим, відомо, що Плеханов припускався й деяких помилкових тверджень (недооцінка революційних можливостей селянства й переоцінка ліберальної буржуазії, відсутність конкретного і придатного для Росії плану створення партії, нерозуміння її відмінностей від соціал-демократичних партій Заходу та ін.). Проте ці недоліки в поглядах Г. В. Плеханова, які пояснюються насамперед його відірваністю від Росії, не дають підстав для підтримки так званої концепції «раннього меншовизму» Плеханова, яка певний час панувала в літературі.

Для характеристики ролі, яку відіграли перші марксистські гуртки і групи в історії російської соціал-демократії, слід використати оцінку, дану їм В. І. Леніним у «Передмові до збірника «За 12 років»⁵. Однією з яскравих ілюстрацій до того, як Росія «вистраждала марксизм», може бути розповідь про трагічну долю М. Є. Федосєєва⁶, в гуртку якого розпочинав свою революційну діяльність В. І. Ленін.

Потребує роз'яснень питання про початок лєнінського етапу в розвитку марксизму. Слід наголосити, що цей етап продовжується й нині, і це яскраво відбивається в сучасній лінії КПРС на відродження повною мірою лєнінської концепції соціалізму. В даній темі йдеться про перший, початковий період лєнінського етапу в розвитку марксизму. Основним його змістом була боротьба за з'єднання наукового соціалізму із стихійним робітничим рухом, тобто боротьба за створення марксистської партії в Росії, бо сама партія є втіленням єдності революційної теорії й практики революційної боротьби. Відтак і хронологічні рамки даного періоду можна визначити: 1893 (час приїзду Леніна до Петербурга) — 1903 (утворення партії) роки.

Особливістю цього періоду було те, що утворення партії проходило в упертій боротьбі В. І. Леніна та його соратників проти чужих корінним інтересам робітничого класу ідейних течій. Можна виділити три основні напрями ідейної боротьби за створення партії.

Першим з них була боротьба проти ліберального народництва. В. І. Ленін піддав всебічній критиці економічну програму, філософські й політичні погляди ліберальних народників, розкрив їх соціальну природу. Якщо революційні народники відбивали інтереси і настрої всього селянства, то ліберальні народники, які виступили, коли класове розшарування селянства значно посилювалося, представляли інтереси селянства, з якого уже виділилася його найбільш революційна частина — сільські пролетарі і напівпролетарі. Володимир Ілліч показав, що російський селянський соціалізм, соціалізм революційних демократів у поглядах ліберальних народників виродився в міщанський соціалізм, у програму поміркованих ліберальних реформ, поступок царизму. По суті, критикуючи ліберальне народництво, В. І. Ленін, російські марксистки остаточно поривали з усіма формами утопічного соціалізму.

Другим напрямом ідейної боротьби В. І. Леніна за революційний марксизм і створення партії була боротьба проти «легальних марксистів»

⁵ Див.: Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років» // Там же.— Т. 16.— С. 100.

⁶ Див.: Волин Б. М. Н. Е. Федосєєв // Федосєєв Н. Статті и письма.— М., 1958.— С. 5—28.

стів». Розкривши причини і завдання блоку з цими тимчасовими попутниками, виклавши суть критики їх В. І. Леніним, важливо зазначити, що боротьба проти них відкрила цілу історичну епоху великих битв революційних марксистів з міжнародним опортунізмом.

Третім напрямом ідейної боротьби В. І. Леніна за створення партії була боротьба всередині соціал-демократії з питання про зміст і методи роботи. В літературі добре пояснюється історично назріла необхідність переходу від вузької гурткової пропаганди марксизму до широкої агітації серед робітників. Однак не завжди звертається увага на те, що тоді йшлося не лише про методи, а й про зміст соціалістичної роботи, про зміст агітації. Частина соціал-демократів вважала за необхідне перейти до економічної агітації, яка, на їх погляд, начебто тільки й могла бути прийнятною робітниками. Не відкидаючи зовсім агітації за економічні вимоги, В. І. Ленін підкреслював необхідність надання агітаційній роботі політичного змісту. Так, уже в середині 90-х років серед соціал-демократів намітилися дуже серйозні розходження, які незабаром перейшли у принципову боротьбу між революційним марксизмом і «економізмом».

Зосередивши увагу на питанні внесення соціалістичної свідомості в робітничий рух, переходу до практичної роботи серед робітників, ніяк не можна обходити той факт, що В. І. Ленін разом з тим продовжував титанічну теоретичну діяльність. Теоретичні проблеми розроблялися ним з урахуванням нових умов революційного руху пролетаріату і, зокрема, особливостей цього руху в Росії. У центрі уваги Володимира Ілліча були питання економічної теорії. Розглядаючи російську дійсність як систему виробничих відносин, він довів неминучість розвитку капіталізму в країні і, виходячи з аналізу перспектив цього розвитку, обґрунтував висновок про те, що в Росії, як і на Заході, не може бути іншого шляху до соціалізму, як через робітничий рух. При цьому В. І. Ленін показав не тільки роль, а й зростання революційних можливостей пролетаріату.

Уже в працях 90-х років В. І. Ленін розглядав винятково важливе питання про співвідношення боротьби за соціалізм і боротьби за демократію, доводив, що боротьба за соціалізм не виключає, а передбачає демократичні перетворення в країні. У зв'язку з цим Володимир Ілліч по-новаторському поставив і вирішив питання про ставлення робітничого класу і його партії до дрібної буржуазії та її програм. Враховуючи двоїсту природу дрібної буржуазії, наголошував він, марксисти повинні виділяти прогресивний аспект у її програмах, підтримувати демократичні вимоги. Ці настанови В. І. Леніна не втрачали своєї актуальності на жодному етапі революційної боротьби й соціалістичного будівництва. Видатною заслугою Володимира Ілліча є розкриття ним революційних можливостей не лише робітничого класу, а й селянства. Союз робітничого класу і селянства при провідній ролі робітничого класу як політичного вождя народу — одна з найважливіших ідей праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». В ній робітничий клас постав як передовий борець за демократію, як гегемон загальнонародної боротьби. Це був визначний вклад В. І. Леніна в революційну теорію. Доцільно буде навести в лекції пророчі слова, якими він закінчує свою працю⁷.

Належне місце в лекції повинна зайняти історія створення й діяльності петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», характеристика соціального, інтернаціонального, вікового складу його членів. Зокрема, інтернаціональний принцип побудови «Союзу» було використано і в будівництві пролетарської партії в Росії. Звичайно, не можна не згадати про вплив ленінського «Союзу боротьби» на роз-

⁷ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 290.

виток соціал-демократичного руху на Україні й діяльність «союзів» у Києві та Катеринославі.

Очевидно, слід повною мірою відновити ленінську оцінку значення I з'їзду РСДРП. В науковій і учбовій літературі воно то применшувалося і зводилося до суто пропагандистського (це — традиція «Короткого курсу історії ВКП(б)»), то перебільшувалося до того, що перший з'їзд протиставлявся другому. (Відзначимо, що і II з'їзду в «Короткому курсі» не «пощастило». З'їзд, читаємо там, «виявився не на висоті», оскільки «...не зумів не тільки викрити опортунізм меншовиків в організаційних питаннях й ізолювати їх у партії, а навіть поставити перед партією подібне завдання». На чю адресу, як не на адресу Леніна, зроблено цей безпідставний закид?).

Які моменти не можна не враховувати, характеризуючи значення I з'їзду в історії партії? Насамперед, треба оцінити роль В. І. Леніна в скликанні й проведенні з'їзду. Сам з'їзд був підготовлений завдяки діяльності «Союзів боротьби», їх зв'язкам, які стали основою для об'єднання соціал-демократів. На зміст документів з'їзду великий вплив мали праці В. І. Леніна того часу, особливо брошура «Завдання російських соціал-демократів», яка, і це доведено дослідниками, у рукопису була відома київським організаторам з'їзду і пітерцям, зокрема С. І. Радченку, що представляв на ньому петербурзький «Союз». З'їзд не прийняв програми й статуту партії, і в цьому, безперечно, криється недовершеність його роботи. Однак «11 параграфів» і «Маніфест» містять ряд положень, які увійшли до майбутніх програмних і статутних документів партії. Хоча з'їзд зібрався в період переважаючого впливу «економізму» в соціал-демократичних організаціях, на нього були запрошені представники лише тих організацій, які стояли на позиціях руху 1894—1898 рр.; про вірність цим позиціям свідчить в основному й зміст «Рабочей газети», група якої виступила організатором скликання з'їзду. З'їзд офіційно проголосив утворення партії і орієнтував місцеві організації на об'єднання навколо єдиного центру. Почався процес перетворення місцевих груп у соціал-демократичні комітети. З'їзд вивів російську соціал-демократію на міжнародну арену: факт створення партії відзначили всі соціал-демократичні газети Європи. Ось чому В. І. Ленін, який із захопленням зустрів звістку про з'їзд, говорив про «утворення партії весною 1898 року»⁸.

Однак з'їзд поклав лише початок існуванню РСДРП. Після нього жандармам удалося провести велику «ліквідацію». В країні було заарештовано понад 500 соціал-демократів (тільки в Києві — 176), а також двох з трьох членів ЦК. Але основною причиною того, що процес утворення партії був перерваний, стало посилення «економізму». Для того, щоб побудувати партію, зміцнити її, необхідно було подолати цей найнебезпечніший на той час опортуністичний напрям у соціал-демократичному русі, утвердити саму ідею партії, забезпечити згуртування соціал-демократів на дійсно революційних ідеологічних, політичних, організаційних принципах. Розв'язання цього історичного завдання цілком пов'язане з діяльністю В. І. Леніна, який спирався на підтримку своїх випробуваних соратників.

Так звані «проблемні ситуації» в процесі викладання повинні мати в своїй основі реальні проблеми, що їх розв'язувала партія на своєму шляху. До них належить пошук В. І. Леніним відповіді на питання про те, яку партію та яким шляхом можна будувати в царській Росії. Готових зразків для цього історія не давала. А досвід створення й ді-

⁸ Ленін В. І. Що робити? // Там же.— Т. 6.— С. 170. До речі, коли в лютому 1903 р. на нараді Організаційного комітету бундівці заперечували навіть формальне існування партії і вимагали скликання установчого з'їзду, ОК відкинув таку позицію й у пояснювальній записці до проекту статуту з'їзду записав: «В основу цього проекту покладено визнання існування РСДРП» (Второй съезд РСДРП: Протоколи.— М., 1959.— С. 707).

яльності легальних соціал-демократичних партій на Заході, народницької нелегальної партії «Земля і Воля», досвід російського робітничого руху Володимир Ілліч розглядав лише як «матеріал», що слід було самостійно опрацювати, щоб розробити план створення російської марксистської партії. І Ленін прийшов до висновку: партію треба будувати як нелегальну, але не замкнуту, не відгороджену від робітничого класу, а нерозривно зв'язану з ним, а через нього — з усіма трудящими. Відсутність же легальних форм організації, через які на Заході соціал-демократія зв'язувалася з пролетаріатом, в Росії повинна була компенсувати загальноросійська нелегальна політична газета. Ідея її створення лежала в основі ленінського плану організації марксистської партії в Росії. На газету покладалися завдання ідейної, політичної й організаційної підготовки партії.

Висвітлюючи період ленінської «Искры», слід підкреслити, що саме він був вирішальним у створенні РСДРП. В. І. Ленін з цього приводу писав: «Більшовизм провів за три роки, 1900—1903, стару «Искру» і вийшов на боротьбу з меншовизмом, як цільний напрям»⁹. Звичайно, терміну «більшовизм» у ті роки ще не було, але саме в той час він сформувався як революційно-іскрівська течія, що здобула історичну перемогу над опортунізмом на II з'їзді РСДРП.

У діяльності ленінської «Искры» можна виділити чотири основних етапи. Перший (грудень 1900 р. — початок 1902 р.) — постановка газети і створення іскрівської організації. Спочатку був організований Закордонний відділ «Искры», який у вересні 1901 р. об'єднався з плехановським «Соціал-демократом», у результаті чого виникла Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії — головний центр російських революційних марксистів за кордоном. У січні 1902 р. на нараді в Самарі була створена Російська організація «Искры» із своїм Центральним комітетом і бюро. Таким чином, як і намічав В. І. Ленін, «Искра» виступала не тільки газетою, а й організацією.

Другий етап в діяльності «Искры» (середина 1902 р. — початок 1903 р.) — завоювання на бік газети місцевих комітетів, згуртування їх навколо неї, визнання ними її своїм ідейним і організаційним центром. Велике значення для згуртування соціал-демократів, яке було неодмінною умовою створення партії, мало опублікування в червні 1902 р. проекту Програми партії.

На виробленні іскрівського проекту програми доцільно спинитися детальніше. Його підготовка ускладнювалася не тільки новизною завдання, оскільки існуючі на той час програми західних соціал-демократичних партій не могли задовольнити народжувану в нових умовах пролетарську партію в Росії, а й тим, що в самій редакції не було повної єдності з усіх питань. Завдяки В. І. Леніну, його принциповій позиції так званий «комісійний» проект став проектом справді революційної, новаторської програми партії.

До студентів треба донести розуміння складності процесу переходу місцевих комітетів на бік «Искры». Дійсно титанічну роботу на місцях провели учні й соратники Леніна, професійні революціонери, або, як вони тоді називались, агенти «Искры». В лекції бажано не лише назвати їх, а й по можливості дати їх портретні характеристики, зокрема тих, хто працював на Україні. По-різному склалась їх доля. Вони зазнали всього — в'язниць, заслання, каторгу. Багато з них не дожили до перемоги пролетарської революції, але заслуга їх у створенні партії величезна.

Опорою «Искры» були робітники. Студентам можна нагадати про одного з героїв відомої їм повісті О. М. Горького «Мати» Павла Власова, прообразом якого був сормовський слюсар Петро Заломов. Сповне-

⁹ Ленін В. І. Про фракцію прихильників одзвізміу і богобудівництва // Там же.— Т. 19.— С. 100.

ний мужності, незламної віри в перемогу пролетаріату, готовності йти на будь-які жертви лист Заломова з в'язниці до товаришів на волі був надрукований «Искрой».

Ідейно згуртовуючи соціал-демократів, газета політично виховувала робітників, іскрівські організації йшли на чолі робітничих виступів. «Искра» доходила й до селян.

На третьому етапі діяльності «Искры» (початок — липень 1903 р.) на перший план висувається безпосередня підготовка з'їзду партії. Велику роботу в цьому напрямі розгорнув створений ще у листопаді 1902 р. Організаційний комітет по скликанню з'їзду, підтримуваний «Искрой» і В. І. Леніним. У лютому 1903 р. комітет провів нараду (можливо, було проведено дві наради — в Орлі і Харкові, це ще треба встановити), на якій був прийнятий статут з'їзду. В ньому відбилосся піклування Володимира Ілліча про те, щоб на з'їзді були представлені основні пролетарські центри країни. Напередодні його проведення В. І. Ленін написав також проект статуту партії, який втілює організаційні принципи створюваної пролетарської партії в Росії.

Четвертим етапом діяльності ленінської «Искры» (серпень — жовтень 1903 р.) можна вважати місяці її боротьби за партію проти розкольницьких дій меншовицьких лідерів уже після II з'їзду, аж до захоплення газети меншовиками. «Искра» виходила до жовтня 1905 р., та не двома останніми роками вона ввійшла в історію.

Видатною подією іскрівського періоду був вихід у світ книги В. І. Леніна «Що робити?» Цю працю студенти вивчають самостійно, вона розглядається на семінарському занятті. Тому в лекції слід спинитися на тому, що полегшить розуміння студентами змісту та значення книги Леніна.

Розкриваючи історичні передумови створення цієї праці, необхідно показати ту суперечність, без подолання якої не можна було побудувати партію, більше того — подолання якої мало першорядне значення для долі російської і міжнародної революції. Це, зокрема, суперечність між революційними можливостями і всесвітньо-історичним завданням пролетаріату Росії та здатністю робітничої партії очолити його рух. Здійснення завдання повалення самодержавства «зробило б російський пролетаріат авангардом міжнародного революційного пролетаріату»¹⁰. Проте російська соціал-демократія, що роз'їдалась «економізмом», перебувала в стані глибокої ідейної й організаційної кризи.

Побудувати пролетарську партію можна було тільки на науковій основі, на основі теоретичного аналізу тих вимог, які висувала до партії нова епоха, тобто на основі вчення про партію нового типу. Це вчення розробив В. І. Ленін.

В усій своїй глибині вчення про партію було досягнуто історико-партійною наукою не зразу. В 20-х роках його розуміли як сукупність лише організаційних принципів більшовизму. Ця точка зору була закріплена і в «Короткому курсі історії ВКП(б)». Але вже десь із середини 50-х років глибоке проникнення в його зміст дало можливість побачити, що воно охоплює теоретичні, політичні й організаційні принципи партії. Саме в цьому світлі ми підходимо до вивчення книги «Що робити?», яка являє собою цілісний виклад ленінського вчення про партію нового типу — сукупності ідей і положень про місце й роль партії в революційному русі, про основи її існування та діяльності, принципи організації й керівництва революційним рухом, будівництвом нового суспільства.

Перед викладом основних ідей праці слід зазначити, що вона написана в гостро полемічному плані. І пояснюється це зовсім не надмірною схильністю В. І. Леніна, більшовиків до полеміки, як це твердили меншовики, а нині повторюють сучасні фальсифікатори історії нашої пар-

¹⁰ Ленін В. І. Що робити? // Там же.— Т. 6.— С. 26—27.

тії. Володимир Ілліч підкреслював «практично-політичну цінність непримирної теоретичної полеміки»¹¹, яку довелося вести йому та його соратникам, вказував на практично-політичну небезпеку ворожих марксизму ідейних течій. Крім того, для В. І. Леніна, як і для К. Маркса й Ф. Енгельса, теоретична полеміка була методом розробки революційної теорії. В процесі полеміки формувалися найважливіші теоретичні положення та висновки. Для нас же своєю полемічною загостреністю книга В. І. Леніна являє собою прекрасний зразок партійної принциповості, непримиренності до чужих революційному вченню поглядів.

Орієнтуючи студентів на самостійне вивчення ленінської праці, слід спочатку підкреслити, що в ній глибоке обґрунтування дістали ідеологічні принципи пролетарської партії. За Леніним, ідеологічна діяльність включає як розробку революційної теорії, так і поширення марксистських ідей шляхом пропаганди й агітації. Володимир Ілліч особливо підкреслював роль революційної теорії в діяльності партії, наголошував на тому, що чим складніші завдання стоять перед робітничим класом і його партією, тим напруженішою і масштабнішою повинна бути її теоретична діяльність. Цей висновок повністю підтверджується і в наші дні, коли вирішуються величезної складності завдання революційного оновлення суспільства.

Питанням, в якому сконцентрувалася суть теоретичних і політичних розходжень між революційними соціал-демократами й «економістами», було питання про співвідношення стихійності та свідомості в робітничому русі. Всупереч твердженням «економістів», а потім і меншовиків, В. І. Ленін виступав не проти стихійного руху, який він вважав об'єктивно зумовленим, а проти схиляння перед ним. Він виступав за внесення в цей рух соціалістичної свідомості. У полеміці з прихильниками стихійності Володимир Ілліч виробив один з найважливіших принципів діяльності партії — необхідність постійної ідеологічної роботи в масах, показав, що будь-яке послаблення цієї роботи веде до посилення впливу буржуазної ідеології. В зв'язку з цим слід звернути увагу студентів на те значення, яке надає КПРС ідеологічній роботі в період революційної перебудови, зокрема на вивчення промови М. С. Горбачова на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС «Революційній перебудові — ідеологію оновлення».

Характеризуючи викладені в книзі «Що робити?» політичні принципи партії, важливо зосередити увагу студентів на значенні вироблення партією правильної політики, якою була принципова політика, спрямована на повалення царизму. Ленін розв'язував найскладнішу стратегічну проблему взаємовідносин пролетаріату й усього народу. Пильно охороняючи ідейну і політичну самостійність робітничого класу у визвольній боротьбі, Володимир Ілліч не відгороджував його від усіх трудящих. Робітничий клас піклувався не тільки про своє визволення, а й про визволення усіх трудящих. Такі стратегія і політика були однією з найсуттєвіших особливостей партії нового типу, вони забезпечували пролетаріату надійних союзників. Так створював В. І. Ленін нашу партію як політичну партію, дійсно революційну, а не реформістську, пристосовницьку, хвостистську. Такою він її створив, такою вона є і в наші дні.

У праці «Що робити?» В. І. Ленін по-новому, з урахуванням умов Росії й особливостей нової епохи, розробляв організаційні принципи, на яких повинна будуватися партія робітничого класу. Насамперед, слід було викрити шкідливість заперечень «економістів» проти створення партії. Володимир Ілліч показав, що для вирішення тих завдань, які поставили перед пролетаріатом, своя партія, своя організація керівників була йому вкрай необхідна. У зв'язку з питанням, чи потрібна партія робітничому класу, варто було дати відповідь і на інше питання: як в умо-

¹¹ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років» // Там же.— Т. 16.— С. 91.

вах царської Росії повинна була будуватися партія, з кого вона мала складатися. В цих умовах Ленін висунув ідею партії як організації професіональних революціонерів — централізованої, законспірованої, озброєної необхідними знаннями й навиками для боротьби з урядом. Значення створення такої партії Володимир Ілліч висловив крилатими словами: «...Дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію!»¹².

Визначаючи так у тих конкретних умовах обличчя партії, В. І. Ленін ніяк не вважав, що до неї слід приймати лише професіональних революціонерів. Навпаки, він настійливо проводив думку про те, що до партії необхідно дедалі більше й більше залучати робітників. Захищаючи свою ідею, Ленін на II з'їзді РСДРП говорив: «Не треба думати, що партійні організації повинні бути тільки з професіональних революціонерів»¹³. Навіть у тих умовах він вимагав, щоб кожний завод став фортецею партії.

Між іншим, у викладанні слід позбутися стереотипу, що зустрічається ще в літературі, згідно з яким Ленін нібито планував побудувати партію з двох частин — вузького кола професіональних революціонерів і широкої мережі периферійних партійних організацій. Такого поділу партії на дві частини у Володимира Ілліча ніде немає. Більше того, він на II з'їзді критикував Мартова, який, слідом за Аксельродом, пропонував, щоб створювалися дві партії — вузька й широка. Свої погляди на те, як мусить бути побудована партія, Ленін конкретизував у «Листі до товариша про наші організаційні завдання». Грунтовне пояснення ідеї організації професіональних революціонерів він дав у «Передмові до збірника «За 12 років». Професіональні революціонери повинні становити ядро партії, навколо якого мала згодом утворитися (і дійсно утворилася!) масова партія робітничого класу. І Ленін з повним правом і гордістю міг пізніше відзначити історичні заслуги цього основного ядра, яке «партію пестувало і партію випестувало»¹⁴.

Ленінське вчення про партію, збагачене досвідом партійного будівництва, дістало дальший розвиток у працях В. І. Леніна, в документах партії. На цьому вченні будується наша партія, воно має інтернаціональний характер, відбиваючи об'єктивні закономірності розвитку й діяльності всіх дійсно комуністичних партій світу.

Однією з центральних проблем теми є висвітлення історичного значення II з'їзду РСДРП. Вивчення його матеріалів важливо побудувати так, щоб було ясно, що на ньому створювалася робітничая партія саме нового типу. Головне завдання з'їзду, яке, за визначенням В. І. Леніна, полягало в тому, щоб створити партію на тих організаційних засадах, що були висунуті й розроблені «Искрой», визначило й порядок денний з'їзду. На ньому розглядалися всі основні форми організації, методи і зміст роботи партії пролетаріату.

В. І. Ленін брав участь у підготовці всіх найважливіших документів, у роботі мандатної, програмної та статутної комісії з'їзду, виступав на ньому з доповіддю про статут, промовама й зауваженнями (всього у протоколах з'їзду зафіксовано понад 100 ленінських виступів). Навколо Леніна згуртувалися усі делегати, які стояли на позиціях революційного марксизму. Незвичайним, не маючим аналогів у практиці західних соціал-демократичних партій, був самий дух з'їзду, який вніс у його роботу В. І. Ленін. Це був дух демократичності й одночасно принциповості, непримиренності до політичної та організаційної безхребетності, те, що захоплювало справжніх революціонерів, лякало тих, хто вагався, викликало опір опортуністів.

¹² Ленін В. І. Що робити? // Там же.— Т. 6.— С. 119.

¹³ Ленін В. І. II з'їзд РСДРП: Промови і виступи при обговоренні статуту партії // Там же.— Т. 7.— С. 274.

¹⁴ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років» // Там же.— Т. 16.— С. 97.

Найважливішою проблемою з'їзду було прийняття Програми партії. Її вивчення — предмет самостійної роботи студентів і тема семінарського заняття. В лекції ж доцільно виділити ті положення, які викликали особливі гострі дискусії на з'їзді. Серед них — питання про внесення соціалістичної свідомості в стихійний робітничий рух, висновок про те, що капіталізм несе зубожіння трудящим. Надзвичайно важливе значення мали суперечки з приводу постановки в Програмі мети завоювання диктатури пролетаріату. Аргументом опортуністів проти Леніна, Плеханова, в цілому іскрівців, було те, що в старих програмах авторитетних соціал-демократичних партій Європи така мета не формулювалася. Дійсно, на той час існувало шість соціал-демократичних програм (німецька, австрійська, італійська, бельгійська, французька, швейцарська), і в жодній з них завдання боротьби за диктатуру пролетаріату не ставилось. Але саме в постановці такої мети й полягала одна з найхарактерніших рис нашої партії як партії нового типу. Гострі суперечки розгорнулись навколо аграрної та національної частин Програми, написаних Леніним і також несприйнятливих для опортуністів. Розкриваючи суть усіх цих незгод і факт перемоги іскрівців у програмних питаннях, слід підкреслити, що ця перемога була закономірним результатом перемоги революційного марксизму в російському робітничому русі.

При висвітленні боротьби з приводу Статуту партії важливо донести до студентів основну організаційну ідею Леніна, яка полягала в тому, щоб створити міцні партійні організації з дійсних революціонерів. І знову ж ця ідея повністю відповідала завданню створення партії нового типу. Коли читаєш протоколи з'їзду, ленінські виступи на ньому з приводу Статуту партії, не можна не відчувати, як співзвучні нашому часу вимоги засновника нашої партії підносити вище й вище звання члена партії. Знаменно, що один з розділів Політичної доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу має назву: «За чисте і чесне обличчя партійця, за принципову кадрову політику». Характеризуючи підсумки обговорення проекту Статуту, не можна обминути значення прийняття його в цілому, створення цим організаційних рамок партії. Що ж до першого параграфа, прийнятого у формулюванні Мартова, то саме життя відкинуло його.

Серед резолюцій тактичного характеру, схвалених з'їздом, у студентській аудиторії доцільно виділити резолюцію про учнівську молодь, написану В. І. Леніним. І сьогодні зберігають своє значення ленінські застереження молоді від довіри тим її фальшивим друзям, які відволікають її від серйозного революційного виховання пустою революційною та ідеалістичною фразеологією, поширюють безпринципність і легковажне ставлення до революційної роботи. Партія ще в період свого створення вірила в революційні можливості учнівської молоді, насамперед студентів.

Дійсно революційний, новаторський стиль роботи з'їзду виявився при обранні керівних центрів партії. Зміна співвідношення сил на з'їзді напередодні виборів не була випадковою, як це твердили меншовики, а за ними й нині повторюють різноманітні фальсифікатори історії партії. Це також був закономірний результат перемоги революційного, марксистсько-ленінського напрямку в російському робітничому русі, як не випадковими були й самі результати виборів до ЦК і Центрального Органу партії.

Інтерес у студентів викличуть дані про участь у роботі з'їзду делегатів від соціал-демократичних комітетів України.

Ключовим для визначення історичного значення з'їзду не тільки для російського, а й для міжнародного робітничого руху, є висновок В. І. Леніна про те, що «більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»¹⁵. Разом з тим ленінська концепція

¹⁵ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 6.

II з'їзду, як і створення партії в цілому, зіставлення наведеної оцінки з оцінками Леніна попередніх періодів історії соціал-демократії, особливо іскрівського періоду, не дають змоги трактувати виникнення більшовизму як одномоментний акт. Це був складний, сповнений боротьби, перемог і відступів, подолання найгостріших суперечностей процес, який завершився на II з'їзді створенням пролетарської партії нового типу на тих ідейно-політичних й організаційних принципах, що були розроблені В. І. Леніним.

Щодо викладу останнього питання теми — боротьби В. І. Леніна, більшовиків за зміцнення партії після II з'їзду РСДРП — обмежимося лише двома зауваженнями. Вихідною для висвітлення цього питання є відома ленінська характеристика змісту першого головного етапу в історії більшовизму (1903—1905)¹⁶. Осмислення цієї характеристики дає можливість поставити боротьбу Леніна, більшовиків проти розкольніцьких дій меншовицьких лідерів у широкий контекст викристалізування тих ідейно-політичних напрямів, що були дійсно класовими і які відкрито виступили в роки першої революції в Росії. Наступну відкрити боротьбу класів передвіщала й підготовлювала боротьба програмних і тактичних поглядів трьох головних політичних течій — ліберально-буржуазної, дрібнобуржуазно-демократичної та пролетарсько-демократичної. Такий підхід, зокрема, не залишає жодного місця для абсолютно безпідставного витлумачення меншовиками та їх сучасними наслідувачами внутріпартійної боротьби як боротьби «за владу в партії», введення в партії «стану облоги», «попрання демократії» тощо.

Й, нарешті, останнє. У викладі змісту та значення книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад», що справедливо трактується як дальший розвиток вчення про партію нового типу, склалася певна схема — перелічуються ті принципи, які випливають з ленінської книги й характеризують партію (партія — передовий загін робітничого класу, організований загін, вища форма класової організації і т. д.). Такий виклад, безперечно, має свої позитивні сторони: дається узагальнене й систематизоване розуміння ленінської праці. Проте обмежуватись цим не слід, оскільки відсувається на задній план конкретний зміст праці Леніна. А критика ним панського анархізму й інтелігентської розбещеності меншовиків, невизнання ними єдиної для всіх членів партії дисципліни, ігнорування вимог демократичного централізму — всі ці питання дуже важливі. До речі, вони відкривають широкі можливості для виявлення органічного зв'язку матеріалу теми із сучасним курсом партії на ленінське оновлення партійного життя.

Крім наявних в учбово-методичній літературі для вузів і системи партійної освіти засобів унаочнення вивчення матеріалу теми можна порадити скласти на основі нашого викладу деякі додаткові схеми. Це «Передумови поширення марксизму в Росії», в якій шляхом паралельного зіставлення доводиться аналогічність класових і гносеологічних коренів виникнення марксизму та його поширення в Росії. Корисною може виявитися схема «Спадкоємність революційно-демократичного і соціал-демократичного рухів у Росії», в якій будуть відбиті ті основні лінії, по яких ця спадкоємність здійснювалась. У відповідній схемі можна показати основні напрями ідейної боротьби В. І. Леніна за створення партії. Кращому засвоєнню учбового матеріалу може допомогти схема «Основні етапи діяльності «Искры» з коротким викладом змісту кожного етапу. Як показує досвід, подібні схеми доцільно виготовляти силами не тільки викладача, а й студентів, і використовувати їх як на лекціях, так і на семінарах.

М. Я. ВАРШАВЧИК (Київ)

¹⁶ Див.: Там же.— С. 8—9.

СПОГАДИ

З ІСТОРІЇ ВІРМЕНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ ім. А. І. МІКОЯНА

Пам'ять знову й знову переносить мене в суворі дні всенародної боротьби з фашизмом. І, хоч які далекі вони від нас (адже більше сорока літ відшуміло), часом здається, що було це зовсім недавно.

Часто згадуються мені бойові побратими з партизанського загону ім. А. І. Мікояна. Бачу їх усіх живими, красивими, молодими... Ніби наяву проходять вони перед моїми очима зруйнованими вулицями столиці Радянської України — древнього Києва. Сюди, виконавши поставлене командування завдання, наш загін прибув у День міжнародної солідарності трудящих, 1 Травня 1944 р., для розформування. Нелегким, сповненим стражданнями, знегодами й болісними втратами був їхній шлях до цього весняного дня. Мені також судилося пройти його разом з товаришами.

Про цей важкий, але славний шлях я й хотів би розповісти у своїх спогадах. Тим більше, що історія створення та діяльності загону ім. А. І. Мікояна, до складу якого входили в основному вірмени, являє собою порівняно маловідому сторінку в героїчному літопису Великої Вітчизняної війни.

А почалася ця історія в жахливих умовах фашистського полону, куди я в числі інших воїнів 355-ї стрілецької дивізії, знесиленої в кровопролитних боях і позбавленої можливості продовжувати бойові дії через відсутність боєприпасів та продовольства, потрапив у другій половині липня 1942 р. в районі Ржева.

Зранені, контужені, в закривавлених гнійних бинтах, обідрані брелки ми, підштовхувані фашистськими прикладами, на чужину, де нас не чекало нічого, крім приниження, знущань і смерті. Будь-яка спроба опору здавалася неможливою. І все ж, навіть у цих екстремальних умовах командири, політпрацівники, комуністи намагалися підтримати моральний дух військовополонених, протистояти людиноненависницькій політиці фашистів, намаганням ворогів змусити радянських людей, що опинилися в неволі, відмовитися від комуністичних переконань і перетворити їх у сліпих виконавців своєї волі. «Полон, — говорили вони, — жахлива річ, але ж це також війна, і тому ми повинні боротися з ворогом навіть тут».

Розгортанню цієї важливої роботи сприяло створення підпільних ініціативних антифашистських груп, в які залучалася спочатку досить обмежена кількість осіб з числа командного складу та політпрацівників. При цьому необхідні були якнайсуворіша конспірація та обережність. Адже фашисти, намагаючись виявити комуністів, командирів і громадян єврейської національності, створювали з нестійких та незадоволених Радянською владою військовополонених шпигунську мережу, яка знаходилася в руках гестапо. Не маючи єдиного керівного центру і політичної програми боротьби, ініціативні групи підпільників займалися в основному приховуванням від ворожих шпиків командирів і політпрацівників, організацією їх втеч.

Активно діяли такі групи і в таборі для радянських військовополонених неросійських національностей у Бенямінові (Польща). Тут ще наприкінці травня — на початку червня 1942 р. з ініціативи старшого офіцера Червоної Армії С. А. Ягджяна було покладено початок створенню антифашистської підпільної патріотичної організації (АППО), куди ввійшли представники різних національностей. Однак після того як в'яз-

нів бенямінівського табору розділили за національними ознаками, в АППО, ядро якої становили 20 офіцерів-комуністів, залишилися тільки вірмени¹. На кінець липня 1942 р. склад організації зріс більш як на 40 чол. Виникла необхідність у керівному органі — бюро. Його членами стали С. А. Ягджян (керівник), О. А. Казарян, Д. Є. Мінасян, В. М. Варданян, А. М. Карапетян. Таким чином, організаційне оформлення АППО було завершено. Коротко її цілі і завдання формулювалися так:

— ведення антифашистської пропаганди серед військовополонених;

— приховування і врятування від адміністрації табору політпрацівників та євреїв;

— встановлення зв'язку з місцевими польськими підпільниками для підготовки масової втечі військовополонених з табору до партизанів².

Діючи згідно з наміченою програмою, організації та її бюро вдалося влаштувати члена АППО старшого лейтенанта Р. Галстяна на роботу шофером, що давало можливість зв'язатися з підпільниками інших таборів та польськими антифашистами. Однак у серпні 1942 р. всіх вірменів, які перебували в Бенямінові (близько 1 тис. чол.), фашисти несподівано перевели в табір Демблін (Польща), де також було багато військовополонених вірменів. Тут АППО продовжувала свою роботу.

В Демблінському таборі організація поповнилася новими надійними людьми. У серпні 1942 р. на нараді АППО було вирішено на випадок передислокації табору всім її членам намагатися триматись разом, щоб і на новому місці продовжувати боротьбу.

Через кілька днів, після медичного огляду, велику групу військовополонених відправили в м. Пулави (також на території Польщі). Тут знаходився формувальний пункт так званого «вірменського легіону», який фашисти збиралися використати у своїх воєнних цілях. Більшість членів АППО потрапила до цієї групи. Прибувши в Пулави, ми дізналися, що тут формується черговий, четвертий навчальний батальйон, призначений для відправлення на Східний фронт. Перед підпільниками постало питання: Що робити? Тікати з полону невеликими групами, поодинокі чи залишитися разом з тисячами інших червоноармійців, очолити їх боротьбу і спрямувати її в правильне русло? Бюро АППО визнало за доцільне обрати другий шлях і рекомендувати командирам та політпрацівникам проникати на командні пости у батальйоні, що формувався, активізувати зв'язки з місцевим рухом Опору з тим, щоб у зручний момент перейти до партизанів цілою бойовою одиницею із зброєю в руках і в лавах народних месників продовжити боротьбу з фашистами³.

Це рішення бюро С. А. Ягджян виніс на обговорення активу організації. На спеціально скликаній нараді, в якій брав участь і я, висловлювалися різні, часом протилежні думки. Дехто, справедливо вважаючи службу в так званому «вірменському легіоні» ганебною для радянської людини, несумісною з перебуванням у ВКП(б), принизливою для командира і політпрацівника Червоної Армії, рекомендував у таких умовах віддати перевагу організації втеч окремих полонених та дрібних груп. Інші ж, насамперед досвідчені комуністи, посилаючись на тактичні прийоми революційної боротьби більшовиків, які вміли приносити будь-які жертви в ім'я кінцевої мети, доводили необхідність використати своє вимушене становище, щоб систематичною наполегливою працею сприяти перетворенню маси солдатів «вірменського легіону» на ефективне знаряддя боротьби проти фашистських загарбників. У результаті всебічного обговорення нарада підтримала рішення бюро

¹ Вести. архивов Арменни.— 1972.— № 1.— С. 182—183.

² Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва Вірменської РСР, ф. 1029, «С», оп. 1, спр. 101, арк. 4 (Звіт АППО).

³ Там же, арк. 6.

АППО про необхідність для його членів залишитися в «легіоні» з масою військовополонених⁴.

Мені разом з іншими товаришами по АППО було доручено вести роботу в шостому батальйоні. Тут ми згуртували надійний актив, який включився у здійснення намічених заходів.

Успішному розгортанню політико-виховної діяльності антифашистської підпільної патріотичної організації в «легіоні», активній протидії її членів поширенню серед солдатів впливу нацистської ідеології та створенню в таборі «вірменської церкви» сприяло дальше вдосконалення структури АППО. На кінець 1942 р. вона набула такого вигляду: Центральне бюро (ЦБ) організації; бюро (ядро) АППО в батальйонах; групи організації у підрозділах. Провідна роль у цих органах, до складу яких входили найактивніші, випробувані товариші, досвідчені конспіратори, належала комуністам.

В міру комплектування батальйонів найактивніших членів організації, що діяли у формувальному пункті, рекомендували в бюро (ядро) АППО цих нових формувань. Члени бюро, активісти, виявляючи патріотів серед полонених солдатів, створювали з них свої групи (від 3 до 5 чол.). Зважаючи на умови якнайсуворішої конспірації, люди, що входили до цих груп, знали тільки одного члена бюро АППО — свого безпосереднього керівника.

Діяльність підпільної організації серед військовополонених давала свої плоди. На кінець лютого 1943 р. ЦБ АППО призначило повстання. Однак вимушена втеча з табору Когана-Маркосяна, що сталася за 2—3 дні до визначеної дати, послужила приводом для арешту 22 лютого п'ятнадцяти активістів, у тому числі й деяких керівників організації, і зірвала намічений план. Серед заарештованих був і я.

Наполохані фашисти, яких давно непокоїла діяльність організації, значно посиледи охорону табору, намагаючись добитися повної його ізоляції від місцевого населення. Всі підозрілі особи були відправлені у штрафні табори. Нас, заарештованих активістів підпільної організації, близько місяця тримали під слідством в руках гестапо, однак виявити АППО та дізнатися про її цілі й завдання ворогам не вдалося. Надзвичайно мужньо тримався, зокрема, член ЦБ АППО капітан Червоної Армії А. Карапетян, ув'язнений в одиночній камері. На її стіні він написав своєю кров'ю: «Вірмени, пам'ятайте, що Вірменія може залишитися вільною республікою тільки при Радянській владі. Боріться проти німецьких фашистів!»⁵.

Сімох з п'ятнадцяти заарештованих членів АППО — А. Карапетяна, В. Варданяна, Р. Даніеляна та інших — було засуджено на строк від 1 до 12 років тюремного ув'язнення за намір здійснити індивідуальну втечу з розібраною зброєю, у чому вони зізналися, і вивезено з Пулави. Решту вісім чоловік, у тому числі й мене, які зуміли довести свою «невинуватість», випустили з тюрми під суворий нагляд гестапо та його агентів. Крім того, С. А. Ягджян, А. Аветісян, я та деякі інші з відпущених товаришів були виключені із складу четвертого батальйону.

Незважаючи на значне посилення репресій і погіршення умов для підпільної роботи, АППО поступово знову відновила її. Свою діяльність організація поширила й на господарський батальйон «легіону». Тут серед конюхів мені вдалося виявити сімох однодумців — В. Багдасаряна, Б. Мкртичяна, Б. Парсамяна та інших — і встановити з ними тісний зв'язок. Кожен з цієї сімки мав свою групу патріотів (по 3—5 чол.). Втілюючи в життя рішення ЦБ АППО, підпільники з господарського батальйону чинили різні диверсії на транспорті і в складах, зокрема псували сільськогосподарську продукцію та фураж, калічили коней тощо. Інколи нам вдавало-

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 10.

ся роздобувати й переправляти партизанам зброю та боєприпаси. В результаті цих дій фашисти несли відчутні збитки⁶.

Невдовзі ми були включені до складу шостого (814-го) батальйону. Формуючи його, фашисти проводили ретельну «чистку» особового складу. Все ж організації вдалося заздалегідь закріпити тут своїх людей⁷. Бюро АППО в цьому батальйоні очолював А. М. Осипян — у майбутньому командир партизанського загону ім. А. І. Мікояна, а членами були А. Азоян, С. Арутюнян, А. Сукасян і я⁸. У своїй роботі ми спиралися на інших патріотів-підпільників, кількість яких досягала 130 чол. Особливу активність виявляли С. Саян — майбутній командир роти в загоні ім. А. І. Мікояна, Б. Парсамян — згодом розвідник у цьому ж загоні, С. Арутюнян, П. Єгоян, С. Тунанов та інші.

Зокрема, Б. Парсамян разом із своїми товаришами А. Бакунцом і Т. Насхуляном винесли в липні 1943 р. з розташування батальйону 6 гвинтівок, 2 пістолети та ящик гранат і сховали їх на кладовищі під ясеню. Учасники польського руху Опору Є. Д. Бавіонік (Ольга), Венгорик (Вжешен) та М. Згжебна, які підтримували зв'язки з нашою патріотичною організацією, доставили цю зброю партизанам. Польські товариші не забули про цей бойовий епізод і відобразили його в літературі⁹.

29 серпня 1943 р. шостий (814-й) батальйон був відправлений на Житомирщину. По дорозі, на станції Новоград-Волинський, де наш ешелон затримався на тривалий час, командири рот, зв'язані з АППО, та інші підпільники зібралися 3 вересня у вагоні з фуражем на нараду, проведенням якої керував А. М. Осипян. Охорону забезпечували члени моєї групи.

Нарада ухвалила почати повстання солдатів батальйону 20 вересня 1943 р. Однак на другий день всі роти нашого формування були розкидані по різних, віддалених один від одного районах Житомирської області для відбирання у селян хліба. Керівник бюро АППО батальйону А. М. Осипян та більшість членів бюро, серед них і я, опинилися в другій роті.

Замість того, щоб забирати у населення хліб, як того хотіли фашисти, солдати-вірмени робили все, щоб якнайшвидше заховати його для Червоної Армії, яка успішно наступала. Така поведінка викликала у гітлерівців підозру, і вони готувалися влаштувати ґрунтовну «чистку» підрозділів батальйону, а можливо, й роззброєння його особового складу.

За такої ситуації чекати до 20 вересня було небезпечно. Тому підпільні групи в ротах та окремі члени бюро АППО взяли ініціативу в свої руки і вирішили діяти на свій розсуд. Так, 3-тя рота, керована членом бюро АППО шостого батальйону А. Азояном, що знаходилася в Барішівському районі, вийшла 13 вересня 1943 р. з свого розташування і окремими частинами влилася в партизанські з'єднання А. З. Одухи (83 чол.), С. Ф. Маликова (48 чол.), І. І. Шитова (32 чол.). 2-га ж рота, керована А. М. Осипяном, розгромила 15 вересня жандармсько-поліцейський гарнізон у райцентрі Потіївці і повним складом (248 чол.) перейшла до партизанів з'єднання Героя Радянського Союзу генерала М. І. Наумова¹⁰.

На діях другої роти мені, як їх очевидцю і учаснику, хотілося б спинитися детальніше. В райцентр Потіївку ми прибули 6 вересня і відразу ж почали шукати способи, щоб зв'язатися з місцевими підпільниками та партизанами. Членам АППО вдалося встановити, що потіївська нелегальна організація була розкрита фашистами ще в грудні 1942 р.

⁶ Там же, арк. 15.

⁷ Там же, арк. 16.

⁸ Там же.

⁹ Ковалик-Венгеркова Марія. С оружием в руках.— Варшава, 1968.— С. 313—335.

¹⁰ Наумов М. И. Западный рейд.— Киев, 1985.— С. 67—94.

Все ж мені особисто вдалося натрапити на її сліди і налагодити контакти з уцілілими підпільниками — Є. Н. Мартиненко, О. І. Денисенко та Шарабуною (його ще називали музикантом). Від них я дізнався, що потіївське підпілля та його керівника комуніста І. Ф. Бугайченка (Чорного) видали провокатори брати Коваленки, і попередив про це керівників та членів АППО — А. М. Осипяна, С. Саяна, С. Тунанова, С. Арутюняна, Ж. Багдасаряна, П. Єгояна та ін.

Прошло лише кілька днів після нашого прибуття в Потіївку, а фашисти вже почали підозрювати, що у 2-й роті не все гаразд. Ще б пак! Адже наші солдати, замість проведення реквізицій та ексекцій, зазвичай попереджали селян, щоб вони якнайкраще ховали від фашистів хліб та інші продукти і зберігали їх для Червоної Армії. В результаті автоколони, які направлялися, наприклад, у села Нераж і Дубовик, поверталися ні з чим.

І от до нас зачастили фашистські прихвосні брати Коваленки. Прикидаючись друзями, вони хотіли винюхати, чиїх рук справа — провал грабежу населення та хто підбиває вірменів на непослух німецькій владі. Перед тим, як згідно з планами керівництва АППО рота мала залишити Потіївку, брати знову навідалися до нас у казарму. Однак я віддав розпорядження командирю 1-го взводу С. Саяну не спускати з них очей і вжити необхідних заходів до того, щоб забрати зрадників з собою.

14 вересня 1943 р. в 00 годин ми залишили райцентр. Особливо радісним був для нас наступний день. Як довго ми його чекали! І от він, нарешті, настав. Того незабутнього дня, 15 вересня 1943 р., ми зустрілися з народними месниками із з'єднання під командуванням М. І. Наумова. Зрадників Коваленків, виведених з Потіївки, ми передали в руки партизанського правосуддя. Їх вина була повністю доведена, і вони одержали по заслугах.

В ці ж вересневі дні 1943 р. інші частини шостого батальйону «вірменського легіону» також в основному перейшли до радянських партизанів. Саперна рота, наприклад, яка знаходилася в Радомишлі, розпалася. Посилений взвод її під керівництвом мого земляка комсомольця С. Арутюняна та А. Гукасяна влився у 2-й Київський партизанський загін з'єднання М. І. Наумова. Згодом цей взвод ввійшов до складу вірменського загону народних месників ім. А. І. Мікояна. 47 чол. потрапили в партизанське з'єднання під командуванням І. Д. Діброва, 43 — у з'єднання ім. М. М. Попудренка і т. д.

В результаті значного поповнення партизанського з'єднання, яке очолював генерал М. І. Наумов, бійцями вірменської національності, з них було створено загін ім. А. І. Мікояна. Його командиром став А. М. Осипян. Мені доручили керувати розвідкою. Для довідки зазначу, що наш загін, більш як 300 чол., брав участь у двох рейдах наумовського з'єднання, у його складі сприяв Червоній Армії в Київській наступальній операції. Понад 100 разів вступав він у бій з фашистами, знищив 4 ворожі штаби, 3 ешелони, 21 міст, 6 танків, 14 автомашин, 1 літак, 18 телефонно-телеграфних станцій, багато іншої техніки і військового майна противника, а також більш як 2000 фашистських солдатів і офіцерів¹¹. Втрати загону були такими: вбитими — 80 чол., пораненими — 69 чол., пропалими безвісти — 39 чол. У складі загону налічувалося 62 члени і кандидати в члени ВКП(б), 150 комсомольців, 2 піонери (М. Михайленко та О. Білецький).

Перший період перебування в партизанському загоні чи не найбільше запам'ятався мені тією величезною допомогою, що її повсюдно подавало місцеве населення народним месникам-вірменам, надзвичайно теплим ставленням до нас українських селян. Так, одного разу, коли розвідники нашого загону знаходилися в с. Степанівці Ємільчинського

¹¹ Коваль М. В. У горнилі війни.— К., 1972.— С. 65—66.

району на Житомирщині, туди несподівано в'їхала колона ворожих грузовиків. Зав'язався нерівний бій. Знищити фашистів нам допомогла одна місцева жінка. Звали її Галина (прізвища, на жаль, не пам'ятаю). Заховавшись у воронку від бомби, вона показувала нам, звідки ведуть стрілянину фашисти, і ми спрямовували туди свій вогонь. Завдяки такому коректуванню нам вдалося перебити гітлерівців, забрати грузовики, зброю та цінні документи, а головне — не дозволити пограбувати місцевих жителів. Вдячні селяни почали запрошувати нас у гості, а коли ми відмовилися (бо дуже поспішали), винесли багато різних харчів. Розвідники щиро подякували за гостинці і залишили село.

23 січня 1944 р. партизанське з'єднання під командуванням генерала М. І. Наумова, згідно з одержаним розпорядженням, вирушило в свій третій рейд із Житомирщини на захід, через Львівщину, Дрогобиччину, в Люблянське воєводство Польщі. Мета цього рейду полягала в тому, щоб розкласти ворожий тил, дестабілізувати шосейні та залізничні комунікації фашистів, здійснити глибоку тилову розвідку і піднести моральний дух населення Західної України й Польщі, яке знемагало під п'ятою окупантів.

Під час рейду нам доводилося мати справу не тільки з німецькими фашистами, а й з українськими буржуазними націоналістами з дивізії СС «Галичина», які боролися виключно проти партизанів та грабували мирне населення.

Запам'ятався мені бій за с. Воротнів (Волинська область). Форсувавши перед цим річку Случ та подолавши близько ста кілометрів шляху, загін ім. А. І. Мікояна розгромив фашистський гарнізон і знищив при цьому 4 доти. Недобиті гітлерівці кинулися втікати. Однак розвідники загону здійснили під час бою обхід і вдарили по втікачах з тилу. Переслідуючи їх протягом п'яти кілометрів, вони повністю знищили ворога. В результаті фашисти втратили 100 солдатів, більше 100 коней та багато іншої худоби, 50 підвід, кілька сот тонн зерна, склади з боєприпасами, зброєю, воєнним спорядженням та ін. Крім того, від вигнання на каторжні роботи в Німеччину були врятовані тисячі юнаків і дівчат. Частина їх влилася в партизанські загони з'єднання. Забрані у фашистів худобу і зерно народні месники негайно повернули населенню.

Особливо відзначилися в цьому бою політрук розвідки П. Єгоян, піонерка Марія Михайленко, Б. Парсамян, Д. Омельченко, Р. Бегларян, О. Примак, О. Денисенко, В. Філоненко, а також бійці другої роти А. Дадрян і А. Саргсян.

Якось партизани мого розвідвзводу помітили телефонний кабель, який велика група фашистських зв'язківців тягла від спиртзаводу в с. Переспя (Волинська область) до німецького штабу. П. Єгоян разом з розвідниками М. Михайленко та О. Денисенко перерізали лінію, знищили ворожих солдатів і захопили такі трофеї: двоє однокінних саней, сім карабінів, два автомати, патрони, теплі рукавиці, військову топографічну карту, яка нам була дуже потрібна, та інше спорядження. Тут до місця цих подій наспіла й рота С. Саяна, бійці якої несподіваним ударом знищили фашистський штаб.

Нелегкі випробування чекали на бійців з'єднання в передгір'ях Карпат. Фашисти переслідували нас з повітря. На кожному кроці зустрічалися ворожі гарнізони. До того ж просуванню партизанів перешкоджало весняне бездоріжжя. Та, незважаючи на це, ми впевнено рухалися на захід.

В ті дні у з'єднанні М. І. Наумова налічувалося 1500 кавалеристів, але в очах переляканих фашистів та їх прихвоснів кожен партизан видавався за десятох. Вороги вважали, що це регулярні частини Червоної Армії в складі 10—15 тис. кіннотників прорвали фронт і просуваються в німецький тил.

Завдяки безперервним сміливим ударам партизани з'єднання вий-

шли до Західного Бугу, без жертв форсували цю велику водну перепону і проникли в глибокий тил ворога — на територію Люблінського воєводства Польщі.

В ході цього просування група розвідників нашого загону, яка під керівництвом П. Єгояна рухалася в голові колони партизанського з'єднання, вступила в селі Туринці на Львівщині, неподалік від Рави-Руської, у нічний бій з фашистами. В результаті 40 гітлерівців було знищено, а решта втекла. На жаль, у цьому бою загинули сам П. Єгоян, один з кращих розвідників Ш. Адамян, дістали поранення начальник штабу загону Ф. Лобач (смертельне) та розвідник М. Казарян. На світанку наш загін вступив у м. Магерів, гарнізон якого втік. Тут ми знищили біржу праці, завдяки чому тисячі юнаків і дівчат були звільнені від каторги. У Магерові ми поховали наших дорогих побратимів П. Єгояна, Ф. Лобача, Ш. Адамяна та В. Григоряна.

В цих боях відзначилася юна розвідниця М. Михайленко. Поливаючи фашистів вогнем з автомата, вона не підпустила їх до своїх позицій і відстояла до приходу допомоги чотирьох тяжко поранених товаришів, за що була нагороджена медаллю «За відвагу».

12 лютого 1944 р. загін ім. А. І. Мікояна при підтримці загонів Київського та ім. В. І. Чапаєва вів у районі Магерова оборонні бої з есесівськими військами, що прибули з Рави-Руської. Партизани змусили противника відступити, а самі, пробираючись під прикриттям ночі поганими лісовими шляхами через вузькі гірські «коридори», продовжували рухатися далі на захід. Щоб заплутати ворога, загопи спочатку взяли напрям на схід, потім круто повернули на південь і вийшли на шосе. Завдяки такому маневру нам вдалося уникнути переслідування.

Та незабаром знову довелося зустрітися з фашистами. Наткнувшись на узліссі на ворожу заставу, рота С. Арутюняна знищила її. Десяток гітлерівців було вбито, решта втекла. Коли ж карателі, до яких прибуло підкріплення, знову перейшли в наступ, наш загін, знищивши взвод солдатів противника, відійшов на нові позиції, до с. Збруї Бродівського району на Львівщині. Тут після тяжкого бою навіки залишилися лежати в сирій землі партизани С. Саргсян, Д. Малікбекян, М. Хоптюк.

Як не силкувався ворог, все ж ні дивізії СС «Галичина» та численним поліцейським підрозділам, що діяли спільно з нею, ні 8-й есесівській дивізії фельдмаршала Роммеля не вдалося скинути народних месників у річку Сан і покінчити з наумовцями. Щоб відвернути увагу фашистів, з'єднання було розосереджено по окремих загонах, і з 25 лютого 1944 р. вони почали діяти самостійно. Наш вірменський загін ім. А. І. Мікояна одержав завдання знищити сильно укріплений німецький гарнізон селища Нароль (Польща). Зробити це потрібно було, зокрема, й тому, що його артилерія могла становити серйозну загрозу літакам Українського штабу партизанського руху, які в той час саме готувалися приймати у з'єднанні.

Бій відбувся 27 лютого 1944 р. А напередодні, вночі, в Нароль прибув ще один батальйон фашистів. Це й вирішило справу: наш загін уперше за час свого існування зазнав невдачі і втратив близько чверті свого особового складу...

Після завершення рейду партизанського з'єднання під командуванням М. І. Наумова загін ім. А. І. Мікояна був залишений для боротьби з бандерівськими бандами на Волині і Ровенщині. Протягом квітня 1944 р. його бійці розгромили, вилучили та передали в органи НКВС чимало бандитських груп, виявляли їх склади із запасами зерна та інших продуктів.

Знайдене зерно було перемелене, а борошно на 220 підводах привезене в Київ для подання допомоги населенню. Самі ж партизани й доставили цінний вантаж. Було це 1 Травня 1944 р., за два дні до розформування загону...

Свої спогади мені хотілося б закінчити прекрасними словами нашого бойового командира Героя Радянського Союзу генерал-майора М. І. Наумова з документа, що зберігається в його особистому архіві: «Де б не знаходився вірменський загін — чи то діючи окремо, чи то в складі з'єднання, чи то в долинах Здвижа і Тетерева, чи то на Случі, Західному Бузі, чи над річкою Сан у Карпатах і під Лежайськом (Польща), — скрізь бійці й командири загону імені Мікояна виявляли відвагу і стійкість.

Діяльність вірменського партизанського загону становить чудову сторінку в історії великої братерської дружби народів СРСР, в історії братерства вірменського і українського народів!».

М. М. КАРАПЕТЯН (сmt. Немішаєве Київської обл).

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

ІСТОРИК-АНТИКВАРІЙ КОСТОМАРОВ

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

Ім'я Миколи Івановича Костомарова (1817—1885 рр.) займає почесне місце у сузір'ї вітчизняних істориків. Видатний буржуазно-ліберальний учений, талановита й надзвичайно працьовита людина, історик-федераліст, антикварій — ряд таких визначень можна і продовжити. Кожне з них дає змогу виділити якусь одну рису його різноманітного творчого образу. Захоплення М. І. Костомарова переважно історією середньовіччя, милування подробицями стародавнього побуту, рідкі публічні виступи, нетривала, хоча й блискуча, викладацька діяльність, доля кабінетно-архівного працівника дають можливість вважати його істориком-антикварієм. При цьому його симпатії були на боці народних прагнень до свободи й боротьби за неї, а антипатії стосувалися тих, хто перешкодив їй. Тому є сенс пригадати, що до праць Миколи Івановича зверталися К. Маркс і В. І. Ленін, досліджуючи історію Росії й України доби феодалізму. У своїх аналітичних конспектах монографій М. І. Костомарова «Бунт Стеньки Разина» та «Гетманство Выговского» Карл Маркс зробив ряд ґрунтовних висновків щодо передумов антифеодальних рухів народних мас, соціального розмежування козацтва й т. ін.

Звичайно, в одному невеличкому огляді неможливо охарактеризувати життєвий і творчий шлях ученого. Він був незвичним, а часом і трагічним. Досить згадати його ув'язнення в стінах Олексіївського рavelіну Петропавлівської фортеці за участь у таємному Кирило-Мефодіївському товаристві, що діяло на Україні в 1846—1847 рр., та багаторічне заслання.

Історичні монографії та дослідження М. І. Костомарова, зокрема «Северно-русские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки)», «Смутное время Московского Государства в начале XVII столетия», «Последние годы Речи Посполитой», «Руина», «Мазепа» та багато інших — це двадцять один том зібрання творів загальним обсягом майже 375 друкованих аркушів. У цих працях знайшов своє рельєфне відбиття один з головних принципів концепції вченого — про введення народного елемента в науку історію. В книзі «Богдан Хмельницький» та деяких інших відбилися його погляди на її предмет: вивчати не лише за мертвими літописами й записками, а у живому народі. Ці праці ввійшли до золоті скарбниці світової історії. Історіографія про Костомарова налічує чимало назв. Оцінки вчених, що стосуються творчої спадщини та його діяльності, досить суперечливі. Деякі дослідники позитивно оцінюють цю особу (Є. С. Шаблійовський, Ю. А. Пінчук та ін.), інші — негативно (Л. К. Полухін, М. Ф. Котляр й ін.). Певну інформацію про літературу, присвячену життю та науковій діяльності Миколи Івановича, читач може відшукати у виданій в 1984 р. книжці про нього¹.

Наукові досягнення М. І. Костомарова здобули визнання не лише серед співвітчизників, а й за кордоном. Він був обраний почесним іноземним членом ряду академій наук, університетів та наукових товариств світу, зокрема Південно-Слов'янської (1870 р.) та Сербської вченого «Друшества» (1869 р.). М. Г. Чернишевський, який прекрасно знав Костомарова, його творчість, рекомендував молодим людям, майбутнім історикам, уважно вивчати «думки Костомарова»². Одну з них доцільно нагадати — про необхідність дослідження історії на основі народних пам'яток і знайомства з народом. Вона ковзала лише по палацах та арміях, нацією визнавалися тільки привілейовані класи і ніхто не вважав за потрібне, неодноразово відзначав М. І. Костомаров, знати, як говорить, відчуває, думає, живе народ. Щоправда, не

¹ Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк. — Киев, 1984. — 188 с.

² Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 15-ти т. — М., 1951. — Т. 10. — С. 929.

можна не помітити й те, що він ідейно розходився з революційно-демократичною інтелігенцією, яку очолили М. Г. Чернишевський та М. О. Добролюбов. Але фактично Микола Іванович був їхнім спільником у боротьбі проти царизму та його офіційної тріади — «православ'я, самодержавство і народність». Існує чимало яскравих доказів цього. Одним з них є його позитивне ставлення, зокрема, до Т. Г. Шевченка та творчості великого поета України. «Шевченко, как поэт — это был, — писал М. И. Костомаров, — сам народ, продолжавший свое поэтическое творчество...»³. Розповідаючи про його велич як митця, Микола Іванович писав, що Шевченко відчував і бачив існуючий між російським та українським народами глибинний, кровний, нерозривний духовний зв'язок, який є гарантом їх єдності. Він підкреслює: «Ни Великоруссы без Малоруссов, ни последние без первых не могут совершать своего развития. Одни другим необходимы, одна народность дополняет другую, и чем стройнее, уравнительнее, взаимодейственнее будет совершаться такое дополнение, тем нормальнее пойдет русская жизнь»⁴.

Нині важливим напрямом роботи істориків, у тому числі колективу Інституту історії АН УРСР, повинно стати, як підкреслює президент АН УРСР академік Б. Є. Патон, видання літописів, інших документів, праць прогресивних істориків минулого⁵. Це випливає з вимог, що містяться у програмі ідеологічного забезпечення нового етапу перебудови, яку виклав у своїй промові на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов. Він говорив про необхідність «сміливо, енергійно нарощувати і розширювати культурний пласт перебудови, використовуючи і розвиваючи все духовне багатство, створене нашими попередниками»⁶.

«Український історичний журнал» приступає до перевидання значних праць видатних представників історичної та суспільно-політичної думки, які вже стали бібліографічною рідкістю. До таких праць належать твори М. І. Костомарова, читацький інтерес до яких досить значний. Визнано за доцільне почати цю роботу з публікації нарису М. І. Костомарова, присвяченого Володимирі Святославичу, у часи князювання якого у Київській Русі тисяча років тому було запроваджене християнство (988—989 рр.). Це — невеликий, але надзвичайно цікавий матеріал, в якому яскраво змальовано не лише примітну постать князя Володимира, а й вміщено детальні відомості про звичай й поняття тієї, вже далекої від нас епохи та суспільного середовища.

Звичайно, не всі погляди вченого, його думки та ідеї витримали перевірку часом. Деякі з них застаріли ще за його життя, інші він сам спростував. Нині в його міркуваннях неважко відшукати і суперечливе, і навіть безумовно помилкове. Тому читаючи цей нарис, слід враховувати, що він написаний на рівні досягнень історичної науки минулої епохи.

Сподіваємося, що напередодні 1000-річчя запровадження християнства на Русі з працею М. І. Костомарова з інтересом ознайомляться широкі кола наукової громадськості, всі, хто цікавиться історією нашої Вітчизни.

Отже, «Український історичний журнал» пропонує своїм читачам «Князя Володимира Святого». За основу цієї публікації взято нарис із праці Миколи Івановича «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1912). Орфографія і пунктуація — сучасні, мова — оригіналу. Текст і примітки до друку підготував Ю. А. Пінчук.

Н. И. КОСТОМАРОВ

КНЯЗЬ ВЛАДИМИР СВЯТОЙ

Наша история о временах, предшествовавших принятию христианства, темна и наполнена сказаниями, за которыми нельзя признать несомненной достоверности. Этому причиной то, что наши первые лето-

³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928.— С. 90.

⁴ Там же.— С. 91.

⁵ Про діяльність Інституту історії АН УРСР // Вісн. Акад. наук УРСР.— 1988.— № 2.— С. 9.

⁶ Рад. Україна.— 1988.— 19 лют.

писцы писали не ранее второй половины XI в.¹, и о событиях, происшедших в их отечестве в IX и X веках, за исключением немногих письменных греческих известий, не имели других источников, кроме изустных народных преданий, которые по своему свойству подвергались вымыслам и изменениям. С достоверностью можно сказать, что, подобно всем северным европейским народам, и русский только с христианством получил действительные и прочные основы для дальнейшей выработки гражданской и государственной жизни, основы, без которых, собственно, для народа нет истории. С давних времен восточная половина нынешней Европейской России была населена народами племени чудского и тюркского, а в западной половине, кроме народов литовского и чудского племени, примыкавших своими поселениями к балтийскому побережью, жили славяне под разными местными названиями, держась берегов рек: Западной Двины, Волхова, Днепра, Припяти, Сожи, Горыни, Стыри, Случи, Буга, Днестра, Сулы, Десны, Оки с их притоками. Они жили небольшими общинами, которые имели свое средоточие в городах — укрепленных пунктах защиты, народных собраний и управления. Никаких установлений, связующих между собою племена, не было. Признаков государственной жизни мы не замечаем. Славянорусские племена управлялись своими князьками, вели между собою мелкие войны и не в состоянии были охранять себя взаимно и общими силами против иноплемеников, а потому часто были покоряемы². Религия их состояла в обожании природы, в признании мыслящей человеческой силы за предметами и явлениями внешней природы, в поклонении солнцу, небу, воде, земле, ветру, деревьям, птицам, камням и т. п., в разных баснях, верованиях, празднествах и обрядах, создаваемых и учреждаемых на основании этого обожания природы. Их религиозные представления отчасти выражались в форме идолов, но у них не было ни храмов, ни жрецов, а потому их религия не могла иметь признаков повсеместности и неизменяемости. У них были неясные представления о существовании человека после смерти, замогильный мир представлялся их воображению продолжением настоящей жизни, так что в том мире, как и в здешнем, предполагались одни рабами, другие господами. Они чествовали умерших прародителей, считали их покровителями и приносили им жертвы. Верили они также в волшебство, т. е. в знание тайной силы вещей и питали большое уважение к волхвам и волхвицам, которых считали обладателями такого знания. С этим связывалось множество суеверных приемов, как-то: гаданий, шептаний, завязывания узлов и тому подобного. В особенности была велика вера в тайное могущество слова, и такая вера выражалась во множестве заговоров, уцелевших до сих пор у народа. Сообразно такому духовному развитию было состояние их житейской умелости. Они умели строить себе деревянные жилища, укреплять их деревянными стенами, рвами и земляными насыпями, делать ладьи и рыболовные снасти, возделывать землю, водить домашних животных, прясть, ткать, шить, готовить кушанья и напитки — пиво, мед, брагу, ковать металлы, обжигать глину на домашнюю посуду, знали употребление веса, меры, монеты, имели свои музыкальные инструменты, на войну выходили с метательными копьями, стрелами и отчасти мечами. Все познания их переходили от поколения к поколению, подвигаясь вперед очень медленно, но сношения с Византийской Империей и отчасти с арабским Востоком мало-помалу оказывали на русских славян образовательное влияние. Из Византии заходило к ним христианство. В половине IX века русские после неудачного похода на Византию, когда буря истребила их суда, приняли крещение³, но вслед за тем язычество опять взяло верх в стране. Однако и после того многие из русских служили на службе византийских императоров в Греции, принимали там христианство и вносили его в свое отечество. В половине X века киевская княгиня Ольга приняла св. крещение. Все это, однако,

были только предуготовительные явления. При князьях так называемого Рюрика дома господствовало полное варварство. Они облагали русские народы данью и до некоторой степени, подчиняя их себе, объединяли, но их власть имела не государственные, а наезднические или разбойничьи черты. Они окружали себя дружиною, шайкою удальцов, жадных к грабежу и убийствам, составляли из охотников разных племен рать и делали набеги на соседей: на области Византийской Империи, на восточные страны прикаспийские и закавказские. Цель их была приобретение добычи. С тем же взглядом они относились и к подчиненным народам. Последние присуждались платить дань и, чем более можно было с них брать, тем более брали. За эту дань бравшие ее не принимали на себя никаких обязательств оказывать какую-нибудь выгоду с своей стороны подданным. С другой стороны, князья и их дружинники, имея в виду только дань и добычу, не старались вводить чего-нибудь в жизнь плативших дань, ломать их обычаев и оставляли с их внутренним строем, лишь бы только они давали дани и поборы.

Такой варварский склад общественной жизни изменяется с принятием христианской религии, с которою из Византии — самой образованной в те времена державы — перешли к нам как понятия юридические и государственные, так и начала умственной и литературной деятельности. Принятие христианства было переворотом, обновившим и оживотворившим Русь и указавшим ей историческую дорогу⁴.

Этот переворот совершен Владимиром, получившим наименование Святого, человеком великим по своему времени. К сожалению, жизнь его мало нам известна в подробностях, и летописи, сообщающие его историю, передают немало таких черт, в достоверности которых можно, скорее, сомневаться, чем принимать их на веру. Откидывая в сторону все, что может подвергаться сомнению, мы ограничимся короткими сведениями, которые при всей своей скудости все-таки достаточно показывают чрезвычайную важность значения Владимира в русской истории.

Владимир был сын воинственного Святослава, киевского князя, который предпринял поход на хазар, господствовавших в юго-восточной России, взял их город Саркел на Дону, победил прикавказских народов: ясов и косогов, завоевал Болгарию на Дунае, но должен был после упорной защиты уступить ее греческому императору. На обратном пути из Болгарии в Русь он был убит печенегами, народом тюркского племени. Будучи еще в детском возрасте, Владимир был призван новгородцами на княжение и уехал в Новгород вместе с своим дядею Добрынею, братом его матери Малуши, ключницы его бабки Ольги. По смерти Святослава между детьми его началось междоусобие. Киевский князь Ярополк убил брата своего, древлянского князя Олега. Владимир с своим дядею убежал в Швецию и возвратился в Новгород с чужеземною ратью. Вражда у них с Ярополком возникла оттого, что дочь Рогволода, князя полоцкого, Рогнедь, которой руки просил Владимир, отказала ему такими словами: «не хочу разуть сына рабы», попрекнув его низостью происхождения по матери, и собиралась выходить за Ярополка. Владимир завоевал Полоцк, убил Рогволода, полоцкого князя, и женился на Рогнеди. Вслед за тем он овладел Киевом и убил своего брата Ярополка. Летописец наш изображает вообще Владимира жестоким, кровожадным и женолюбивым, но мы не можем доверять такому изображению, так как по всему видно, что летописец с намерением хочет наложить на Владимира-язычника как можно более черных красок, чтобы тем ярче указать на чудотворное действие благодати крещения, представить того же князя в самом светлом виде после принятия христианства.

С большою достоверностью можно принять вообще известие о том, что Владимир, будучи еще язычником, был повелителем большо-

го пространства нынешней России и старался как о распространении своих владений, так и об укреплении своей власти над ними. Таким образом, он повелевал Новгородскою землею — берегами рек: Волхова, Невы, Мсты, Луги, — землею Белозерскою, землею Ростовскою, землею Смоленскою в верховьях Днепра и Волги, землею Полоцкою на Двине, землею Северскою по Десне и Семи, землею полян или Киевскою, землею Древлянскою (восточную часть Волыни) и, вероятно, также западной Волынию. Радимичи, жившие на Сожи, и вятичи, жители берегов Оки и ее притоков, хотели отложиться от подданства и были укрощены. Владимир подчинил дани даже отдаленных ятвягов, полудикий народ, живший в лесах и болотах нынешней Гродненской губернии. Не должно, однако, думать, чтобы это обладание имело характер государственный: оно ограничивалось собиранием дани, где можно было собирать ее, и такое собирание имело вид грабежа. Сам Владимир укрепился в Киеве с помощью чужеземцев-скандинавов, называемых у нас варягами, и раздал им в управление города, откуда с своими вооруженными дружинами они могли собирать дани с жителей⁵.

В 988 году Владимир принял христианство. Обстоятельства, предшествовавшие этому событию и сопровождавшие его, рассказываются с баснословными чертами, которые вполне свойственны изустным преданиям, записанным уже довольно долгое время спустя после означенного события. Достоверно только то, что Владимир крестился и в то же время вступил в брак с греческою царевною Анною, сестрою императоров Василия и Константина. Крещение его, по всем вероятностям, происходило в Корсуне или Херсонесе, греческом городе на юго-западном берегу Крыма, и оттуда Владимир привел в Киев первых духовных и необходимые принадлежности для христианского богослужения. В Киеве он крестил своих сыновей и народ. Жители без явного противодействия крестились в Днепре отчасти потому, что в самом Киеве уже значительно распространено было христианство, и христиане не составляли там незначительного меньшинства, а более всего оттого, что у русских язычников не было жреческого сословия, которое бы разъяснило народу преступность такого переворота с языческой точки зрения и возбуждало бы толпу к сопротивлению. Самое древнее русско-славянское язычество не имело определенного характера, общего для всех в смысле положительной религии, и состояло из множества суеверий и представлений, которые при невежестве и впоследствии легко уживались с наружным принятием христианства. Большинство вступало в новую веру и совершало обряд крещения, не понимая, что делает. Борьба язычества с христианством выражалась пассивно: продолжительным соблюдением языческих приемов жизни и сохранением языческих суеверий. Такая борьба происходила многие века после Владимира, но она не мешала русскому народу принять крещение, в котором сначала он не видел ничего противного... Только постепенно и для немногих открывался действительно свет нового учения.

Владимир деятельно занимался распространением веры, крестил народ по землям, подвластным ему, строил церкви, назначал духовных. В самом Киеве он построил церковь св. Василия и церковь Богородицы, так называемую «Десятинную», названную так оттого, что князь назначил на содержание этой церкви и духовенства её десятую часть княжеских доходов. Для прочного укрепления новопринятой веры Владимир вознамерился распространить книжное просвещение и с этой целью в Киеве и в других городах приказал набирать у значительных домохозяев детей и отдавать их в обучение грамоте. Таким образом, на Руси в каких-нибудь лет двадцать возросло поколение людей, по уровню своих понятий и по кругозору своих сведений далеко шагнувших вперед от того состояния, в каком находились их родители. Эти люди стали не только основателями христианского об-

щества на Русі, но также проводниками переходившей вместе с религиею образованности, борцами за начала государственные и гражданские. Эта одна черта уже показывает во Владимире истинно великого человека: он вполне понял самый верный путь к прочному водворению начал новой жизни, которые хотел привить своему полудикому народу⁶, и проводил свое намерение, несмотря на встречаемые затруднения. Летописец говорит, что матери, отпуская детей в школы, плакали о них, как о мертвых.

Владимир после крещения является чрезвычайно благодушным. Проникнутый духом христианской любви он не хотел даже казнить злодеев, и хотя сначала согласился было на увещания корсунских духовных, находившихся около него в Киеве, но потом с совета бояр и городских старцев установил наказывать преступников только денежною пенею — вирую, по старым обычаям, рассуждая при этом, что такого рода наказание будет способствовать умножению средств для содержания войска.

Сохраняя племенную славянскую веселость, Владимир примирял ее с требованиями христианского благочестия. Он любил пиры и празднества, но пировал не с одними своими боярами, а хотел делиться своими утехами со всем народом (и с старыми, и малыми). Он отправлял пиршества преимущественно в большие церковные праздники или по случаю освящения церквей (что в то время было памятным событием). Он созывал народ отовсюду, кормил, поил всех пришедших, раздавал неимущим потребное и, даже заботясь о тех, которые почему-нибудь сами не в состоянии были явиться на княжий двор, приказывал развозить по городу пищу и питье. Но такое мирное препровождение времени не мешало ему воевать против врагов. Тогда Киевскую Русь беспокоили печенеги, народ кочевой и наезднический. Уже около столетия нападали они на русский край и при отце Владимира, во время его отсутствия, чуть было не взяли Киева. Владимир отразил их с успехом и, заботясь как об умножении ратной силы, так и об увеличении населения в крае, прилежащем Киеву, населял построенные им по берегам рек Сулы, Стугны, Трубежа, Десны города или укрепленные места переселенцами из разных земель (не только русско-славянских, но и чудских). В 992 году он отнял у польского короля червенские города, нынешнюю Галицию и присоединил к Руси этот край, населенный хорватами, ветвью русско-славянского племени.

Перед концом жизни Владимир понес сильное огорчение: сын его Ярослав оказал непослушание отцу, и Владимир готовился идти на него. «Теребите путь и мостите мосты» — приказывал он, но смерть достигла его в этих сборах. Он умер 15 июля 1015 года в своем подгородном селе Берестове.

ПРИМІТКИ

¹ Деякі дослідники (І. І. Срезневський, М. М. Тихомиров) вважають, що початок літописання на Русі припадає на X ст.

² У цьому місці в нарисі надто спрощено висвітлюється історія слов'ян — у порівнянні з досягненнями сучасної історіографії. Досить зазначити, що у VII—IX ст. відбувався процес об'єднання союзів племен східних слов'ян у великі політичні державні утворення.

³ Наука не має у своєму розпорядженні даних щодо кількості русів, які прийняли християнство.

⁴ Передусім слід зазначити, що слово «варвари», як і саме поняття, вживалося у дорядянській історіографії у різних значеннях, у тому числі як назва, яку стародавні греки й римляни давали народам і племенам, що не належали до греко-римської цивілізації. Разом з тим необхідно сказати й про те, що М. І. Костомаров перебільшував вплив запровадження християнства на історію нашої держави.

⁵ У деяких читачів, які ознайомляться з цим нарисом, може скластися враження, що М. І. Костомаров був прибічником теорії норманського походження Русі. Однак, як свідчать його праці, зокрема стаття «Начало Руси», надрукована в «Современнике» (1860, № 1), та виступ на публічному диспуті з цього питання, де його опонентом був послідовник норманізму історик М. П. Погодін, це не так. Микола

Іванович спочатку дотримувався думки про литовське походження перших руських князів (з прибалтійських слов'ян). У 60-х роках XIX ст. такий погляд мав позитивне значення, оскільки вчений брав під сумнів твердження норманістів. М. О. Добролюбов, розповідаючи про цей диспут у додатку до «Современника», показав неспроможність норманської системи. Згодом М. І. Костомаров, який вивчив нові джерела, відмовився від цієї думки. Він вважав, що історія закликання князів не що інше, як байка. У 70-х роках учений писав: «Моя теорія о происхождении Руси из литовского мира, если и не имела за собой неоспоримой исторической истины, по крайней мере, доказывала норманистам, что происхождение князей наших и их дружин еще с большей вероятностью, чем из Скандинавии, можно выводить из других земель и, таким образом, подрывала авторитет мнений, до того времени признававшихся неоспоримыми и занесенных в учебники как несомненная истина» (Автобиография Н. И. Костомарова.— М., 1922.— С. 267). На основі комплексного аналізу руських літописів, включаючи «Повість временних літ», дослідник дійшов такого висновку: «Если признавать призванных князей иноплемениками — скандинавами и пруссами, даже, как некоторые мечтали, прибалтийскими славянами — во всех видах, даже и в последнем, эти князья неспособны были творить управу, не зная ни языка, ни нравов и обычаев той Земли, которая их приглашала. Это возражение, по нашему мнению, достаточно сильно для поколебания фактической правды призыва посредством земского выбора Рюрика с братьями, если только мы будем держаться того, что дают нам источники, не вымышляя произвольных вероятностей» (Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях.— Собр. соч. Н. И. Костомарова.— СПб., 1905.— Кн. 5.— Т. XIII.— С.315).

⁶ Див. примітку 4.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

У БОРОТЬБІ ЗА ЗМІЦНЕННЯ КОЛГОСПІВ

М. Ф. Дмитроченко.

*На пути развития хозяйственной
самостоятельности колхозов: Из опыта
работы партийных организаций
Украины в 1965—1987 гг.*

Харьков, 1988. — 168 с.

Перетворююча робота партії та усього радянського народу, що розгорнулася після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, спонукає істориків партії активно і послідовно усувати створені роками стереотипи у висвітленні історії, зокрема досвіду КПРС 70-х—початку 80-х років, коли найбільш повно виявились застійні явища в усіх сферах соціалістичного суспільства, у тому числі — і в історико-партійній науці. В зв'язку з цим актуальним є вихід у світ книги М. Ф. Дмитроченка*, яка узагальнює досвід Компартії України по розвитку господарської самостійності колгоспів. Вона розширила знання про творче збагачення Комуністичною партією ленінського вчення про кооперацію в умовах соціалізму, що розвивається.

Монографія М. Ф. Дмитроченка — хронологічне історико-партійне дослідження, яке охоплює період більш ніж за два десятиріччя, тобто 1965—1987 рр. Методологічною основою дослідження стали твори класиків марксизму-ленінізму, матеріали XXVII з'їзду КПРС, партійні документи з питань прискорення соціально-економічного розвитку соціалістичного суспільства, вдосконалення роботи агропромислового комплексу країни, праці М. С. Горбачова. Автор вивчив і узагальнив значний фактичний архівний матеріал, періодичну пресу, наукову літературу¹.

З позицій марксистсько-ленінської методології в книзі комплексно висвітлюється

* Дмитроченко М. Ф. На пути развития хозяйственной самостоятельности колхозов: Из опыта работы партийных организаций Украины в 1965—1987 гг. — Харьков, 1988. — 168 с.

¹ Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы // Ред. кол.: Л. Е. Беренштейн, Н. И. Бушин, А. Е. Гаврилюк и др. — Киев, 1986. — 237 с.; Гаврилюк А. Е. Социальная политика КПСС на селе. Из опыта партийных организаций Украины. — Киев, 1984. — 270 с.; Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР (1960—1984 гг.). — Киев, 1985. — 262 с.; Плисюк В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. Діяльність Компартії України по вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин на селі (1960—1978 рр.) — Львів, 1980. — 135 с.

робота партійних організацій по дальшому організаційно-господарському зміцненню колгоспів республіки, переконливо доводиться, що категорія «організаційно-господарське зміцнення» в сучасних умовах набуває якісно нового змісту, який обумовлений інтенсивним розвитком сільсько-господарського виробництва, усього агропромислового комплексу.

Безумовна заслуга автора — вдала композиція книги, що дозволила висвітлити шляхи організаційно-економічного зміцнення колгоспів, простежити партійне керівництво розвитком господарської самостійності колгоспів, зміцнення їх матеріально-технічної бази.

У книзі висвітлюється досвід парторганізацій (районних і колгоспних) по комплексній механізації землеробства та тваринництва, електрифікації, хімізації, меліорації сільського господарства як матеріальної основи його інтенсифікації. У цьому плані привертає увагу авторська трактовка капіталовкладень. Автор polemізує з тими вченими та практичними працівниками, які поєднували інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва з накопиченням фондів, збільшенням капіталовкладень.

У дослідженні організаційної роботи партії по підвищенню відповідальності керівних кадрів і фахівців червоною низкою проходить думка про те, що партійне керівництво кадровою політикою на селі є важливою умовою дальшого організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Узагальнена позитивна практика парторганізацій Харківської, Полтавської, Київської, Сумської, Черкаської та інших областей республіки по розстановці, підготовці та перепідготовці керівних кадрів та фахівців колгоспного виробництва. Приділяється увага висвітленню досвіду партійної організації України по створенню на початку 70-х років системи підготовки та перепідготовки кадрів для сільського господарства. Автор узагальнив цінний досвід роботи в цьому плані окремих райкомів партії, зокрема Красноградського, Богодухівського, Нововодолазького районів Харківської області (с. 35).

Послідовно та аргументовано автор проводить тезу про безпосередній зв'язок організаційно-господарського зміцнення колгоспів з посиленням демократичних основ колгоспів, з розвитком їх самостійності.

У монографії показано місце та роль березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС у розгортанні творчої активності колгоспників, господарської самостійності колгоспів та їх керівних кадрів (с. 49). Простежено вплив на цей процес рішень III з'їзду колгоспників (1969 р.) і прийнятого на ньому Примірною Статуту колгоспу, спрямованого на дальший розвиток колгоспної демократії. Важливо, що у дослід-

женні цього процесу автор не обходить складних суперечливих явищ, що виникали на шляху демократизації сільського життя (прояви адміністрування, зайва регламентація діяльності колгоспів, некомпетентне інколи втручання партійних і радянських органів у сферу господарської діяльності господарств та ін.). Висвітлюючи роль партійних і радянських органів у розвитку колгоспної демократії після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС та XXVII з'їзду КПРС, автор робить важливий висновок про те, що з переходом на бригадний підряд і госпрозрахунок все більше колгоспників залучаються до управління громадськими справами (с. 57).

Автор на відміну від деяких дослідників, висвітлюючи діяльність партійних організацій по удосконаленню госпрозрахункових відносин та впровадженню колективного підряду в колгоспах, розглядає підряд як організаційну форму, наповнену економічним змістом.

Це принципове положення має важливе значення для дальшого організаційно-господарського зміцнення колгоспів, підвищення їх самостійності.

У книзі чимало уваги приділяється аналізу ролі партійних організацій у соціальному розвитку колгоспів. Автор аналізує роботу партійних організацій по соціальному перетворенню колгоспного села, зупиняється на тих недоліках, що мали місце в соціальній сфері на селі, показує негативне значення штучного поділу сіл на перспективні і «неперспективні». Заслужовує на увагу те, що в книзі показано роль партійних організацій в реалізації такої соціальної проблеми, як будівництво сучасних доріг у сільській місцевості — тема, яка раніше майже не досліджувалась.

У цілому в монографії висвітлені основні напрямки соціального розвитку села, їх діалектична взаємодія, тобто з одного боку — значення організаційно-економічного зміцнення колгоспів для вирішення соціальних питань (житло, дороги, медичне обслуговування, школи та ін.), а з іншого — вплив соціальних перетворень на під-

несення економіки колгоспів, розвиток їх самостійності.

Однак монографія М. Ф. Дмитроченка не позбавлена недоліків. Так, досить обмеженими виявились історіографічний огляд, відповідний аналіз джерел. Не всі глави підготовлені на однаковому мовно-стилістичному та композиційному рівні. У деяких з них, особливо в четвертій та п'ятій, автору не вдалося уникнути описовості. Бажано було б всебічно розкрити діяльність парторганізацій по зміцненню господарської самостійності колгоспів, глибше розкрити процес інтенсифікації колгоспного виробництва. Наявність значного критичного матеріалу в тексті знижується тим, що досить часто він поданий в кінці викладу, набуваючи таким чином характер резюме.

На нашу думку, автор мало уваги приділяє діяльності партійних організацій України по вивченню та впровадженню досвіду передових форм організації праці та управління, який є в колгоспах інших радянських республік. Було б доцільно, наприклад, більш докладно висвітлити досвід партійних організацій республік Прибалтики по впровадженню галузевої форми управління в колгоспне виробництво, партійних організацій Белгородської, Пензенської та інших областей РРФСР по розвитку спеціалізації та концентрації в тваринництві та ін. Безперечно, позитивним є те, що автором складені таблиці, які допомагають в узагальненому вигляді простежити ті чи інші процеси соціального розвитку колгоспного села. Але, на жаль, при цьому він не дотримується принципу системності. Наприклад, в 3-й, 5-й, 6-й главах немає жодної таблиці. В монографії трапляються окремі невдалі формулювання, багатослів'я, мовно-стилістичні похибки.

Загалом рецензована монографія є певним внеском в історико-партійну науку. Вона приверне увагу науковців, партійних працівників, фахівців-аграрників, а також широких кіл читачів.

Б. К. МИГАЛЬ (Харків),
П. Д. ОРОБІНСЬКИЙ (Харків)

ІСТОРИОГРАФІЯ ФАБРИК І ЗАВОДІВ: ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Е. М. Склярєнко

*История фабрик и заводов Украинской ССР:
Историография проблемы.*

Киев: Наук. думка, 1986. — 140 с.

Прискорення соціально-економічного розвитку країни значною мірою залежить від стану виховної роботи в трудових колективах — основних осередках радянського суспільства. Великого значення під час її проведення набуває необхідність опори на традиції робітничого класу, його досвід вирішення проблем соціалістичного будівництва. Важливу роль у цій роботі покликані відігравати праці з істо-

рії фабрик і заводів, які мають не лише науково-пізнавальне, а й практичне значення.

В постанові ЦК КПРС «Про журнал «Комуніст» вказується на необхідність добиватися органічного поєднання досліджень минулого з осмисленням сучасності та проникнення у майбутнє, переносити центр ваги, за висловом В. І. Леніна, «не стільки на змалювання того, що ми пережили, скільки на ті вказівки досвіду, які ми дістаємо і повинні діставати для нашої безпосередньої практичної діяльності» (Повне збір. творів, т. 39, С. 322)¹. Повною мірою цій партійній вимозі відпові-

¹ Див.: Про журнал «Комуніст». Постанова ЦК КПРС // Комуніст України.— 1986.— № 9.— С. 9.

дає праця Є. М. Скляренка — перше монографічне дослідження історіографії проблеми історії фабрик та заводів УРСР. На відміну від попередників, які розглядали окремі аспекти теми, автор рецензованого видання здійснив комплексний аналіз вивчення історії промислових підприємств республіки більш ніж за піввіковий період, розкрив сучасний стан цієї проблеми, вказав перспективи дальших досліджень з розглядуваного питання.

Книга написана із залученням різноманітних джерел, серед яких чільне місце належить працям В. І. Леніна, документам Комуністичної партії і Радянської держави. В них теоретично обгрунтовано необхідність вивчення історії промислових підприємств, всебічного використання її для виховання молодого поповнення робітничого класу. Широко використано автором й ряд інших документів, матеріали періодичної преси, архівні джерела, більшість з яких вперше введено до наукового обігу.

Структура монографії дала автору змогу всебічно висвітлити основні етапи вивчення історії фабрик і заводів, розкрити характерні риси, притаманні кожному з них. Дослідник показав передумови створення книг з даної тематики, вказав на вирішальну роль у цій справі постанови ЦК ВКП(б) про видання збірників «Історія заводів» від 10 жовтня 1931 р., в якій ініціатива великого пролетарського письменника О. М. Горького — створити енциклопедію радянського будівництва — історію боротьби та перемог робітничого класу нашої країни, книги-біографії промислових підприємств — дістала всебічну підтримку. На значному фактичному матеріалі в праці розкривається величезна увага партійних організацій, літературної та наукової громадськості до діяльності Головної, Всеукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів», авторських колективів. Членами редколегій, редакторами окремих книг були визначні партійні і радянські діячі К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, Г. І. Петровський, П. П. Постишев. Активну участь у роботі над виданнями брали відомі письменники І. Микитенко, П. Панч, П. Усенко, І. Ле.

Позитивно оцінюючи нагромаджений у республіці досвід по створенню науково-художніх книг з історії промислових підприємств (у довоєнний період в республіці було опубліковано близько ста монографій, брошур, збірників статей, спогадів, окремих розділів), автор вказує й на певні труднощі в роботі редакцій, авторських колективів, недоліки опублікованих праць, зокрема недостатню джерельну базу, відсутність цілісності викладу, невисокий художній рівень окремих публікацій.

У дослідженні Є. М. Скляренка показано, що з кінця 50-х років почався новий етап у розробці проблеми. Активізація досліджень з історії підприємств сприяла прийняттю у жовтні 1958 р. постанови ЦК КПРС, у якій Центральний Комітет, вказавши на істотні недоліки, які мали місце, зобов'язав партійні організації взяти цю

ланку роботи під свій контроль, залучати до участі в цій справі широку громадськість — ветеранів революції та праці, інженерно-технічних працівників, письменників, учених.

Значну увагу в монографії приділено показу діяльності творчих колективів, окремих авторів, в результаті якої вийшли у світ фундаментальні дослідження з історії таких великих заводів, як «Арсенал», «Більшовик», Ворошиловградський тепловозобудівний, Чорноморський суднобудівний та деяких інших. Позитивну оцінку громадськості дістали опубліковані праці з історії нікопольського Південно-трубного, Київського авіаційного, Харківського тракторного заводів, збірники документів з історії Дніпрогесу та заводу «Ленінська кузня».

В монографії висловлюється думка про те, що характерною особливістю вивчення історії підприємств у 70—80-ті роки було не лише збільшення кількості праць з цієї проблематики, а й поглиблення їх змісту. Здійснені автором підрахунки свідчать, що найбільше досліджень присвячено підприємствам Києва, Харкова, Придніпров'я, Донбасу. Щодо галузей промисловості, то найбільш повно вивчено історію машинобудівних і металообробних заводів, а також шахт та залізниць.

Відзначаючи певні успіхи літератури із зазначеної тематики, автор разом з тим висловлює ряд критичних зауважень. Деякі видання, насамперед науково-популярні брошури, мають поверховий характер, спираються на вузьке коло джерел, у них відсутній глибокий аналіз подій та явищ. Важливим, на наш погляд, є те, що у рецензованій книзі вміщено характеристику методичних публікацій, використання яких допоможе авторським колективам уникнути типових недоліків у майбутньому.

Автор звертає також увагу на проблеми, які заслуговують на дальшу розробку: необхідність більш детального аналізу праць з історії підприємств окремих регіонів республіки, вивчення досвіду вчених з країн соціалістичної співдружності, які працюють у цьому напрямі історичних досліджень.

На жаль, книга не позбавлена окремих недоліків. Так, висвітлення сучасного стану вивчення проблеми було б більш повним, якби автор глибше проаналізував літературу, опубліковану за останні роки. Оскільки автори узагальнюючих праць з історії робітничого класу використовують обмежену кількість книг фабрично-заводської тематики, необхідно було докладніше розглянути відображення на їх сторінках важливих проблем його розвитку. У тексті є ряд помилок: республіканські видавництва в обласних центрах «Промінь», «Прапор», «Донбас» називаються обласними і міжобласними (с. 81, 121), І. І. Газа вніс вклад у вивчення історії Путиловського заводу, а не в його створення (с. 108).

Однак вказані недоліки не знижують в цілому позитивного враження від праці Є. М. Скляренка, яка, безумовно, сприя-

тиме не лише розвиткові узагальнюючих досліджень, а й допоможе авторським колективам у створенні наукових праць з історії промислових підприємств, їх викорис-

станню у розв'язанні виховних і навчальних завдань.

О. Д. БРАЙЧЕНКО (Кіровоград),
Г. П. ПЕРЕПЕЛИЦЯ (Кіровоград)

ПАРТІЯ ЗМІЦНЮЄ РЯДИ

Г. Г. Морехіна.

*Партийное строительство в период
Великой Отечественной войны
Советского Союза 1941—1945.*

М.: Политиздат, 1986.— 392 с.

Велика Вітчизна війна стала суворим випробуванням для Комуністичної партії, соціалістичного суспільства, генеральною перевіркою їх життєдіяльності й резервів. Історія показала, що партія, як керівна сила радянського суспільства, забезпечила використання невичерпних матеріальних і духовних сил народу та мобілізацію їх на боротьбу з ворогом. Автор рецензованої монографії переконливо показала, що в роки суворих випробувань партія зміцнила свої ряди, очолила радянський народ і привела його до перемоги над фашизмом. Розкриттю цієї основної думки підпорядкована й структура книги.

Її автор провела велику пошукову роботу, вивчила і використала матеріали фондів близько десяти архівів і понад 150 друкованих джерел, що дало їй можливість об'єктивно проаналізувати форми і методи партійної роботи в залежності від конкретних обставин на фронті і в тилу.

Цінність дослідження полягає в тому, що питання партійного будівництва в ньому розглядаються не ізольовано від інших, а в загальному контексті Великої Вітчизняної війни і протягом усіх її періодів. Ґрунтовно і різнобічно аналізуються фактори, що зумовлюють ширину і глибину партійного впливу на життя воюючої країни, їх залежність від рівня політичної та організаційної роботи, удосконалення форм внутрішньої організації самої партії, методів партійного керівництва тощо.

Одним із складних політичних завдань, що постали перед партією в роки війни, стало здійснення корінного перерозподілу партійних сил на фронті і в тилу. Зокрема, автор аналізує кількісні та якісні зміни в партійних організаціях металургійної, вугільної, авіаційної, танкової промисловості, залізничного транспорту, показує, як оптимальна розстановка партійних сил впливала на виконання замовлень фронту, забезпечення його всім необхідним. Г. Г. Морехіна показує, як ВКП(б) цементувала ряди Збройних Сил, зміцнювала тил, добивалася його нерозривної єдності з фронтом, спрямовуючи всі зусилля до єдиної мети — перемоги над ворогом.

У порівнянні з іншими дослідженнями, на наш погляд, в рецензованій книзі найбільш повно розкрито особливості дії ленінського принципу демократичного централізму в умовах війни. Автор переконливо доводить, що воєнна перебудова жит-

тя й діяльності партії розпочалася з перебудови та активізації внутріпартійної роботи, поліпшення організаторської діяльності. Зросли завдання щодо розгортання і нарощування воєнного виробництва викликали необхідність зміни структури апарату ЦК і партійних органів на місцях. Збільшився склад парторгів ЦК ВКП(б) на великих воєнних підприємствах, ряді фабрик і заводів, створювалися політуправління, політсектори, політвідділи при наркоматах. З початком війни на перший план висувався принцип організаційного централізму. Проте згодом він поступився місцем принципу демократичного централізму. Зросла активність комуністів, збільшився приплив нових сил в партію, поліпшилася робота з партійними кадрами.

Ширше, ніж інші автори, розглянула Г. Г. Морехіна роботу партійного апарату і виборних партійних органів, спрямовану на виконання нових складних завдань воєнного часу. Вона простежила, як відстилю й методів роботи апарату залежить діяльність усіх партійних організацій, від рівня і об'єктивності підготовки питання на розгляд бюро чи пленуму партійного комітету — оптимальність рішення.

В новому ракурсі автор монографії показує партійну роботу на визволеній від ворога території. У працях попередників ця тема зводилася в основному до розповіді про відновлення й організацію роботи партійних, державних і громадських органів. Г. Г. Морехіна значну увагу при цьому приділила питанням підвищення бойовитості первинних парторганізацій, обліку комуністів, членства в партії, взаємодії партійних органів з Радами, профспілками, комсомолом, іншими громадськими організаціями.

Докладно аналізує автор роботу партії по ідеологічному забезпеченню завдань Великої Вітчизняної війни, партійному керівництву державними і громадськими організаціями, ідейно-політичному загартовуванню молодих комуністів.

Увагу дослідників, безперечно, привернуть розділи, в яких розглядаються питання партійного будівництва в Радянській Армії та на тимчасово окупованій ворогом радянській території. У книзі досліджується робота Військових рад, інституту політкомісарів, а також діяльність первинних парторганізацій по прищепленню воїнам армії і флоту високих морально-політичних якостей, підтриманню бойового духу військових підрозділів, зміцненню інтернаціональної дружби і братерства особового складу Збройних Сил. В ході війни оперативно перебудовувалася стиль роботи всіх ланок політорганів армії і флоту, вдосконалювалася їх структура. При цьому увага спрямовувалася на впровадження найбільш ефективних форм і ме-

тодів виховання особового складу в бойовій обстановці.

Свою специфіку мало партійне будівництво в тилу ворога. Спираючись на документи ЦК ВКП(б) того періоду, автор досліджує процес створення підпільних партійних органів і організацій у Білорусії, Молдавії, на Україні, в республіках Прибалтики, деяких областях Російської Федерації. Широко показано роль ЦК партії в організаторській і політичній роботі партійних організацій на місцях. Працівники відділів Центрального Комітету подавали велику практичну допомогу оперативній групі ЦК, місцевим партійним органам у розв'язанні завдань по організації підпілля і розгортанню всенародної війни в тилу ворога. ЦК розширив і зміцнив досвідченими, стійкими партійними працівниками інститут уповноважених і зв'язкових ЦК.

В монографії аналізується конкретний вклад багатьох республіканських і облас-

них організацій у проведення партизанської війни, створення партійного підпілля. Автор досліджує організаційну структуру підпільних партійних органів і парторганізацій та її удосконалення в ході наростання боротьби проти німецько-фашистських окупантів, звертає увагу на фактори зміцнення партійного підпілля і розширення його діяльності, організацію партійно-політичної роботи серед членів підпільних груп і організацій, в партизанських формуваннях.

Вважаємо, що книга виграла б, якби в ній було вміщено предметний та іменний покажчики. Слід було б ширше показати зовнішньополітичну діяльність партії. Проте це не знижує наукову цінність дослідження. Книга буде корисною науковцям, партійним працівникам, пропагандистам, всім, хто цікавиться історією КПРС, історією Великої Вітчизняної війни.

А. П. ПРЯДКО (Київ)

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ З ІСТОРІЇ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.

*Енциклопедичний довідник.
(Відповід. ред. І. Ф. Курас).*

*Київ: Голов. ред. УРЕ. — 1987. —
632 с., іл.*

До 70-річного ювілею Великого Жовтня українські радянські історики підготували ряд ґрунтовних досліджень. Серед них чільне місце займає енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні». В ньому вміщено близько 3 тис. статей, у написанні яких взяли участь близько трьохсот спеціалістів — науковців Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, інших науководослідних установ й вищих навчальних закладів республіки, партійних та радянських працівників.

Енциклопедичний довідник відкривається оригінально оформленою передмовою. У вступній статті дано загальну картину немоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, становлення й розвитку Української Радянської держави в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, боротьби робітничого класу і трудящого селянства за збереження й зміцнення завоювань Великого Жовтня.

У статтях довідника подається зміст найважливіших праць В. І. Леніна. Значну увагу приділено в ньому діяльності партії більшовиків, її стратегії і тактики, роботі з'їздів та конференцій, що визначали політичну лінію й практичні заходи в справі творення нового, соціалістичного

ладу. Центральне місце займають у довіднику питання партійного будівництва на Україні. Причому кожній губерньській і повітовій організації РСДРП(б), що діяла в 1917—1918 рр., і кожній відповідній організації КП(б)У періоду 1918—1920 рр. присвячено окремі статті.

З видання можна почерпнути відомості про підготовку і перемогу революції та захист її завоювань у Харкові і Києві, Катеринославі та на Донбасі, в усіх без винятку губерніях та повітах, на фронті, у дислокованих на Україні військових частинах, включаючи полки й бригади. Процес боротьби за Радянську владу розкривається і в статтях, присвячених діяльності губерньських та повітових Рад, військово-революційних комітетів. Новий матеріал подано також про підпільні організації й партизанські загони, що діяли на Україні в період громадянської війни.

Автори статей висвітлюють рушійні сили революції, приділяючи основну увагу характеристиці робітничого класу як її гегемона. Подано довідки, зокрема про колективи ряду промислових підприємств України. Ряд матеріалів присвячено союзнику пролетаріату в революції — трудящому селянству.

Доповнюють уявлення про боротьбу за Радянську владу на Україні вміщені у виданні карти (їх 38, в тому числі — 9 кольорових).

Широко розкрито революційний рух на західноукраїнських землях, який розгорнувся під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Окремі статті присвячено діяльності Галицького організаційного комітету КП(б)У, Галревкому та повітових ревкомів Східної Галичини. Розповідається також про Буковинське народне віче 1918 р., Закарпатські всенародні збори 1919 р., про найбільш революційні виступи трудящих краю, на чолі яких стояли комуністи.

В довіднику висвітлюється стан економіки України, зокрема вугільної, металургійної, машинобудівної промисловості, а також сільського господарства й транспорту. На його сторінках відображено хід культурного будівництва в молодій республіці, вміщено довідки про наукові установи і вузи, творчі спілки, про окремих учених, письменників і митців, що закладали підвалини української радянської культури та науки.

Значну кількість матеріалів присвячено більшовицькій та партійно-радянській пресі на Україні в 1917—1920 рр. Причому, про цілий ряд видань ми дізнаємося з довідника вперше.

На сторінках рецензованого видання висвітлено міжнародну пролетарську солідарність з революційною боротьбою робітничого класу і селянства України, показано активну участь іноземних інтернаціоналістів у боротьбі за Радянську владу, підкреслюється вирішальна роль воєнополітичного союзу радянських республік у її зміцненні в центрі й на місцях.

Необхідно відзначити, що енциклопедичне видання містить значну кількість персоналій. В ньому вміщено понад 1200 статей, присвячених активним учасникам боротьби за владу Рад і подій громадянської війни на Україні. Даються повні склади окремих ревкомів і Рад. При цьому названо багато нових імен, зокрема й необгрунтовано замовчуваних історичною наукою. Це свідчить про конкретне втілення в життя авторами принципів демократії і гласності.

Картина революційної боротьби більшовиків була б неповною без характеристики їхніх реальних противників. У виданні вміщено статті про дрібнобуржуазні і буржуазно-націоналістичні партії на Україні, їх військові формування, подано біографічні довідки про окремих діячів контрреволюції.

Понад третину всіх статей рецензованого видання становлять нові матеріали, що ні в яких інших енциклопедичних виданнях не зустрічаються. Довідник дає уявлення про сучасний стан вивчення історії Великого Жовтня та подій громадянської війни на Україні. В ньому можна знайти інформацію про опубліковані документальні збірники, хроніки найважливіших подій, узагальнюючі історичні праці, а також аргументовану критику буржуазних фальсифікаторів. У виданні вміщено хронологічну

таблицю основних історичних подій 1917—1920 рр. на Україні, список літератури з проблеми, подано колишні й сучасні назви населених пунктів.

В довіднику вміщено 242 ілюстрації (головним чином документальні фотографії в тексті) та ще 222 — на 28 окремих аркушах, а також 307 портретів. Треба відзначити високу якість поліграфічного виконання книги.

Однак при всіх достоїнствах енциклопедичного довідника не можна не сказати про його окремі недоліки. Мабуть, доцільно було б помістити в ньому статті, присвячені таким промисловим підприємствам України, як завод «Гантке» у Нижньодніпровську, Дружківський та Костянтинівський заводи Катеринославської губернії, а також ряду інших, робітники яких брали активну участь у Великій Жовтневій соціалістичній революції. Не завадило б дати також узагальнюючу статтю про буржуазні партії та їхніх лідерів. Це сприяло б розширенню уявлення читачів про силу опору контрреволюції, яку довелося долати в буремні дні 1917 р.

Ряд матеріалів залишився чомусь безіменним. Це, насамперед, стосується статті про II Всеукраїнський з'їзд Рад, а також довідок про окремі наркомати УСРР. Хотілося б знайти на сторінках енциклопедії дані про повний склад як ЦВК Рад, так і Раднаркому України в період Великого Жовтня і громадянської війни, простежити зміни, які відбувалися у ньому в той період. Мають місце окремі неточності в персоналіях. При перевиданні енциклопедичного довідника бажано було б розширити їх кількість. Так, читачі з інтересом прочитали б біографічну довідку про першого голову ЦВК Рад України Ю. Г. Медведєва, одного з організаторів загонів Червоної гвардії в Києві О. О. Сивцова, про борців за Радянську владу на Чернігівщині П. Д. Кобця й Г. П. Печерного та багатьох інших.

Рецензоване видання також висвічує ті проблеми, над якими історикам ще треба працювати, щоб усунути «білі плями».

В цілому ж рецензований енциклопедичний довідник, безсумнівно, є внеском у вивчення історії Великого Жовтня і громадянської війни на Україні. Він зацікавить як спеціалістів, так і масового читача.

Я. Й. МАЛИК (Львів)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «МОЛОДІ УЧЕНІ-СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІ УРСР — 70-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ»

17—18 грудня 1987 р. у Львові відбулася республіканська науково-теоретична конференція «Молоді учені-суспільствознавці УРСР — 70-річчю Великого Жовтня». Її організували Інститут суспільних наук АН УРСР, ЦК ЛКСМУ та Львівський обком комсомолу.

Конференція мала комплексний характер і дала можливість підвести певні підсумки наукових досліджень молодих істориків, філософів, економістів, юристів, філологів, етнографів і мистецтвознавців республіки у зв'язку з відзначенням 70-річчя Великого Жовтня та проголошення Радянської влади на Україні. В її роботі взяли участь понад 160 молодих учених і спеціалістів народного господарства з Москви, Києва, Львова, Вінниці, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Луцька, Тернополя, Миколаєва, Чернівців, Кам'янець-Подільського.

Вступним словом конференцію відкрив голова оргкомітету, директор Ін-ту сусп. наук АН УРСР д-р екон. наук М. В. Брик (Львів). На першому пленарному засіданні було заслухано доповіді д-ра іст. наук Ю. Ю. Сливки (Львів) і канд. іст. наук М. Р. Литвина (Львів) «Великий Жовтень і боротьба за владу Рад на Україні», д-ра філософ. наук Е. П. Семенюка (Львів) «Перебудова — продовження революційної справи Великого Жовтня», канд. іст. наук А. Є. Склярєнка (Київ) «Внесок молоді Академії наук УРСР у прискорення науково-технічного прогресу», Т. П. Вербицької (Львів) «Участь комсомолу Львівщини в реалізації рішень XX з'їзду ВЛКСМ».

Конференція продовжила роботу у трьох секціях: «Великий Жовтень і революційний процес на Україні»; «Актуальні проблеми перебудови і прискорення соціально-економічного розвитку країни»; «Історико-культурна спадщина та сучасність».

Тематика виступів охопила цілий ряд актуальних проблем сучасного суспільствознавства. Зокрема, на першій секції у повідомленнях канд. іст. наук Я. Й. Грицака (Львів), О. З. Рибак (Львів) та ін. розкривалися маловідомі сторінки історії революційного руху на Україні у кін. XIX — на поч. XX ст. В. Д. Яремчук (Львів) висвітлює питання про створення перших соціалістичних спілок молоді та їх участь у боротьбі за перемогу Великого Жовтня

на Україні, М. Ю. Гусаренко (Дніпропетровськ) проаналізувала інтернаціональні зв'язки трудящих республіки в перші роки Радянської влади. Л. В. Низова (Київ) показала процес становлення промислової кооперації на Україні у 20-ті роки. Широкий спектр історії революційно-визвольного руху на західноукраїнських землях у 20—40-ві роки було висвітлено у повідомленнях канд. іст. наук М. П. Никифорука (Чернівці), канд. іст. наук М. Р. Литвина, О. Ю. Зайцева, О. А. Васюти (усі зі Львова), кандидатів іст. наук І. В. Пилипіва, М. В. Когутяка (обидва — Івано-Франківськ), С. В. Лилика (Львів) та ін.

На другій секції обговорювалися проблеми підвищення ефективності виробництва, удосконалення соціалістичних суспільних відносин, розвитку політичної системи і духовного життя соціалістичного суспільства. Канд. іст. наук Т. П. Федорчак (Івано-Франківськ) розкрила роль ЛКСМУ в розвитку соціалістичного змагання у дванадцятій п'ятиріччі, В. П. Іськів (Львів) та М. С. Яворський (Львів) проаналізували науково-технічну творчість радянської молоді у 70—80-ті роки. Канд. іст. наук Г. В. Заплатнікова (Київ) показала широкий діапазон форм патріотичного та інтернаціонального виховання радянської молоді.

На третій секції були проаналізовані роль та значення історико-культурної спадщини радянського народу для виховання нової людини, для формування й зміцнення кращих гуманістичних традицій, властивих духовній культурі соціалістичного суспільства. Після закінчення секційних засідань був організований круглий стіл «Наукова молодь і перебудова», на якому були обговорені питання про статус і життєву позицію науковця, залучення обдарованої молоді до наукової творчості, про традиції і новаторство дослідницького пошуку, ставлення молоді до історико-культурної спадщини тощо.

На заключному пленарному засіданні було одногосно прийнято рішення про регулярне проведення подібних комплексних конференцій молодих суспільствознавців УРСР. Відзначалася також необхідність створення у республіці суспільствознавчого журналу для молоді та юнацтва.

М. Р. ЛИТВИН (Львів)

**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 90-РІЧЧЮ
І З'ЇЗДУ РСДРП І 90-РІЧЧЮ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО
«СОЮЗУ БОРОТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ»**

24—26 лютого 1988 р. у Дніпропетровську відбулася наукова конференція, присвячена 90-річчю І з'їзду РСДРП і 90-річчю катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Вона була організована Дніпропетровським обласним комітетом Компартії України, Дніпропетровським держуніверситетом спільно з проблемною радою Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти РРФСР «В. І. Ленін і місцеві партійні організації» (Перм). В її роботі взяли участь понад 300 вчених з Москви, Ленінграда, Пермі, Одеси, Красноярська, Дніпропетровська, Запоріжжя, Свердловська, Львова, Києва та інших міст.

Вступним словом конференцію відкрив секретар обласного комітету партії Б. О. Сафронів. На пленарному засіданні з доповіддю «Перший установчий з'їзд РСДРП» виступив д-р іст. наук Є. Р. Ольховський (Ленінград). Він зазначив, що петербурзька соціал-демократія відіграла значну роль в організації Першого з'їзду партії.

У виступі д-ра іст. наук А. М. Черненко (Дніпропетровськ) «Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» — один із засновників партії» здійснено аналіз процесу створення в Катеринославі перших соціал-демократичних організацій, ролі місцевого «Союзу боротьби» у підготовці Першого з'їзду РСДРП та його місця серед інших соціал-демократичних організацій України.

У доповіді «Місцеві соціал-демократичні організації напередодні і після першого з'їзду партії» д-ра іст. наук М. Г. Сулова (Перм) звернуто увагу на процес створення соціал-демократичних організацій на Уралі. Принципам створення партії присвячено виступ канд. іст. наук І. М. Федоріна (Нижній Тагіл) «Перший з'їзд РСДРП та його місце в історії партії».

Д-р іст. наук Г. Ю. Горелов (Москва) відзначив, що найважливішими завданнями у справі дальшого розвитку історичної науки є творче використання марксистсько-ленінської методології, активне вивчення першоджерел і на основі цього утвердження історичної правди, ліквідація «білих плям» в історії нашої партії та країни.

Робота конференції продовжувалася на секціях, де було заслухано 26 доповідей і повідомлень. У першій секції — «І з'їзд та його місце в історії партії» головним чином розглядалися питання про історичну роль з'їзду РСДРП. Цьому були присвячені виступи кандидатів іст. наук О. М. Свалова (Москва), М. С. Булгакової (Рязань), М. І. Плотнікова

(Перм), аспірантки Н. А. Гарник (Дніпропетровськ). З характеристикою діяльності видатних членів партії, делегатів Першого з'їзду РСДРП виступили докт. іст. наук Г. Ю. Горелов (Москва), канд. іст. наук В. С. Ємексузян (Красноярськ), аспірантка С. Д. Ємець (Дніпропетровськ). Викладач С. В. Гур'єв (Дніпропетровськ) охарактеризував діяльність соратників В. І. Леніна — членів Катеринославського «Союзу боротьби», їх роль у розповсюдженні марксизму на Катеринославщині.

Головне місце в роботі другої секції зайняла проблема «Перший з'їзд РСДРП та організації революційних марксистів в Росії і за кордоном». Д-р іст. наук В. І. Томарев (Волгоград) і канд. іст. наук М. І. Лебедик (Армавір) виступили з аналізом соціал-демократичного руху на Дону, Поволжі та Північному Кавказі. У повідомленнях кандидатів іст. наук М. Д. Некоза, В. М. Мороко і викладача В. І. Нечепуренко (Запоріжжя), кандидатів іст. наук С. І. Полякова, Є. І. Бородіна, Ю. І. Коломойця (усі — Дніпропетровськ), викладача А. І. Панасюк (Дрогобич) висвітлювалися різні аспекти діяльності соціал-демократичної еміграції напередодні та в період Першого з'їзду РСДРП.

«Історіографія, джерелознавство Першого з'їзду РСДРП» — тема роботи третьої секції. У доповіді д-ра іст. наук Г. Г. Касарова (Москва) аналізувалися оцінки соціал-демократами Росії рішень І з'їзду РСДРП. Цікаве питання розробки проблеми з'їзду в історико-партійній історіографії 20-х років на Україні підняв у своєму повідомленні канд. іст. наук В. К. Якунін (Дніпропетровськ). Питанням історіографії та джерелознавства соціал-демократичного руху на Україні були присвячені виступи кандидатів іст. наук В. І. Северенюка (Одеса), Г. М. Книша, викладача В. Я. Яценка, аспірантки С. П. Нікілевої (усі — Дніпропетровськ) та інших учасників конференції.

Під час конференції відбулося спільне розширене засідання проблемної ради «В. І. Ленін і місцеві партійні організації» та проблемної групи Дніпропетровського держуніверситету «В. І. Ленін і закордонні організації РСДРП», на якому були підбиті підсумки роботи і зосереджена увага вчених на необхідності дальшого розвитку й координації наукових досліджень з історії місцевих партійних і закордонних організацій РСДРП.

Ю. І. КОЛОМОЄЦЬ (Дніпропетровськ),
Г. М. КНИШ (Дніпропетровськ)

КАРИШКОВСЬКИЙ ПЕТРО ЙОСИПОВИЧ

6 березня 1988 р. раптово помер український радянський вчений, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Одеського державного університету Петро Йосипович Қаришковський.

Він народився 12 березня 1921 р. в Одесі у сім'ї службовця. В 1944—1945 рр. працював науковим співробітником Одеського археологічного музею. У 1945 р. закінчив історичний факультет Одеського університету, а з 1946 р. він — викладач Одеського університету, в якому пройшов шлях від асистента до завідуючого кафедрою історії стародавнього світу і середніх віків. У 1951 р. П. Й. Қаришковський захистив кандидатську дисертацію, присвячену політичним взаємовідносинам Візантії, Болгарії і Русі у 967—971 рр., а у 1969 р. — докторську на тему «Монетна справа і грошовий обіг Ольвії VI—IV ст. до н. е.».

П. Й. Қаришковський — автор понад 200 наукових праць з античної і середньовічної історії, археології, епіграфіки, нумізматики Північного Причорномор'я, у тому числі монографій «Древний город Тира. Историко-археологические очерки» (у спів-авторстві.— К.: Наукова думка, 1985);

«Монетное дело Ольвии» (К.: Наукова думка, 1988), редактор багатьох монографій і наукових збірників. Він був обраний членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту, членом Британського нумізматичного товариства.

За роки роботи в Одеському університеті П. Й. Қаришковський виховав багато викладачів-істориків, наукових працівників, створив школу спеціалістів із стародавньої історії, археології, нумізматики.

Науково-педагогічну роботу П. Й. Қаришковський поєднував з великою організаторською та громадською діяльністю. Завдяки його зусиллям було відроджене найстаріше в республіці Одеське археологічне товариство, яке він очолював протягом 30 років. Петро Йосипович був членом президії Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії і культури, а також заступником голови правління Одеської обласної організації цього Товариства, членом ученої та координаційної рад Інституту археології АН УРСР.

Пам'ять про П. Й. Қаришковського назавжди лишиться в серцях тих, хто знав його по спільній роботі і науковій діяльності.

НОВІ КНИГИ

- Борьба СССР против ядерной опасности, гонки вооружений, за разоружение: Документы и материалы.**— М.: Политиздат, 1987.—559 с.
- ГОРБАЧЕВ М. С. Избранные речи и статьи. Т. 4.**— М.: Политиздат, 1987.—511 с.
- ВАЛОВ А. М., ГАРАЕВСКАЯ И. А. Советские профсоюзы в годы индустриализации, 1925—1937.**— М.: Профиздат, 1987.—256 с.
- Введение христианства на Руси.**— М.: Мысль, 1987.—302 с.
- «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв.**— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.—261 с.
- Великий Октябрь и исторический прогресс.**— М.: Наука, 1987.—304 с.
- ДАРУСЕНКОВ О. Т. Республика Куба: Справочник.**—3-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1987.—125 с.
- XXVII з'їзд КПРС : Курсом творення і миру.**— К.: Вища шк., 1987.—214 с.
- ДМИТРУК К. Є. Утверджуючи ідеологію соціалістичного інтернаціоналізму.** — К.: Політвидав України, 1987. — 293 с.
- ЕГОРОВ В. С. Диалектика общественных отношений: [Опыт междисциплинар. исслед.].**— К.: Вища шк., 1987.—207 с.
- Интернационализация опыта стран социалистического содружества: экономика, политика, идеология.**— М.: Мысль, 1987.—320 с.
- Интернациональное сотрудничество КПСС и СЕПГ: история и современность.**— М.: Политиздат, 1987.—383 с.
- Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине / Ю. М. Гамрецкий, Б. И. Королев, И. К. Рыбалка и др.**— К.: Наук. думка, 1987.—272 с.
- Исторический прогресс социалистических наций.**— М.: Мысль, 1987.—335 с.
- Крах блицкрига: урок милитаристам и агрессорам: По материалам науч. конференции.**— М.: Воениздат, 1987.—208 с.
- Народонаселение: прошлое, настоящее, будущее.**— М.: Мысль, 1987.—255 с.
- Наука і культура: Україна: Щорічник: Вип. 21.**— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1987.—519 с.
- НТР и национальные процессы.**— М.: Наука, 1987.—248 с.
- ОРЛОВ В. М. Возрастание руководящей роли КПСС и всестороннее совершенствование социалистического общества.**— К.: Политиздат Украины, 1987.—359 с.
- Освободившиеся страны в переходный период: Полит.-экон. анализ.**— М.: Экономика, 1987.—279 с.
- ПЕТЕРС И. А., СУЩИНСКАЯ И. Ю. Мир социализма и мировой революционный процесс.**— К.: Наук. думка, 1987.—128 с.
- РЫБАКОВ Б. А. Мир истории: Начальные века рус. истории.**—2-е изд.— М.: Мол. гвардия, 1987.—351 с.
- САЛИКОВ Р. А., КОПЫЛОВ И. Я., ЮСУПОВ Э. Ю. Национальные процессы в СССР.**— М.: Наука, 1987.—351 с.
- СИВОЛОБ Ю. В. Соціалістичне змагання: дійсність проти фальсифікаторів.**— Дніпропетровськ: Промінь, 1987.—119 с.
- СИПОЛС В. Я. Внешняя политика Советского Союза, 1936—1939 гг.**— М.: Наука, 1987.—335 с.
- СКРЫННИКОВ Р. Г. Самозванцы в России в начале XVII века: Григорий Отрепьев.**— Новосибирск: Наука, 1987.—220 с.
- Советская интеллигенция: Словарь-справочник / Под ред. Л. В. Ивановой; Сост. В. С. Волков.**— М.: Политиздат, 1987.—222 с.
- Социалистическое сотрудничество на Винничине: Документы и материалы, 1921—1941.**— Одесса: Маяк, 1987.—270 с.
- Социальная активность трудящихся масс в условиях социализма.**— М.: Политиздат, 1987.—368 с.
- Социальная сфера: совершенствование социальных отношений.**— М.: Наука, 1987.—352 с.
- СПИРИН Л. М. Россия. 1917 год: Из истории борьбы полит. партий.**— М.: Мысль, 1987.—335 с.
- Стратегия спасения человечества: XXVII съезд КПСС и борьба за мир.**— М.: Политиздат, 1987.—398 с.
- XIII съезд Болгарской коммунистической партии. София, 2—5 апреля 1986 г.**— М.: Политиздат, 1987.—304 с.
- ФОМИН А. И. Культурное строительство в первые годы Советской власти [1917—1920 гг.].**— Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1987.—151 с.
- ЧИМИТДОРЖИЕВ Ш. Б. Россия и Монголия.**— М.: Наука, 1987.—235 с.

Шановні читачі!

З другого півріччя 1988 р. «Український історичний журнал» розпочне публікацію одного з найцікавіших творів М. І. Костомарова — «Мазепу». Водночас повідомляємо, що Інститут історії АН УРСР в 1988 р. передасть до видавництва «Наукова думка» твори Д. І. Яворницького, документи із судової справи Кирило-Мефодіївського товариства та інші оригінальні матеріали з історії України.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».
